

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület lektorált folyóirata
XXXI. évf. 2022. 1–4. szám

A folyóirat alapítói

BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő

VIGA GYULA (1992–2001)

KEMÉNYFI RÓBERT (2002–2012)

LAJOS VERONIKA (2013)

Főszerkesztő

KEMÉNYFI RÓBERT

Szerkesztő:

LUPFER-JUHÁSZ ESZTER

A szerkesztőbizottság elnöke

KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság tagjai

GECSE ANNABELLA (Szolnok), KAVECSÁNSZKI MÁTÉ (Debrecen),

KESZEG ANNA (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Kárpátalja), SZÓKE ANNA (Vajdaság)

A borítóterv

M. SZABÓ MONIKA

A kötet a Néprajzi Múzeum támogatásával jelent meg.

A kötet

OTKA NKFIH K115886 program

ELKH-DE Néprajzi Kutatócsoport

Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

kutatói programja keretében készült.

Felelős kiadó

BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok

Kapitális Kft., Debrecen

www.neprajz.unideb.hu

Tartalom

XXXI. ÉVF. 2022. 1–4. SZÁM

KÖZÖSSÉG – KÖZÖSSÉGSZERVEZÉS

Csíki Tamás: A ruszin nemzeti törekvések és a magyarosodás publicisztikai vitái a 19–20. század fordulóján	7
Kutasi Imre: A hajdúnánási Újházhely társadalma és életkörülményei az 1950-es évektől a rendszerváltásig	25
Valnerné Török Eszter: Modern szalonok virágzása Berlinben – A Berlini Szalon, az etnikus közösségszervezés új mechanizmusai	53

HAGYOMÁNY – LOKALITÁS

Viga Gyula: Falvak a városban	75
Kész Réka: Kereskedelem a sínek mentén – a nagyszőlősi piac vizsgálata	93
Vadász Márton: „Bátorságosító Élelem Tár”: takarékmagtár-alapítások Szentpéterszegen és Gáborjánban	119
Molnár Dániel: A tradicionális sportok és játékok nemzetközi intézményi védelme	137

OKTATÁS – KUTATÁS

Lupfer-Juhász Eszter: A táj ismeretének felmérése két debreceni iskolában	151
Kopasz Vivien Meláni: A magyar nyelvű oktatás helyzete a Kárpátaljai Dercen községben	170

MÚZEUM – REPRESENTÁCIÓ

Doma Boglárka: A Szabolcs vármegye épített kulturális öröksége	191
Járdán-Bihari Ágnes: Hogyan szól a kép? Közelítés a kép hermeneutikájához	219

KÖNYVÉSZET

Biczó Gábor – Sóos Zsolt – Szabó Henriett: Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása (<i>Járdán-Bihari Ágnes</i>)	235
Magyar Zoltán: Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus 1–4. Típus- és motívumindex. (<i>Kormányos-Bálint Zsuzsa</i>)	238
Kovács Henrik: A néptánc társadalmi funkcióváltozásai. A néptánc szerepének vizsgálata a 20–21. század revival közegében. (<i>Mikulics Ádám</i>)	241
Selyem Tünde: A kolozsvári hóstáti közösség. Öt család három nemzedékének életmódvizsgálata (<i>Nagy Ákos</i>)	248

Szakál Anna – Tekei Erika (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 28. „Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék.” Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére. (<i>Trandafir Kinga</i>)	251
Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. (<i>Magdus Andrea</i>)	254
Ö.Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1956. (<i>Magdus Andrea</i>)	257

Contents

Volume 31 Number 1–4 (2022)

COMMUNITY – COMMUNITY ORGANIZING

Tamás Csíki: Debates in the press concerning Ruthenian national ambitions and assimilation to Hungarians at the turn of the 19th and 20th centuries	7
Imre Kutasi: The society and the living conditions of the residential area Újházhely in Hajdúnánás from 1950's to the Regime change	25
Eszter Valnerné Török: The blossoming of modern salons in Berlin – The Berlin Salon, the new mechanism of ethnic community coordination	53

TRADITION – LOKALITY

Gyula Viga: Villages in the City	75
Réka Kész: Trade along the railway tracks – A study of the „nagypiac” marketplace of Nagyszőlős.....	93
Márton Vadász: The foundation of communal granaries in Szentpéterszeg and Gáborján	119
Dániel Molnár: International institutional framework for the protection of traditional sports and games.....	137

EDUCATION – RESEARCH

Eszter Lupfer-Juhász: A questionnaire survey about landscape knowledge in two of Debrecen's schools.....	151
Vivien Meláni Kopasz: The educational situation of the village of Dercen in independent Ukraine.....	170

MUSEUM – REPRESENTATION

Boglárka Doma: The built cultural heritage of Szabolcs County	191
Ágnes Járdán-Bihari: How is the image about? – an approach to the hermeneutics of the image	219

REVIEWS

Gábor Biczó – Zsolt Sóos – Henriett Szabó: Small communities: Contemporary social processes and their representation in documentary (<i>Ágnes Járdán-Bihari</i>)	235
Zoltán Magyar: Catalog of Transylvanian Hungarian Beliefs Legends 1–4. Type and motif index (<i>Zsuzsa Kormányos-Bálint</i>)	238
Henrik Kovács: The Changing Social Function of Folk Dance: Examining the Role of Folk Dance in the Revival of the 20th-21st Centuries (<i>Ádám Mikulics</i>)	241

Tünde Selyem: The Hostat Community from Cluj-Napoca. Changes in the Lifemode of Five Families in the Mirror of Three Generations (<i>Ákos Nagy</i>)	248
Anna Szakál –Erika Tekei (eds.): Yearbook of the Kriza János Ethnographic Society Nr. 28. Studies in Honour of Katalin Olosz (<i>Kinga Trandafir</i>)	251
Gyöngyi Farkas: Villages in uprising: Demonstrations against collectivization in the Hungarian countryside, 1951–1961. (<i>Andrea Magdus</i>)	254
József Ö.Kovács: The liquidation of peasant society in the communist dictatorship – Political social history of rural Hungary, 1945–1956. (<i>Andrea Magdus</i>)	257

Közösség – Közösségszervezés

Csíki Tamás

Kutasi Imre

Valnerné Török Eszter

A ruszin nemzeti törekvések és a magyarosodás publicisztikai vitái a 19–20. század fordulóján

CSÍKI TAMÁS

A 19. század végén a magyar nemzetállam eszménye és a magyarosítás (a nyelvi homogenizáció) programja egyre mélyülő konfliktusba került a Magyarországon élő etnikai csoportok kulturális, nemzeti vagy politikai törekvéseivel.¹ A ruszin etnikai, illetve kulturális közösség megteremtésének és megerősítésének ambíciója a standardizált nyelvi norma megalkotásával, a felekezeti iskolákkal és a rutén nyelv oktatásával, a görög katolikus egyház autonómiájával és a liturgia nyelvével, valamint a cirill betűs írás védelmével fonódott össze, ami e népcsoportot önálló nemzetiségként el nem ismerő magyar politikai elittel, a vármegyei tisztviselőkkel és az asszimilálódó ruszin eredetű értelmiséggel is gyakori ellentétekhez vezetett.

Ebben a tanulmányban a ruszinokról, mint etnikai-kulturális közösségről, illetve a magyarosodásról a századfordulón folytatott sajtóvitákat vizsgálom, ami a nemzetiségpolitikáról és a rá adott lokális válaszokról, a csoportképződés ideológiai kontextusairól, valamint a kárpátaljai ruszin társadalomról alkotott képzetekről tájékoztat. Az újságokban megjelenő cikkek nyelvi vizsgálata a szerzők identifikációjáról, a ruszin és a magyar közösséghez, illetve az államhoz kapcsolódó attitűdökről is tanúskodhat.

A népoktatás és az iskolapolitika

A nyelvkérdés leggyakrabban a kormány iskolapolitikájával, az anyanyelv és a magyar nyelv oktatásával összefüggésben foglalkoztatta a publicisztikát. Volosin

¹ A tanulmány az ELKH Debreceni Egyetem – Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült. Az írás a *Limes* c. folyóirat VIII. évfolyamában (2021.) megjelent angol nyelvű cikk átdolgozott és kiegészített változata.

Ágoston² 1904-ben úgy érvelt, hogy az elemi iskoláinkban éppen úgy tanítani kell a „nép nyelvét”, mint a magyar nyelvet – előbbihez a népnek, utóbbihoz az államnak természet adta joga van. A szerző ugyanakkor nem zárta ki a görög katolikus népiskolák magyarosodásának lehetőségét („az iskola a hazának becsületese, szívben és nyelvben magyar honpolgárokat neveljen”), de ez nem vezethet a felekezeti jellegük elvesztéséhez, aminek nem az anyanyelv őrzésében, hanem a vallásos oktatás hangsúlyos szerepében kell megnyilvánulnia.³

A magyarosítást célzó és az állami támogatás fejében kifogástalan hazafias nevelést megkövetelő 1907. évi XXVII. törvénycikk (a Lex Apponyi) kritikusabb reakciókat váltott ki. Dutka Mihály, újkemencei görög katolikus lelkész szerint a törvény a népiskolák feladatává teszi a magyar nemzeteszme és a hazaszeretet meggyökeresítését a „fejlődő gyermeki szívekben”, és bár az iskolafenntartó hitfelekezetek anyagi terheit enyhíti, az állami ellenőrzést erősíti, ami az államosítás veszélyét vetíti előre. Ezért őrködni kell a még felekezeti tulajdonban lévő tanintézetek felett, mert „akié az iskola, azé a jövő.”⁴

A Lex Apponyi végrehajtási utasítása nyomán Ung vármegye közigazgatási bizottsága, az egyházi főhatóság hozzájárulásával, valamennyi iskolában a magyart állapította meg kötelező tannyelvként (a hittan és az egyházi énekek a liturgia nyelvén taníthatóak), amire Dutka Mihály szintén kritikusan reagált. A lelkész szerint nélkülözhetetlen, hogy a gyermekek a magyar nyelv elsajátítása mellett, az anyanyelvükön is megtanuljanak írni és olvasni (mivel a szellemi tehetség és a gondolkodás fejlesztése az anyanyelven valósulhat meg), a királyi tanfelügyelőségeknek pedig, melyek a tannyelvről nemegyszer önkényesen döntöttek, az iskola-fenntartók és az iskolaszékek törvények által biztosított jogait is respektálnia kellene.⁵

Dutka cikkére Tahy Endre, a vármegye aljegyzője válaszolt. A közigazgatási bizottság azért nyilvánította valamennyi elemi iskolát magyar tannyelvűnek, mert a lelkészek és a tanítók, „a gondjaikra bízott nép érdekeit szívükön viselve”, a magyart nevezték meg a használt tanítási nyelvként. „Ez nyílt, egyenes és őszinte eljárás. Ez méltó hozzájuk, ez megfelel a ruthén nép történeti múltjának és

² Volosin Ágoston (1874–1946) görög katolikus lelkész, az ungvári tanítóképző tanára, majd igazgatója. 1938-ban Kárpát-Ukrajna miniszterelnöke. (A személynevek írásánál a sajtóban megjelent formulákat követtem.)

³ X: Egy-két szó a magyar nyelv tanításához. *Görög Katolikus Szemle*, 1904. június 12. 1.

⁴ –a –ly: Egyházmegyénk és az 1907. évi XXVII. tc. *Görög Katolikus Szemle*, 1908. november 1. 263.

⁵ Dutka Mihály arról a gyakorlatról számolt be, hogy a ruszinok és a szlovákok által lakott községekben a tanítók „kényük-kedvük” szerint állapítják meg a tannyelvet (miközben az éves jelentéseikben túlbuzgóságból vagy érdemszerzés reményében a magyar nyelvet tüntetik fel, bár olykor ők sem tudnak magyarul). –a –ly: Egyházmegyénk és az 1907. évi XXVII. tc. *Görög Katolikus Szemle*, 1908. november 8. 269; 1908. november 15. 274–275; november 22. 281–282.

hazafiságának!” Ezzel szemben Dutka – az aljegyző szerint – a magyar nyelvet támadja, és bizalmatlanságot kíván szítani az egyházi és az oktatásért felelős világi hatóság ellen.⁶

A lelkész folytatta a sajtóvitát. Először a magyarságát bizonygatta (magyar születésű, magyar anyanyelvű és csupán papnövendék korában tanult meg ruszinul, hogy a néppel kommunikálni tudjon), majd hozzátette, hogy a magyar tanítási nyelv kizárólagos és erőszakos bevezetése a magyarosítást nem segíti, sőt kárára van. Igazságérzetét pedig mélyen sérti, ha „a gyengébb jogát lábbal tiporják”, és a nem magyar polgárok „emberséges elbánást” érdemelnének.⁷

Kardos Ignác, az ungvári állami elemi iskola igazgatója⁸ hírlapi cikkeiben a tanítókat és a kisdiednevelőket arra buzdította, hogy idegen ajkú tanítványaikat magyarokká neveljék (legfontosabb kötelességük a magyarosítás), amire az *Ung* című lapban R. S. válaszolt. Ő megkülönböztette az önkéntes magyarosodást, ami a magyar kultúra és a társadalom erejéből következik, valamint az önkényes magyarosítást, vagyis a magyar nyelv erőszakos terjesztését. Szerinte az utóbbinak nem lehet eredménye, és az iskolai oktatás célja, hogy a nemzetiségek a magyar nyelvet elsajátítsák, de semmi esetre sem az, hogy őket magyarokká tegye.

„Erőszakolni azt, aminek csak akkor van valódi becse, ha önként jó, mint jó magyar ember, nem akarom.”⁹

Kardos Ignác hosszú vitacikkben védte meg álláspontját. Kétségbe vonta R. S. magyarságát, és szerinte a dualizmus utolsó évtizedeiben legfeljebb Ungvár polgársága magyarosodott, a megye ruszin falvaiban ez nem valósult meg.¹⁰ Ezért igenis magyarosításra, a magyar nyelv intenzív oktatására van szükség, enélkül egyetlen tót vagy rutén sem lesz soha magyar.¹¹

A kormány a századfordulón a hitoktatást is a magyarosításra kívánta felhasználni, az 1906. évi 12196. sz. kormányrendelet a kötelező magyar vallás-tanítási nyelv mellett, legfeljebb a népiskolák első három osztályában tette lehetővé az anyanyelv használatát.¹² A készülő tervezetekre az Ungváron megjelenő *Görög Katholikus Szemle* szerkesztősége reagált. A vallásitanítás nem tanügyi (kormányzati), hanem egyházi kérdés, az idegen nyelvű hitoktatásnak, mely nem a családban

⁶ te: Magyar tanítási nyelv. *Ung*, 1909. január 31. 1–2.

⁷ Dutka Mihály: Magyar tanítási nyelv. Válasz. *Ung*, 1909. február 7. 2.

⁸ Kardos 1854-ben Szomolnokon született, az iglói tanítóképző-intézet elvégzése után, 1884-ben került az ungvári állami elemi iskolába, ahol 1891 és 1894 között volt igazgató. (Nevét 1891-ben Krompaszkyról magyarosította Kardosra.)

⁹ R. S.: Ami legalábbis fölösleges. *Ung*, 1892. február. 14. 1–2.

¹⁰ Kardos a nagybereznai járásban fekvő Lyutát említette példaként.

¹¹ Kardos Ignác: Válasz annak, akit illet. *Ung*, 1892. február 21. 1–2.

¹² Becker Vendel: A vallásitanítás nyelve. *Katholikus Nevelés*, 1910. február 20. 65–74.

megszerzett tudásra és tapasztalatokra épül, gyakorlati eredménye nincs, és elvállaltalanodáshoz vezet. Ezért a hittanítást nem lehet a magyarosítás eszméjének alárendelni, aminek a nyelve a gyermekek anyanyelve legyen.¹³

A *Szemle* állásfoglalásához Szabó Jenő fűzött kommentárt.¹⁴ Ő is fontosnak tartotta, hogy a hitoktatás a nép anyanyelvén történjen (a hitoktatónak a szívhez és az értelemhez kell szólnia), és csak azokban a társadalmi osztályokban merülhet fel a magyar nyelv használata (a középosztály, illetve az értelmiség körében), ahol a gyermekek jól értik és beszélik ezt a nyelvet.¹⁵

A liturgia nyelve, naptáregyesítés és a cirill betűk

A magyar nyelvű liturgia ugyancsak megosztotta a magyarországi ruszinokat. A pápa 1896-ban megtiltotta a görög katolikusok számára a magyar nyelv használatát, a Rómába szervezett zárandoklat sem járt eredménnyel, Firczák Gyula, munkácsi püspök 1900 novemberében kiadott körlevele pedig megerősítette, hogy a görög katolikus vallás liturgiai nyelve az ószláv és a román. A kormány által támogatott Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága viszont, melyet 1898-ban magyar és elmagyarosodott ruszin értelmiségiek alapítottak, a magyar liturgikus nyelv egyházi szentesítését és terjesztését szorgalmazta.¹⁶

A magyar liturgikus nyelv ellenzőinek különböző érvei voltak. A Munkás nevet használó szerző a „divatos hívőket” bírálta, akik úgy vélik, hogy a tudomány és a műveltség fejlődésével, vagyis az emberiség szellemi haladásával a katolikus hitnek is korszerűsödnie kell, és a változtatásra jogot formálnak. Ezzel szemben a hit isteni kinyilatkoztatás, mely tökéletességében sohasem változik, és a hitélet szabályozására kizárólag az egyház jogosult.¹⁷ Az ungvári teológiai főiskola tanári kara nyilatkozatban szilárdította meg, hogy a munkácsi egyházmegye ezer év által megszentelt liturgikus nyelve az ószláv, ezért valamennyi lelkésznek ezt kell használnia, törvényellenes jogszokások nem érvényesülhetnek.¹⁸

¹³ A *Szemle* állásfoglalásának megerősítésére Becker Vendel káplán írását közölte. Becker Vendel: A vallástanítás nyelvéről. *Görög Katolikus Szemle*, 1904. január 31. 1–2.

¹⁴ Szabó Jenő (1843–1921) jogász, állami tisztviselő, 1868-tól a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium alkalmazottja, 1887-től miniszteri tanácsos, a vasúti és a gyári szakosztály főnöke. 1896-tól a főrendiház tagja, 1902-ben a Magyar Görög Katolikusok Egyesületének elnökévé választották. Sturm (szerk.) 1901: 173–174.

¹⁵ Sz. J.: A vallástanítás nyelvéről. *Görög Katolikus Szemle*, 1904. február 7. 28–29.

¹⁶ A gyakorlat nem volt egységes, mivel számos templomban az istentiszteletet részben vagy egészben magyarul tartották. Botlik 1997: 162–167; Mayer 1977: 146–148.

¹⁷ Munkás: Divatos hívők. *Görög Katolikus Szemle*, 1900. november 18. 1–2; Munkás: Pax Dei – Treuga Dei. *Görög Katolikus Szemle*, 1900. december 2. 1–2.

¹⁸ Nyilatkozat. *Görög Katolikus Szemle*, 1900. november 11. 3.

A *Görög Katolikus Szemle* vezércikke a Görög Katolikus Magyarok Országos Bizottságát támadta meg. Az egyesület elnevezését szeparatistikusnak nevezte (célszerűbb lett volna a „magyar ajkú görög katolikusok” használata), mivel azt sugallja, hogy a latinnal egyenrangú szláv liturgia hívei nem magyarok, sőt hazafiatlanok és a pánszlávizmus támogatói, holott a rutének „vannak olyan jó magyarok, mint az országos bizottság tagjai.” Az egyesület ráadásul országszerte településről településre korteskedik a magyar nyelvű liturgia mellett, körleveleket bocsát ki, hitközségeket alakít, s ezzel az egyház és a papság tekintélyét rombolja, továbbá politikát, illetve a nemzetiségi kérdést viszi a vallási életbe.¹⁹

Bár Firczák püspök a magyar liturgiáról folytatott hírlapi vitát betiltotta, ez a szembenállókát aligha fogta vissza. Egy „Hajdú megyei görög katolikus hívő”, aki részt vett a római zárándoklaton, a *Budapesti Napló*-ban arról írt, hogy az 1896-os pápai enciklika után már több mint 30 parókián szorult vissza a régóta használatban lévő magyar nyelvű mise (a munkácsi egyházmegyében egyenesen üldözik az ezt védelmezőket), ami „magyarságunk ellen irányul”, és a hívők lelki szükségleteit sérti. A szerző szerint a magyar liturgiához a görög katolikusoknak joga van, amit az 1646-os ungvári unióból, a Rómával megkötött szerződésből származtatott.

„Az unióra lépett görög szertartásúak szertartásaikat a nép nyelvén végezhetik.”²⁰

Szabó Jenő, az országos bizottság elnöke szintén kifejtette a véleményét. Nem tagadta, hogy a magyar liturgia ügye nemzetiségi szempontokat implicál, ám különbséget tett a görög katolikus intelligencia (az „értelmi osztály”) és a köznépközött. Az előbbi szabadon választja meg politikai nézeteit és ezzel együtt nemzetiségét, míg az utóbbiak esetén a „fajtudatot” nem a család és az iskola, hanem a templom (a vallási rítusok) alakítják ki és őrzik meg. A magyar nyelvű liturgia hiánya az önálló nemzetiségi (rutén) intelligencia kialakulásához vezet (ahogy az a románoknál történt), márpedig a modern magyar nemzet jogos igénye, hogy a rendiség megszűnte után, értelmisége kizárólag magyar legyen. A magyar istentisztelet tehát elsősorban azt biztosítja, hogy a rutén származású értelmiség ne kényszerüljön vallásváltásra, ha magyar kíván lenni.²¹

Firczák Gyula a liturgia nyelvéről nem tűrt nyilvános diskurzust, arra azonban 1899-ben lehetőséget adott, hogy a szintén régóta napirenden lévő naptáregyesítést az egyházmegye lelkészei kerületi gyűléseken tárgyalják meg.²² A papok többsége a Gergely-naptár bevezetése mellett döntött, ám a sajtóban ezúttal is hosszan tartó

¹⁹ Görög katolikus magyarok országos bizottsága. *Görög Katolikus Szemle*, 1900. október 28. 1–2.

²⁰ Magyar liturgia. *Budapesti Napló*, 1903. január 26. 1.

²¹ Szabó Jenő: A görög katolikus magyarság és a nemzetiségi kérdés. *Budapesti Szemle*, 1909. 391. sz. 44–67.

²² Botlik 1997: 180.

vita bontakozott ki. Kasszandra a ruszin nyelvű *Nauka* című lapban az ősök szellemére hivatkozva állt ki a Julianus-naptár mellett, amire Fesztóry József, vécsei lelkész válaszolt. A naptár kérdése nem dogma, ezért egyik változata sem szent és változtathatatlan, s a maradi görög katolikusokkal ellentétben, a Gergely-naptárt a művelt világ használja. Fesztóry visszautasította Kasszandra arra vonatkozó javaslatát is, hogy a köznépet kérdezzék meg a naptárreformról: a parasztemberek ugyanis „korlátolt elméleti tehetségüket” meghaladó ügyekben aligha dönthetnek felelősségteljesen vagy a saját érdekeik szerint.²³

Rusznák Miklós a naptáregyesítés mellett „szigorú tárgyilagossággal”, tudományos, vallási és politikai szempontok alapján érvelt.²⁴ A Julianus-naptár csillagászatilag pontatlan, a hitigazságokat nem érinti (csupán a szertartások időrendjét határozza meg), ellenben a keleti ortodoxia maradványa és a közgondolkodásban a görög katolikusokat Oroszországhoz köti.²⁵ A cikke Porfyr Iván reagált.²⁶ Ő is az 1646-os unióra, a Szentszékkal kötött szerződésre hivatkozott, mely a görög egyházi szertartásrend sértetlenségét szavatolta (az ősi naptár ennek szerves része), amiben kizárólag a munkácsi és az eperjesi püspök, illetve az egyházmegyéik közös zsinata lehet illetékes. Róma a görög egyház jogainak csorbítására, sőt a görög katolikusok beolvasztására törekszik a latin szertartásrendbe, a naptáregyesítés ennek erőszakos eszköze. (A szerző ugyanakkor a „muszkaság” és az Oroszországhoz fűződő politikai szimpátia vádját visszautasította.)²⁷

Kaminszky József az 1910-es évek elején már úgy gondolta, hogy a naptár-reform holtpontra jutott.²⁸ A nép ugyanis – a magyar és az orosz anyanyelvű egyaránt – hajthatatlanul ragaszkodik az ősi egyházi naptárhoz, azt dogmaerejűnek tekinti, és a gondolatát is visszautasítja annak, hogy a latinokkal együtt ünnepeljen. Ezért a Julianus-naptárt mindaddig meg kell tartani, míg a nép be nem látja, hogy

²³ Fesztóry József: Nyílt levél Kasszandrához. *Kárpáti Lapok*, 1899. november 5. 1. Firczák Gyula mégis népszavazást rendelt el, melynek során a ruszin hívek nagy többsége a Julianus-naptár mellett döntött. (A naptárreform csupán a budapesti görög katolikus egyházközségben valósult meg 1909-ben.) Botlik 1997: 180–181.

²⁴ Rusznák Miklós (1878–1954) görög katolikus lelkész, teológiai tanár, az eperjesi püspöki liceum rektorhelyettese, a Szent János Intézet igazgatója.

²⁵ Rusznák Miklós: Harc a régi és az új naptár körül. *Görög Katolikus Szemle*, 1910. február 20. 61–62.

²⁶ Feltehetően álnévről van szó.

²⁷ Porfyr Iván: Végre. *Görög Katolikus Szemle*, 1910. március 6. 77–79.

²⁸ Kaminszky József (1878–1944) ügyvéd, 1918-ban a ruszka-krajnai minisztérium titkára. Az ungvári Gyöngyösi Irodalmi Társaság és a Magyarorosz Kultúregyesület alapító tagja. (Apja Kaminszky Géza görög katolikus lelkész, az ungvári tanítóképző igazgatója, 1899-től a *Görög Katolikus Szemle* szerkesztője.) Haeffler (szerk.) 1940: 568.

a naptárreform és az ünnepek idejének a „polgári élethez való célszerű alkalmazása” a vallását, valamint a görög egyház tradícióját nem fenyegeti. (Egy elszámtalt reform Kaminszky szerint tömeges schizmához vezethet.)²⁹

A ruszin nemzeti törekvések és a rutén kultúrközösség meghatározása nem nélkülözhetette az irodalmi nyelvről és a mindennapi nyelvhasználatról, valamint a cirill betűs írásról folytatott vitákat sem. Ezek egyik résztvevője, Sztipszky Hiador a *Moskophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok* című írásában foglalta össze célkitűzéseit és a nyelvújítás előzményeit.³⁰ Az orosz nyelv és kultúra felé orientálódó ruszofil irányzat az 1860-as, 1870-es években háttérbe szorult, és a hazai rutén értelmiség, mely oroszul írni, olvasni és beszélni sem tudott, a saját nyelvét pedig „gubaszagúnak” (parasztosnak) tartotta és lenézte, magyarosodni kezdett. Az orosz irodalmi nyelv eszménye ennek ellenére megmaradt, és a századfordulón megjelenő ruszin lapok a nagyorosz grammatikát követték, amit magyaros szórenddel, valamint szlovák, orosz, rutén és ószláv szavakkal keverték (a legtöbb újság „nyelvészetileg non sens zagyvalék, ami senkinek sem a nyelve”).³¹

Sztipszky szerint az elmagyarosodott értelmiség nem törődött a parasztság szellemi elmaradottságával és társadalmi alávetettségével (a legtöbb analfabéta a rusznákok között van, ami a „muskla hit” felé orientálja őket), és a nép nyelve sajátos „hungaro-ruthén” változott alakul. (Ez a nyelv magyar szavakkal és magyaros fordulatokkal kevert, a hangtanában is érvényesül a magyar befolyás, olyannyira, hogy a határon túli rutének legfeljebb szótár segítségével értik meg.) A köznép ugyanakkor többféle dialektust beszél, ezek közül a beregire kell épülnie az egységes rusznák népnyelvnek, mely megvéd a ruszofil és ukranofil törekvésekkel szemben, és alkalmas lesz, például népiskolai tankönyvek és újságok kiadása révén, a parasztság kulturális nevelésére. (E nyelv megalkotására a szerző vállalkozott, melyben az etimologikus helyesírást, ukrán mintára, a fonetikus írásmód váltja fel.)³² Sztipszky tervezetében tehát az elmagyarosodott ruszin értelmiséggel szemben a köznép őrzi meg saját nyelvét, és az új irodalmi nyelv a társadalmi és a szellemi felemelésük eszköze.

A tanulmányra többen kritikusan reagáltak. Revizor a *Görög Katolikus Szemle*-ben nemcsak a kevésbé elterjedt és gúnyosan használt „rusznák” elnevezést bírálta,

²⁹ K. J.: Holtponton. *Görög Katolikus Szemle*, 1910. március 6. 77.

³⁰ Sztipszky Hiador (1875–1946) bibliográfus, nyelvész, etnográfus. 1903-tól az Erdélyi Múzeum, majd 1910-től a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa. Udvari 2001: 303–318.

³¹ A kormány által kezdeményezett néplapot, a *Nyegijját* például egy budapesti tanító szerkesztette, aki tót vidéken született, „muskázó grammatikával” tanult Ungváron és a bácskai szerbek között gyakorolta az orosz. A rutén paraszt, ha egyáltalán tud olvasni, „csak a száját tátja: »Nagyon okosan, úri módra lehet írva, mert nem értek belőle semmit.«” Sztipszky Hiador: *Moskophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok*. *Budapesti Szemle*, 1913. 453. sz. 287.

³² Sztipszky Hiador: *Moskophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok*. *Budapesti Szemle*, 1913. 453. sz. 278–296; Sztipszky Hiador: A rutének feltámasztása. *Pesti Hírlap*, 1909. október 24. 33–34.

hanem azt is cáfolta, hogy a rutén tollforgatók nem tudnak ruszinul, az 1850-es, 1860-as évek ruszsofil irányzata számottevő befolyással volt a rutén irodalomra, illetve az értelmiségre, vagy a *Nyegyilja* nyelvezete érthetetlen volna a parasztok számára.³³ Agenor ugyancsak a „moskophilizmus” vádját utasította vissza,³⁴ valamint azt, hogy a rutén intelligencia (a papság) eltávolodott a néptől, és nem dolgozik a műveltségének emelése érdekében.³⁵ Alvégi úgy érvelt, hogy már létezik ruszin irodalmi nyelv, amit évtizedekkel korábban Duchnovics Sándor és eperjesi köre alkotott meg.³⁶ Ez a népnyelvre épült, grammatikája azonban nem a fonetikát, hanem az egyházi nyelv etimológiáját vette alapul, mivel ez a legalkalmasabb arra, hogy a magyarországi ruszin nyelvjárásokat összekösse. Ezen a nyelven valósulhat meg a rutén nép szellemi művelése (a lapok is ezt használják), ezzel szemben a Sztripszky által feltalált „irodalmi nyelv” és a javasolt fonetikus írásmód a már eleven népirodalmi nyelv megváltoztatására törekvő „merénylet”, amit a galíciai ukranisták támogatnak. (Sztripszky Hiador az ő barátjuk, aki a lemergi egyetemen volt ösztöndíjas, tervezetéhez önös anyagi érdekek fűződnek, és valójában az ukrán irodalmi nyelvet kívánja meghonosítani.)³⁷

Volosin Ágoston ugyancsak a nyelvhasználat társadalmi és politikai tényezőit mutatta be, és az asszimilációval fűzte össze. Az idézett statisztikák szerint a ruszinok száma a 19. század második felében Szepes és Sáros vármegyében csökkent, ami az egyre nagyobb mértékű „eltótosodás” következménye. (Sőt a nyelvváltás egészen Ungvárig terjed, Szobráncz vidéke például már tótul beszél.)³⁸ Volosin az okokat is megnevezte. Az iskolából kikerülő rutének többsége nem tanul meg a saját anyanyelvén írni és olvasni, a szlovák nyelvű népies újságokat és egyéb ismeretterjesztő kiadványokat viszont megértik. A tengerentúlról visszatérő kivándorlók is a szlovákot használják, mert kint szlovákul megjelenő lapokat olvastak. A katonaságtól leszerelő legények sem tisztán ruténul, hanem „tótosan” beszélnek, mivel a „hadnagy úr így povedált velük.” („A tót inkább tűnik számukra úrnak, mint a rutén.”) A tótosodással egyidejűleg indult ráadásul Magyarországon és Galíciában a

³³ Revizor: Moskophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok. *Görög Katolikus Szemle*, 1913. március 9. 4–5.

³⁴ „Micsoda hangzatos szavak [a Sztripszkyé], azt képzelhetné az avatatlan olvasó, hogy a Felvidéken valóságos orgiákat ült a muszkaszellem.”

³⁵ Agenor: A mi jóakaróink. *Görög Katolikus Szemle*, 1913. március 16. 4–5.

³⁶ Duchnovich Sándor (1803–1865) görög katolikus kanonok, író, költő, az ungvári szentszék jegyzője.

³⁷ Alvégi: Támadás több oldalról. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. június 7. 3–4; Alvégi: Megjegyzéseim a 24. számban közölt Válaszra. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. június 28. 4–6; Alvégi: „Levél a magyarországi ruthénektől.” *Görög Katolikus Szemle*, 1914. július 26. 3–4.

³⁸ A szerző Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon* című, 1912-ben megjelent munkájára hivatkozott: az elmúlt fél évszázad alatt a Felvidéken 176 rutén többségű település tótosodott el, a magyarosodott községek száma mindössze 37.

rutén nyelv „nagyoroszosítása”, a néptől idegen nagyorosz nyelvtani formák erőltetése³⁹ és a nagyorosz irodalom terjesztése. Volosin végül a szlovakizáció megállításának eszközeit is felsorolta, ami magyar nemzeti, valamint rutén kulturális és egyházi érdek: szakítani kell a nagyorosz grammatikai és a szlovák nyelvi formulákkal, és a tiszta, népies rutén nyelvet, valamint a „magyar betűs” néplapok kiadását kell támogatni.⁴⁰

A cirill vagy latin betűk használata ugyancsak megosztotta az értelmiséget. Egy „görög katolikus rutén pap” 1897-ben mindennapi tapasztalatairól számolt be. Az elmúlt évtizedekben egyre kevesebb az írni és olvasni tudó gyermek, aminek az oka, hogy a rutén nyelvű népiskolákban egyszerre kétféle ábécét (a latint és a cirillt) használják. (Magyarul csak azok tanultak meg helyesen olvasni, akik állami iskolába vagy olyan felekezeti iskolába jártak, melyben a tanító kötelességének megszegésével felhagyott a cirill betűkkel.) Már készültek ugyan rutén nyelvű könyvek latin betűkkel, szükséges lenne azonban, hogy a népiskolákban kizárólag egyféle (a latin) betűket tanítsák, az ismeretterjesztő olvasmányok és a néplapok is ezt használják, ami egyetlen ruszin nemzeti vagy vallási érzületét sem sértené.⁴¹ A *Bereg* című lap 1911-ben a magyarosodást akadályozó cirill betűs nyomtatványok „idegen ízét” tette szóvá, amire a *Görög Katolikus Szemle* reagált. A magyar nyelv a fiatalabb generációk körében gyorsan terjed, sokan vannak azonban, akik csak a cirill betűket ismerik, de ez a hazafiságukat nem befolyásolja.⁴²

A világháború kitörése után már a magyar kormány szorgalmazta a cirill betűk felváltását, amit Jankovics Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter szerint „nem a magyarosítás vagy hasonló sovén tekintetek, hanem a russzofil törekvésekkel összenőtt görögkeleti propaganda elleni védekezés” indokol.⁴³ Sztripszky Hiador ugyancsak a pánszlávizmus veszélyére hivatkozott, amit történeti érvekkel egészített ki. Ezt az „igen furcsa” ábécét azért fejlesztették ki egykor a szlávok szellemi vezetői, hogy elzárkózzanak „az átkosnak mondott latin egyháztól és az európai művelődéstől.” A magyar-rutének azonban sohasem tartoztak egyetlen szláv állam keretébe sem, de nemcsak a történelmük, hanem a nyelvük is a magyarsághoz kapcsolja őket, mely évszázadok óta egyre jobban magyarosodik. Kulturálisan és a nyelvfejlődés alapján sem indokolt ezért a cirill betűk megőrzése, ami a magyarországi ruténeket a „nyugat-európai eszmevilágtól” szigeteli el.⁴⁴

Az alapos szláv filológiai ismeretekkel aligha rendelkező aljegyző, Tahy Endre is kifejtette véleményét. A világháború kitörése után a ruszinok, „e kiskorú és

³⁹ Ilyen volt például Gönczy Pál rutén ábécéje, amit a cikkíró dolgozott át népies rutén nyelvre.

⁴⁰ Volosin Ágoston: A ruthének tótosítása. *Görög Katolikus Szemle*, 1916. január 16. 1.

⁴¹ Julián-naptár, Cyrill-betűk. *Ung*, 1897. október 24. 1–2.

⁴² Széljegyzetek. *Görög Katolikus Szemle*, 1911. augusztus 6. 1.

⁴³ Kemény 1999: 248–250.

⁴⁴ Sztripszky Hiador: Cirill betű – latin betű. *Budapesti Hírlap*, 1915. október 6. 2–3.

gyámoltalan nép” a magyar társadalom „szerető gondoskodását” élhette meg, ezért hálával tartozik védelmezőinek. Ennek, valamint a hazafiságuk kifejezése lehet, ha feladják végre a „kelethez tartozás kellemetlen látszatát” keltő cirill betűket, ami a kulturális és a társadalmi asszimilációt akadályozza. Tahy elutasította azokat a félelmeket, melyek szerint a latin írásjelek a ruszinok „tótosodását” (és nem a magyarosodást) fogják eredményezni. A Nyugat-Magyarországon élő, a csehek szomszédságában „megfertőződött” szlovákokkal ellentétben ugyanis, a zempléni, ungi és beregi tótok kultúrája magyar, jellemük, szokásaik és gondolkodásmódjuk a tősgyökeres magyarokéval azonos. Szükséges azonban a magyar betűs kiadványok intenzívebb terjesztése a rutének között, valamint az állami intézmények érélyes fellépése azokkal szemben, akik a „magyar génusz” útjába próbálnak állni.⁴⁵

Vita az „idegen kultúráról”

A kultúra politikai instrumentalizációját, vagyis azt a konfrontatív szerepét, amit a nemzeti homogenizációban és ezzel szemben a nemzetiségek önazonosságának erősítésében betöltött, az 1913–1914-ben lezajlott vita mutatja talán a legszemléletesebben. Ifjabb Dolinay Péter görög katolikus lelkész a sokszor hangoztatott kritikát ismételte meg: paptársai eltávolodtak a néptől és szégyellik származásukat. Elfelejtik a prozforát,⁴⁶ melyen felnőttek, megváltoztatják ősi vezeté- és görög eredetű keresztnévüket, idegen szertartású vagy vallású családba nőszülnek, és gyermekeik reformátusok vagy római katolikusok lesznek. Elidegenednek népük (a ruszinok) nyelvétől és „idegen kultúra” befolyása alá kerülnek.⁴⁷

Dolinay a magyar kultúrára utalt, amire Nagy József szolgabíró felháborodottan reagált. A lelkészt és a cikket közlő *Görög Katolikus Szemlé*t hazafiatlannak bélyegezte, a rutén faj azonban, mely a Rákóczi-szabadságharc idején bizonyította hűségét és vitézségét, összeforrott a magyarsággal. A ruszinok számára elismerést és történelmet a magyar nemzet biztosított, társadalmi emelkedést és megbecsült egzisztenciát „e nemzet kultúrája révén” érhettek el. A szolgabíró szerint rutén kultúra nincs, a kultúra ugyanis társadalmi osztályokkal, közintézményekkel, szellemi és gazdasági eredményekkel azonos, és a „lüktető államélet” igényeit látja el. A papokból és tanítókból álló ruszin származású értelmiség viszont „hazafias érzésű magyar”, ám ha vannak közöttük „rutén reformátorok”, ők az államhatalommal találják magukat szemben.⁴⁸

⁴⁵ Tahy Endre: A cirill betűk kérdése. *Határszéli Újság*, 1916. február 7. 1–2.

⁴⁶ A keleti egyház kovászos kenyere.

⁴⁷ Dolinay Péter: „Restaurare omnia...” *Görög Katolikus Szemle*, 1913. december 21. 1–2.

⁴⁸ Nagy József: Idegen kultúra. *Ung*, 1914. január 11. 1–2; Nagy József: Idegen kultúra. *Ung*, 1914. január 25. 2–3.

A *Görög Katolikus Szemle* szerkesztősége szokatlan hangnemben utasította vissza a hazafiatlanság vádját („Micsoda hülyeség ez?”), majd Dolinay Péter is válaszolt. Szerinte a kultúra fogalma nem azonos az államérettel, és a hazai ruténeknek, mint önálló népfajnak, eredeti és jellegzetes kultúrája és műveltsége van, mely „minden más népfajtól megkülönbözteti.” A nyelv, illetve az anyanyelvi oktatás e kultúra megőrzésének legfontosabb eszköze, és egy másik kultúra erőszakos átültetése nem kisebb abszurdum, mintha

„valaki lágy magra csonthéjas gyümölcsöt akarna oltani.”⁴⁹

Az éles hangú és olykor személyeskedő polémia „Veteránt” is megszólalásra ösztönözte. A ruszinok és a magyarok harmonikus együttéléséről szóló hamis propagandát bírálta, majd „Nyomorvármegyét” és rutén lakosságát mutatta be.⁵⁰ Dűledező viskókat, rongyos ruházatú, éhező embereket, kivándorlókat, a súlyosan adóztató jegyzőket, az árverező végrehajtókat és nem utolsósorban a hatalmaskodó szolgabírókat.

„Benéztünk az iskolába is. A tanító úr kérdésére a gyerekek hallgatnak, mert magyarul nem tudnak, ruthénul pedig nem szabad beszélniük. Megtiltotta a kurta kabátú (vagy eszű) szolgabíró úr, aki a ruthén kátékat bűnjelként foglalta le és beszolgáltatta a csendőrségnek.”⁵¹

Nyilvánvaló, hogy a szerző a közigazgatást (és személyesen Nagy Józsefet) tette felelőssé a ruszin nép nyomoráért és a magyarságtól való elidegenedéséért.

Dolinay Péter első cikkében a magyarosodó egyházi és világi értelmiséget bírálta (ők nem ritkán nevet változtatnak), akik közül Kutkafalvy Miklós kapcsolódott be a vitába.⁵² Mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a *Szemle* „nagyjózsef (!) fellépésének sokkal nagyobb súlyt tulajdonít, mint amit megérdemel”, majd a felvidéki görög katolikus papság hazafiságát és „jó magyarságát” hangsúlyozta. Az ügyvéd tehát a szerinte méltatlanul megtámadott papság mellé állt, és a görög katolikus egyházi és világi intelligencia összefogását, sőt politikai cselekvését sürgette.

⁴⁹ Idegen kultúra. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. január 18. 3–4; Dolinay Péter: Idegen kultúra. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. január 25. 1–2.

⁵⁰ A szerző egyértelműen Ung megyére utalt.

⁵¹ Veterán: Helyzetünk mozi képekben. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. február 1. 1–3.

⁵² Kutkafalvy Miklós (1882–?) ügyvéd, a Katolikus Népszövetség ügyésze, a Budapesten megjelenő *Görög Katolikus Hírlap* szerkesztője (apja görög katolikus lelkész volt). Az 1904-ben alakult Vasvári Pál Kör elnöke, mely a magyar állameszme terjesztését tűzte célul. (Nevét Kutka Nyikolajról magyarosította.) Vidor (szerk.) 1921: 83–84; Mayer 1977: 166.

Azt javasolta, hogy a főispánnál kezdeményezzék Nagy József felmentését és áthelyezését egy olyan járásba, ahol nem a görög katolikusok vannak többségben.⁵³

A szolgabírónak ugyancsak tekintélyes pártfogója akadt. Csuha István, a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője azt indítványozta, hogy Ung vármegye közigazgatási bizottsága ítélje el a magyar nemzeti kultúrát ért támadást, és álljon ki tisztviselője mellett. Szerinte Magyarországon egyetlen kultúra van, a magyar, Dolinay Péter és a „beteges felfogású” Veterán írása ellentétet szít a görög katolikus hívek között, és egy általa nem ismert, de „élni akaró, idegen rutén kultúrát” kíván teremteni. A bizottság elfogadta a képviselő indítványát,⁵⁴ amire válaszként a *Görög Katolikus Szemle* két hivatalos nyilatkozatot tett közzé. A budapesti Vasvári Pál Kör erősen tiltakozott az ellen, hogy a munkácsi és az eperjesi egyházmegyéek pap-ságát, mely származását tekintve éppen úgy ezeréves múlttal rendelkezik, mint Magyarország, bárki idegen kultúra terjesztésével vagy hazafiatlansággal vádolja meg. A kárpátaljai nép „szellemi vezetőinek” nevében 18 görög katolikus lelkész és tanító ugyancsak a hazafiatlanság bélyegét utasította vissza, és azt hangsúlyozta, hogy a rutén nyelvű népesség vallásos hite nem Nagy József kultúrájára, hanem a Szent István-i gondolatra és a „vallásos kultúrára” épül. A magyar szó, ének és ima terjesztésével nagyobb érdemeket szereztek, mint a szolgabíró „honmentő munkájával”, és mindazon kultúra, mely nem a vallással fonódik össze, tőlük idegen.⁵⁵

A több hónapig tartó és a hírlapok hasábjain túllépő konfliktus ezzel lezárult, az újságolvasók azonban a nemzeti és a kisebbségi kultúra kapcsolatáról további interpretációkat is megismerhettek. Kaminszky József a kultúra társadalomtudományos (pozitivist) értelmezéséből indult ki (a népek biológiai fennmaradását biztosítja, emellett a nemzeti eszmét juttatja érvényre), és úgy vélte, hogy a művelődés alacsonyabb fokán álló népek a műveltebb nemzetek kultúráját követik, illetve a magasabb nemzeti műveltség „asszimilálja az államalkotó fajtól származásban, nyelvben, hagyományokban és kultúrában is különböző nemzetiségeket.” A szerző a nemzeti kultúra erejének történeti és társadalmi feltételeit is meghatározta (évszázadokon át a nemesség, majd a helyébe lépő középosztály műveltsége őrizte meg az ország magyar nemzeti karakterét), majd a rutén népet jellemezte. Gazdálkodása elmaradt, lusta, „testileg degenerált”, „erkölcsileg fogyatékos”, valamint szellemi műveltsége hiányos, mivel nem ismerte fel az iskoláztatás jelen-

⁵³ Kutkafalvy Miklós: Levél a Szerkesztőhöz. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. február 8. 1–3. Nagy József a Perecsenyi járás élén állt, ahol a görög katolikusok (és a rutén anyanyelvűek) aránya 1910-ben 86% volt. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 42. kötet 262–263.

⁵⁴ Bradács Gyula közjegyző úgy vélte, hogy a nemzetiségi és a vallási ügyek kényes témák, ezért apró hírlapi cikkekre nem kellene reagálniuk. Matyáczkó Tivadar görög katolikus lelkész, egyházmegyei főtanfelügyelő szintén azt javasolta, hogy az indítvánnyal ne foglalkozzanak, viszont kérjék fel a munkácsi püspököt, járjon közben a lap szerkesztőjénél, hogy a jövőben efféle „tévés gondolatok” ne jelenjenek meg. A közigazgatási bizottság ülése. *Ung*, 1914. február 15. 3–5.

⁵⁵ Idegen kultúra. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. február 22. 3.

tőségét. A papok és a tanítók nyelvben, lélekben és a közéletben magyarokká váltak, és hazafiságuk annak felismeréséből ered, hogy „a haza államalkotó népe a magyar, mely magasabb műveltségével és történeti jogaival egyedül hivatott arra, hogy az ország nemzeti egyéniségét megadja [...] A rutén nép szellemi műveltségét és anyagi jólétét akkor nyeri el, ha beolvad a magyar fajba.”

A kultúrafenntartó középosztály rajzába azonban negatív árnyalatok vegyültek. Szinte megcsömörlik az ember attól – mondja Kaminszky –, hogy a magyar értelmiség a közéletben és a sajtóban folyton a nemzetállam kiépítését hangoztatja, ez a lelkesedés azonban csupán külsőség („nemzeti görögtűz”), mely alkotó-képességgel alig rendelkezik. Ezért szervezettebb, aktívabb, egységesebb és szociálisan érzékeny középosztályra van szükség, mely a nemzeti kultúra terjesztése mellett, a felvidéki nép nyomorán is segíteni tud.⁵⁶

Összegzés

Az idézett írások szerzői a nemzeti és a kisebbségi kultúra legfontosabb közvetítői (tanítók, tanárok, lelkészek, írók, ügyvédek), valamint a politikai hatalom képviselői voltak (jegyzők, szolgabírók), akik saját nézeteik és célkitűzéseik megfogalmazásával alakították a közvéleményt. A ruszin értelmiség elfogadta és szükségesnek tartotta az államnyelv (a magyar) tanítását, aminek az elsajátítása nemcsak a politikai közösségbe integrálódás, hanem a társadalmi mobilitás és az egyéni érvényesülés feltétele. A magyar kormány és a helyi közigazgatás a századfordulón a magyar nyelv oktatását a magyarosítás (a nyelvi homogenizáció) politikai eszközének tekintette (a ruszin tannyelvű iskolák száma 1880 és 1913 között 393-ról 47-re csökkent),⁵⁷ és az iskolai indoktrinációt – a nemzethez fűződő lojalitásuk kifejezéséként – az asszimilálódott ruszin származású értelmiségiek is támogatták. A rutén nemzeti értelmiségiek viszont úgy gondolták, hogy a magyar tanítása nem korlátozhatja az anyanyelv oktatását (és a felekezeti iskolákat sem), ami állampolgári jog és a ruszin nép kulturális emelkedésének feltétele. Szerintük a magyar nyelv elsajátítása nem azonos az asszimilációval és nem teremt lelki közösséget, az erőltetése viszont a magyar állameszme terjedését akadályozza, és a nyelvileg egységes rutén falvakban, ahol a gyermekek nagy része nem jár iskolába, hatékony sem lehet.⁵⁸

⁵⁶ K. J.: A magyar középosztály nemzeti művelődési feladatai a határszélen. *Görög Katholikus Szemle*, 1910. december 18. 381–383. (A szöveg a Gyöngyösi Irodalmi Társaság felolvasóülésén hangzott el.)

⁵⁷ Fedinec–Gönczi 2010: 565.

⁵⁸ Ezekkel a pedagógiai szempontokkal magyar tanítók is egyetértettek.

Még élesebb polémia zajlott a liturgia nyelvéről és a naptáregyesítésről, melyben a vallási tradíciók folytonosságának, illetve a vallásreform és a modernizáció érvei ütköztek. A vallás és a felekezetiesség azonban társadalmi magatartásformákat és politikai orientációkat implicált. A szláv liturgia, a Julianus-naptár, valamint a cirill betűk a ruszin etnikai azonosságtudat megalkotásának és erősítésének eszközévé vált, az asszimilálódott, de a felekezeti (görög katolikus) identitásukat is megtartó éltek számára viszont a bírált nemzeti törekvésekkel vagy a ruszofil hagyományok őrzésével azonosult.

Ezek a viták nem nélkülözték a századfordulón népszerű kultúrmorfológiai tipologizálást, a magyarországi ruszinok történeti szerepének értelmezését és az etnoníma használatában rejlő szimbolikus azonosulásformákat sem. A magyarosodott intelligencia tagjai a nemzeti kultúra homogenizáló modelljét fogadták el, ezáltal a ruszinok a nyugati kultúrához kapcsolódhatnak. Szabó Jenő 1902-ben a sajtóhoz fordult: ne nevezzék őket ruténeknek, amit történeti érvekkel támasztott alá. A régi latin okmányokban szereplő „ruthenus” csupán a felekezeti hovatartozást jelölte (a népnek nem volt nemzetisége), az 1646-os unióban nemcsak ruszinok, hanem magyarok is részt vettek, és a máriapócsi zárdát magyar nemes (név szerint Rác Demeter) alapította. Szabó a „magyar” vagy a „magyar-orosz” terminust javasolta (a külföldiek is ezt használják), és az írását azzal fejezte be, „nem akarjuk, hogy a gyermekeink ruthének legyenek.”⁵⁹ A ruszin egyházi értelmiségiek a magyar nemzeti kultúrával az ősi felekezeti kultúrát állították szembe, ami az ezeréves autochton ruszin történelem folytonosságával együtt, az etnikai csoporttudatot erősítette. A *Kelet* című lap hitvallása szerint „őseinkben részünk van a vérszerződésben, a honfoglalásban Árpáddal bejött eleink osztályosak, őseink szertartását az első magyar királyi család tagjai közül többen követték, e föld és a magyar ősi alkotmány a miénk is.”⁶⁰

A nemzetről, etnikumról és felekezetről folytatott diskurzusok nem nélkülözték a társadalomépítésre vonatkozó célkitűzéseket sem. A népnyelvre épülő ruszin irodalmi nyelv megalkotása a tervek szerint nemcsak a ruszofil és ukranofil törekvésekkel szemben nyújt védelmet, hanem a nyelv presztízsét és a nyelvi érintkezés lehetőségét növeli, ezáltal a rutén társadalom integrációját mozdítja elő.⁶¹ A nemzeti és az etnikai közösségek szervezője a középosztály, a közbeszéd ezért rájuk fókuszált. Az asszimilálódott értelmiségiek és az állami alkalmazottak az egységes

⁵⁹ Szabó Jenő: Kérelem a magyar sajtóhoz. *Ugoesa*, 1902. november 30. 1–2. Szabó egy másik cikkében azt hangsúlyozta, hogy a vallás és a nemzetiség „egybekeverése” aggályos, és a „rutén” jelszó az ukranizmustól elválaszthatatlan. Szabó Jenő: Rutén intelligencia. *Magyar Kultúra*, 1915. április 20. 357.

⁶⁰ Tisztelt Olvasóinkhoz! *Kelet*, 1889. december 29. 1.

⁶¹ A skizmatikus mozgalom során írt levelek tanúsítják, hogy a ruszin nyelv, valamint a cirill betűk használata falvanként különbözött. Gönczi 2007: 8.

(történelmi) középosztály részének tekintették magukat, Szabó Jenő szerint az egyházi és a világi intelligencia nyelvében, kultúrájában, társadalmi és családi életében is magyar, ezért a rutén intelligencia „nemzeti szempontból visszaesést jelentene.”⁶² Hadzsega Gyula viszont úgy vélte,⁶³ hogy szükség van hithű rutén intelligenciára, sőt a közigazgatási tisztviselők a parasztság nyelvét ismerő görög katolikusok legyenek, ami a nép szellemi nevelésének legfontosabb feltétele.⁶⁴ A viták azonban egyének között zajlottak, akik szocializációjuk, életpályájuk, családi, rokoni és szakmai kapcsolataik tapasztalatait fogalmazták meg.⁶⁵ S ezt a nemzeti vagy etnikai csoportképződés sajtóban zajló diszkurzív folyamatainak vizsgálata során aligha hagyhatjuk figyelmen kívül.

Irodalom

BOTLIK József

1997 *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum

FEDINEC Csilla – GÖNCZI Andrea

2010 Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén 1918-ig. In Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. 563–571. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete

GÖNCZI Andrea

2007 *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár – Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

HAEFFLER István (szerk.)

1940 *Országgyűlési Almanach 1939–1944*. Budapest: Haeffler

KEMÉNY G. Gábor

1999 *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában VII. (1914–1916)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet

⁶² Szabó Jenő: Rutén intelligencia. *Magyar Kultúra*, 1915. április 20. 357–358.

⁶³ Hadzsega Gyula (1879–1949) görög katolikus lelkész, 1907-től az ungvári szeminárium tanára.

⁶⁴ Hadzsega Gyula: A rutén kérdés. *Magyar Kultúra*, 1915. február 20. 170–171.

⁶⁵ Romanecz Aladár lelkész, a kormányzati támogatásban részesülő *Kárpáti Lapok* szerkesztője például úgy vélte, hogy ha „az ember nem magyarnak született, politikai téren akkor éri el a legtöbb előnyt, ha nemzetiségére magát magyarnak vallja, mert ez esetben követelheti és igényelheti mindazt, amit a törvény a magyar hazában a magyarnak biztosít.” Prodan Jánosnak, a *Görög Katolikus Hírlap* munkatársának írása az identitás pluralizmusáról tanúskodik: „Ruténnek sohasem vallottam magam, de azt nem tagadtam, hogy a kárpátaljai orosz népből származom. Büszke vagyok, hogy e nép nyelvét beszélem, és szolgálni fogom érdekeit mindenkor, de nem mint rutén, hanem mint olyan magyar ember, kinek politikai és társadalmi felfogása magyar polgártársaitól nem különbözik. Magyar vagyok a test országában, görög katolikus a lélek birodalmában.” Idézi Mayer 1977: 144–145, 155.

MAYER Mária

- 1977 *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910.* Budapest: Akadémiai Kiadó

STURM Albert (szerk.)

- 1901 *Országgyűlési Almanach 1901–1906.* Budapest: Pesti Lloyd

UDVARI István

- 2001 Adalékok Sztripszky Hiador pályakezdéséhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv.* 15. 303–318.

VIDOR Gyula (szerk.)

- 1921 *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922.* Budapest: Magyar Lap- és Könyvkiadó

FOLYÓIRATOK

BUDAPESTI HÍRLAP

1915. október 6. 2–3. *Sztripszky Hiador: Cirill betű – latin betű.*

BUDAPESTI NAPLÓ

1903. január 26. 1. *Magyar liturgia.*

BUDAPESTI SZEMLE

1909. 391. 44–67. *Szabó Jenő: A görög katolikus magyarság és a nemzetiség kérdés.*

1913. 453. 278–296. *Sztripszky Hiador: Moszkophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok.*

GÖRÖG KATHOLIKUS SZEMLE

1900. október 28. 1–2. *Görög katolikus magyarok országos bizottsága.*

1900. november 11. 3. *Nyilatkozat.*

1900. november 18. 1–2. *Munkás: Divatos hívek.*

1900. december 2. 1–2. *Munkás: Pax Dei – Treuga Dei.*

1904. január 31. 1–2. *Becker Vendel: A vallástanítás nyelvéről.*

1904. június 12. 1. X: *Egy-két szó a magyar nyelv tanításához.*

1904. február 7. 28–29. *Sz.J.: A vallástanítás nyelvéről.*

1908. november 1. 263. *a-hy: Egyházmegyénk és az 1907. évi XXVII. tc.*

1908. november 8. 269. *a-hy: Egyházmegyénk és az 1907. évi XXVII. tc.*

1908. november 15. 274–275. *Egyházmegyénk és az 1907. évi XXVII. tc.*

1908. november 22. 281–282. *Egyházmegyénk és az 1907. évi XXVII. tc.*

1910. február 20. 61–62. *Rusznák Miklós: Harc a régi és az új naptár körül.*

1910. március 6. 77–79. *Porfyr Iván: Végre.*

1910. március 6. 77. *K. J.: Holtponton.*

1910. december 18. 381–383. *K.J.: A magyar középosztály nemzeti művelődési feladatai a határszélen.*

1911. augusztus 6. 1. *Szélfegyverek.*

1913. március 9. 4–5. *Revizor: Moszkophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok.*

1913. március 16. 4–5. *Agenor: A mi jóakaróink.*

1913. december 21. 1–2. *Dolinay Péter: „Restaurare omnia...”*

1914. január 18. 3–4. *Idegen kultúra.*

1914. január 25. 1–2. *Dolinay Péter: Idegen kultúra.*

1914. február 1. 1–3. *Veterán: Helyzetünk mozi képekben.*

1914. február 8. 1–3. *Kutkafahy Miklós: Levél a Szerkesztőhöz.*
1914. február 22. 3. *Idegen kultúra.*
1914. június 7. 3–4. *Alvégi: Támadás több oldalról.*
1914. június 28. 4–6. *Alvégi: Megjegyzéseim a 24. számban közölt Válaszra.*
1914. július 26. 3–4. *Alvégi: „Levél a magyarországi ruténekhez.”*
1916. január 16. 1. *Volosin Agoston: A rutének tótosítása.*

HATÁRSZÉLI ÚJSÁG

1916. február 7. 1–2. *Tahy Endre: A cirill betűk kérdése.*

KATHOLIKUS NEVELÉS

1910. február 20. 65–74. *Becker Vendel: A vallásitanítás nyelve.*

KÁRPÁTI LAPOK

1899. november 5. 1. *Fesztory József: Nyílt levél Kasszandrához.*

KELET

1889. december 29. 1. *Tisztelt Olvasóinkhoz!*

MAGYAR KULTÚRA

1915. február 20. 170–171. *Hadzsaga Gyula: A rutén kérdés.*
1915. április 20. 357.
1915. április 20. 357–358. *Szabó Jenő: Rutén intelligencia.*

MAGYAR STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

42. 262–263.

PESTI HÍRLAP

1909. október 24. 33–34. *Sztripszky Híador: A rutének feltámasztása.*

UGOCSA

1902. november 30. 1–2. *Szabó Jenő: Kérelem a magyar sajtóhoz.*

UNG

1892. február 14. 1–2. *R.S.: Ami legalábbis fölösleges.*
1892. február 21. 1–2. *Kardos Ignác: Válasz annak, akit illet.*
1897. október 24. 1–2. *Julián-naptár, Cyrill-betűk.*
1909. január 31. 1–2. *te: Magyar tanítási nyelv.*
1909. február 7. 2. *Dutka Mibály: Magyar tanítási nyelv. Válasz.*
1914. január 11. 1–2. *Nagy József: Idegen kultúra.*
1914. január 25. 2–3. *Nagy József: Idegen kultúra.*
1914. február 15. 3–5.

Tamás Csíki

DEBATES IN THE PRESS CONCERNING RUTHENIAN NATIONAL
AMBITIONS AND ASSIMILATION TO HUNGARIANS AT THE TURN OF THE
19TH AND 20TH CENTURIES

At the end of the 19th century, the ideal of the Hungarian nation state and the programme of Magyarisation got into an ever deepening conflict with the cultural, national or political ambitions of the ethnic groups living in Hungary. The ambition of forming and strengthening the Ruthenian ethnic and cultural community was intertwined with creating the standardised language norm, with church schools and the teaching of the Ruthenian language, with the autonomy of the Greek Catholic church and the language of liturgy as well as with the protection of Cyrillic writing. In this paper, I am investigating debates in the press at the turn of the century concerning these questions, which provides information about ethnic minorities policy and the local responses to it, the ideological contexts of group formation and the ideas formed about the Ruthenian society in Subcarpathia. The linguistic analysis of the articles published in newspapers may also provide information about the authors' identification as well as attitudes to the Ruthenian and Hungarian communities and to the state.

A hajdúnánási Újházhely társadalma és életkörülményei az 1950-es évektől a rendszerváltásig

KUTASI IMRE

Az 1945-ös földosztás történetét és jelentőségét a történettudomány már feldolgozta, ám kevésbé ismert tény, hogy a földosztással párhuzamosan házhelyosztás is történt.¹ Ennek célja az volt, hogy a sem lakóházzal, sem beépítésre alkalmas telekkel nem rendelkezőket házhelyhez juttassa. Ezzel elősegítve mindazokat, akik majorságok cseléd lakásain vagy saját lakás hiányában – akár nyolcan tízen – egy háromosztatú hosszúházban laktak.² Ez a folyamat a szakirodalom szerint kb. 2800 településen zajlott le, így összesen a kiosztott házhelyek száma 300 ezer és 450 ezer közé tehető.³ Ezzel egy óvatos becslés szerint is megváltoztatva kb. 1 millió ember életét⁴ és az új települések, településrészek kialakulásával az ország képét és térképét egyaránt.⁵ E folyamatok pontos lezajlását, települések életére, helyi társadalmakra gyakorolt hatását kevésbé ismerjük. Ezért jelen tanulmány célja Hajdúnánás szempontjából e téma egy szeletének megvizsgálása. Mégpedig a város északi periferiáján található, Újházhely elnevezésű városrész társadalmának bemutatása, a társadalomtörténet és a társadalomnéprajz szögéből.

A tanulmány két nagyobb egységre bontható. Először pontos népszámlálási adatok híján⁶ a fennmaradt választói névjegyzékekből kinyerhető statisztikai

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium UNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Perczel 1948: 791.

³ Perczel 1948: 791; Illés 2009: 44; Beluszky-Sikos 2007: 47; Luka 2019: 97.

⁴ Luka 2019: 97–97.

⁵ Perczel 1948: 791.

⁶ Az 1960-as és az 1970-es népszámlálási statisztikában is a külterületi lakott helyek alatt feltüntetésre került az Újházhely. Míg a korábbi felmérésnél csak a lakosság számát (KSH 3s kötet 1962: 228; KSH 10a kötet 1972: 70), a későbbinél már foglalkoztatottsági (KSH 10a kötet 1972:

adatok segítségével ismertetem a lakosság legfontosabb demográfiai jellemzőit. Majd levéltári források és a készített többalkalmas életútinterjúk felhasználásával mutatom be életkörülményeiket és szomszédsági viszonyaikat.

Az Újházhely társadalma

A hajdúnánási Újházhely társadalmát tulajdonságaik alapján számtalan módon lehet kisebb/nagyobb egységekre bontani. Jelen fejezetben én mégis alapvetően két nagy csoportra osztva mutatom be a lakosság legfontosabb jellemzőit. A csoport-rabontás alapjául a telek megszerzésének módját választottam, amely szerint „juttatottakra” és „vevőkre” lehet szétválasztani a lakosságot. Ennek oka az a feltételezés volt, hogy míg a juttatottak szociális alapon, rászorultságuk következtében kapták meg telkeiket, a fennmaradt levéltári források szerint két turnusban, először 1948-ban⁷ majd 1955. és 1957. között⁸. Addig a „vevők” az állami házhelyhez juttatás befejezése után, az OTP-től kötött áron,⁹ de adásvétel útján jutottak hozzá telkeikhez. Így az utóbbi csoport valamelyest jobb anyagi körülmények között élt, amely az életkörülményeit is pozitívan befolyásolta.

Juttatottaknak azokat a személyeket és családjaikat tekintetem, akik a hatályos jogszabályok alapján nyertek jogosultságot a számukra kiosztott telek használatára. E tények árnyalása érdekében ajánlott megemlíteni, a kutatás folyamán több információ is felbukkant, amely arra enged következtetni, hogy valószínűleg a juttatások során bizonyos esetekben egyeseknél előnyt jelentettek társadalmi kapcsolataik

„Aki közel volt a tűzhöz az kapott először házhelyet [...] összeköttetés révén.”¹⁰

illetve politikai beállítottságuk is, az egyik juttatott család tagjai:

„Abba az időbe már kommunisták voltak”¹¹.

A „vevők” csoportjába azok a személyek kerültek, akik 1957 után, a juttatottak által nem hasznosított telkeket vásárolták meg. Ezeket a város vezetése

70–71), korcsoporti elosztást is közölték (KSH 10a kötet 1972: 70). Sajnos mégsem elég pontosak az utóbbi adatok sem, mivel ekkor már csak az Újházhely egy kis része számított külterületnek.

⁷ HBML HF V. B. 374/c 207.d. 407/1945. 4268/1948. tk.

⁸ XXIII. 535/b 41d Házhelyek (kishaszonbérletbe adottak), vázrajzok, telekkönyvi iratok 1951–1961. juttatott házhelyek.

⁹ 35/1957 (V.21).

¹⁰ Saját gyűjtés: DPné (szül.: 1924.), Hajdúnánás, 2022.

¹¹ Saját gyűjtés: Tné (szül.: 1924.), Hajdúnánás, 2022.

kishaszonbérletbe adta, ne heverjenek parlagon.¹² Majd a törvények értelmében 1957. szeptemberében az Eszlári utcától nyugatra elhelyezkedő területen 37¹³, illetve a mai Liliom utcán 19 telket¹⁴ adták át az OTP-nek értékesítésre. Egyes telkeket abban a reményben, hogy a juttatottak a későbbiek folyamán hasznosítani tudnak, építkezés céljára visszatartották.¹⁵ Az építkezni szándékozó vevőknek arra is lehetősége volt, hogy a kishaszonbérletbe adott házhelyen elkezdjék az építési munkálatokat még a termények betakarítása előtt, ebben az esetben a bérlőnek kötelessége volt átadni a telket, azzal a feltétellel, hogy a vásárló kárpótolja kimaradt bevételét. A vevők többsége az ilyen OTP-nek átadott telkeket vásárolták meg kötött áron, amelyet 1957-ben a nánási végrehajtó bizottság ölenként minimum 8 Ft-ban határozott meg.¹⁶

A két csoport demográfiai jellemzéséhez először is szükséges a nyilvántartásban szétválasztani a juttatottakra és a vevőkre vonatkozó adatokat. Ez alapvetően kronologikus szempont alapján történt, mivel 1957-ben megszűnt az állami házhelyhezjuttatás, így az ennél korábban készült kimutatások biztosan a juttatottakra vonatkoznak. A későbbi lajstromokban már egymás mellett szerepelnek a két csoport képviselői, ezért a pontosabb adatok elérése érdekében a vevők csoportjának vizsgálatakor a korábban már a juttatottak között szerepelt személyeket és adataikat nem vettem számításba.

Mindenekelőtt fontos megállapítani, hogy az 1948-ban juttatott 454 személy¹⁷ közül csak igen kevesen tudtak a területre költözni, mivel 1950-ben a lajstrom szerint csak 47-en¹⁸ 1954-ben pedig 82-en¹⁹ laktak Hajdúnánás e külterületi részén.²⁰ A beköltözött juttatottak aránya még kisebb a valóságban, derül ki a névjegyzékben feltüntetett nevek vizsgálatával, mivel többen egész családjukkal telepedtek át az Újházhely területére, tehát feleségeik és nagykorú gyermekeik is szerepelnek a listán.

¹² XXIII. 535/b 41d Házhelyek (kishaszonbérletbe adottak), vázrajzok, telekkönyvi iratok 1951–1961. Haszonbérleti szerződések

¹³ XXIII. 535/b 41d Házhelyek (kishaszonbérletbe adottak), vázrajzok, telekkönyvi iratok 1951–1961. 124/1957.

¹⁴ XXIII. 535/b 41d Házhelyek (kishaszonbérletbe adottak), vázrajzok, telekkönyvi iratok 1951–1961. 1957. szeptember 21.

¹⁵ XXIII. 535/b 41d Házhelyek (kishaszonbérletbe adottak), vázrajzok, telekkönyvi iratok 1951–1961 juttatott házhelyek. 1957. szeptember 21. Építésre visszatartott házhelyek.

¹⁶ XXIII. 535/b 41d Házhelyek (kishaszonbérletbe adottak), vázrajzok, telekkönyvi iratok 1951–1961 juttatott házhelyek 124/1957.

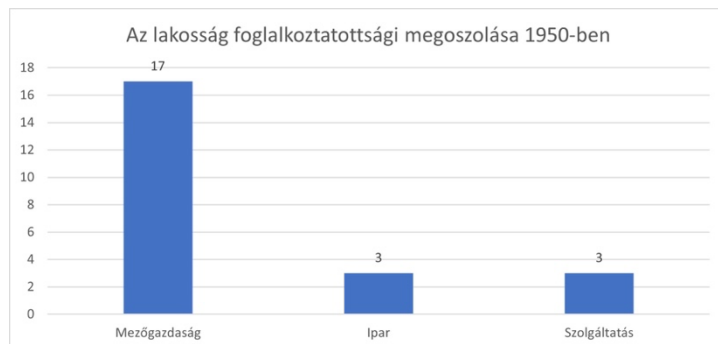
¹⁷ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 407/1945. 1310/1948

¹⁸ MNL-HBML HF XXIII. 528/c 1d; 2d.

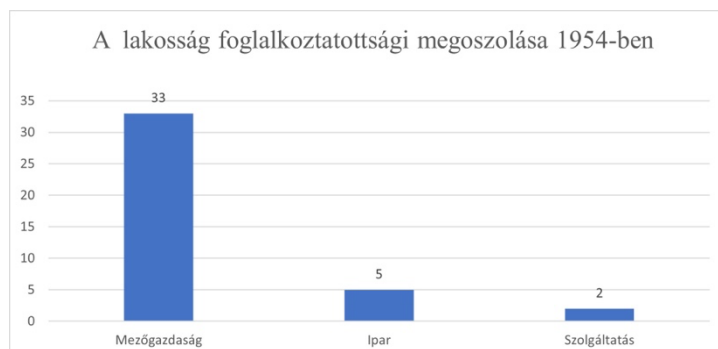
¹⁹ MNL-HBML HF XXIII. 528/c 4d.

²⁰ A korai időszakban még nem voltak utcanevek, így a területen korábban állt tanyák tanyaszáma alatt tüntették fel őket. Ezek azonosítása két térkép segítségével sikerült. MNL-HBML HF Ny. 117; MNL-HBML HF Ny. 208.

Az '50-es években már a területen élők foglalkoztatottsági szerkezete is megvizsgálható a források segítségével. Az itt élő nők – a kort ismerve egyáltalán nem meglepően – nem dolgoztak bejelentett munkahelyen, háztartásbeliként (ht. vagy htb.) kerültek feltüntetésre, így kikerültek a vizsgálandó személyek közül.

1. diagram: *A lakosság foglalkoztatottsági megoszlása 1950-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 1d–2d.)

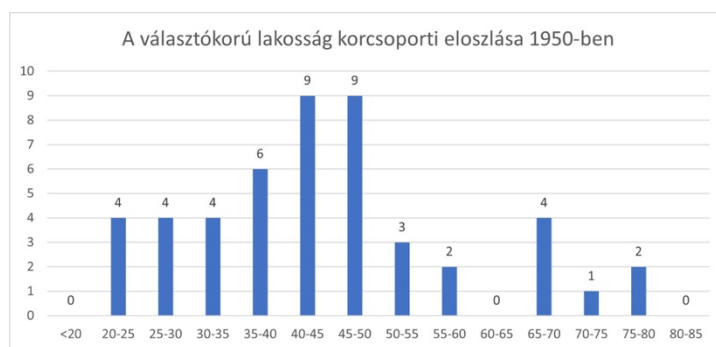

2. diagram: *A lakosság foglalkoztatottsági megoszlása 1954-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 4d.)

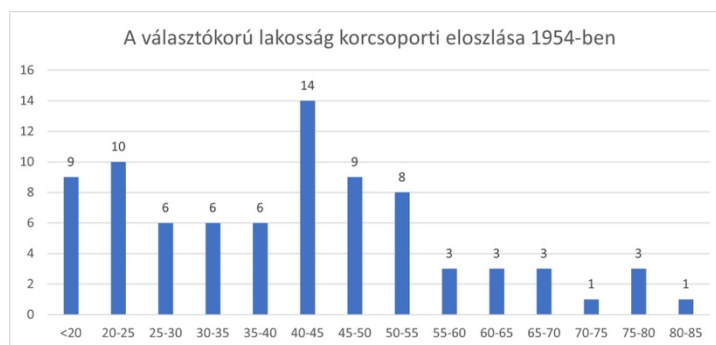
A férfiak, mint az a fenti diagramokon is jól látható leginkább mezőgazdasági munkásként keresték kenyerüket. Egy érdekesség azonban megfigyelhető foglalkoztatottsági adataik elemzésével, mégpedig az, hogy míg 1950-ben egyéni földművesek, illetve napszámosok voltak. Addig 1954-ben 11 személy már TSZ tagként, három személy pedig állami gazdasági dolgozóként került feltüntetésre. Tehát még egy ilyen kisépességű településrész esetében is világosan megfigyelhető a mezőgazdaság kollektivizálásának hatása. Az ipar (cipészt, asztalos, malmi és üzemi munkás), illetve a szolgáltatás (piaci árus, útőr, fűtő, közalkalmazottat) területén dolgozók igen csekély arányban képviseltették magukat.

A forrás lehetővé teszi e csekély számú választókorú lakosság korcsoporti eloszlásának vizsgálatát is, amelyekről a következők mondhatók el.

Mindkét vizsgált évben a negyvenes éveikben járók voltak többségben, azonban 1950-ben kiemelkedett számuk, addig 1954-ben már csökkent vezető szerepük, mivel a fiatalabb korosztály képviselői (<20) erőteljesen megnövekedett. Ennek oka egyrészt a fiatalabb juttatottak Újházhelyre való költözése, másrészt a negyvenes korosztály gyermekeinek választókorúvá válása.

3. diagram: *A választókorú lakosság korcsoporti eloszlása 1950-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 1d–2d.)

4. diagram: *A választókorú lakosság korcsoporti eloszlása 1954-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 4d.)

Az '50-es években az újházhelyi lakosság demográfiai vizsgálatánál még fontos megemlíteni a nemek szerinti megoszlásukat, mivel Máró Imre polgármester szerint a házhelyhezjuttatottak többsége hadiözvegy és hadisegélyezett volt.²¹

²¹ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 2587/1947.

A választókorú lakosság nemek megoszlása szerint		
Év	Férfi	Nő
1950	23	24
1954	39	43

1. táblázat: *A választókorú lakosság nemek szerinti megoszlása 1950-ben és 1954-ben.* (Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 1d–2d; 4d.)

A fenti táblázatból jól látható, hogy kiegyensúlyozott a nők és a férfiak aránya, tehát családok telepedtek le telkeikre, nem pedig gyermekeiket egyedül nevelő hadiözvegyek. Ezt a tényt az is bizonyítja, hogy '50-ben csak egy, '54-ben pedig mindössze három özvegyasszony került összeírásra.²² Források hiányában egyelőre nem megállapítható ennek pontos oka. Bár a törvényekből kiderül, a kapott telekre meghatározott időn belül építkezni kellett, különben azokat elvették és más igényjogosultaknak újrajuttatták.²³ Így véleményem szerint könnyen elképzelhető, hogy a férfi segítség nélkül maradt nők gyermekeik felnevelését és a kapott telek művelését, illetve beépítését egyedül a második világháború viszontagságai után nem tudták vállalni, így házhelyeiket elvesztették.

A vevők száma 1958–1975					
Év	1958	1962	1963	1967	1975
Választókorúak száma	98	259	344	392	645

2. táblázat: *A vevők számának alakulása 1958 és 1975 között.* (Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 3d–6d.)

A következőkben a vevők csoportjának demográfiai jellemzőit mutatom be, 1958 és 1967 között hasonlóan a juttatottakéhoz. Azonban még mielőtt ez megtörténne érdemes megvizsgálni a vevők számának változását is. A fenti táblázatból kiderül a vevők száma folyamatos növekedést mutat. Már pusztán ebből az adatsorból is kijelenthető, hogy összehasonlítva a választókorú juttatottak számával utóbbiak aránya eltörpül mellettük. Tehát lényegében nem a házhelyeket szociális alapon kapó juttatottak, hanem a telkeket kötött áron megvásárló vevők népesítették be az Újházhelyet.

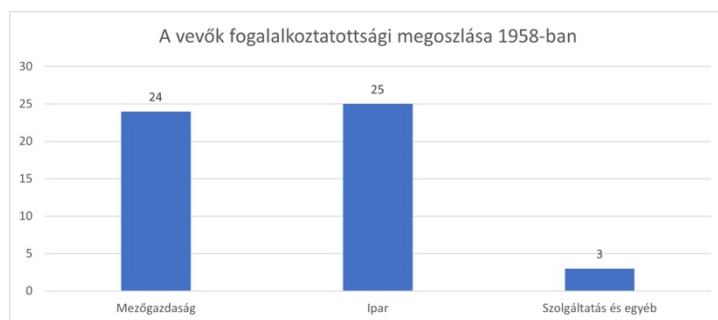
A vevők csoportjába tartozó nők – ellentétben a juttatottakkal – egyre növekvő arányban dolgoztak bejelentett munkahelyen, (egészségügyi dolgozó, malmi munkás, hajmosó, varrónő, könyvelő, takarító, tsz tag, állami gazdasági dolgozó) igaz arányuk igen csekély, mint a mellékelt táblázatban is látható.

²² MNL-HBML HF XXIII. 528/c 1d–2d; 4d.

²³ 2400/1945 F.M. 33. §.

A nők foglalkoztatottságának aránya			
Év	Az összes foglalkoztatott	Női foglalkoztatott	Arányuk az összes foglalkoztatotthoz képest (%)
1958	52	5	9,62
1962	134	12	8,96
1963	185	21	11,35
1967	219	29	13,24

3. táblázat: *A nők foglalkoztatottsági arányuknak változása 1958 és 1967 között.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 3d–6d.)

5. diagram: *A vevők foglalkoztatottsági megoszlása 1958-ban.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 3d.)

6. diagram: *A vevők foglalkoztatottsági megoszlása 1962-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 4d.)

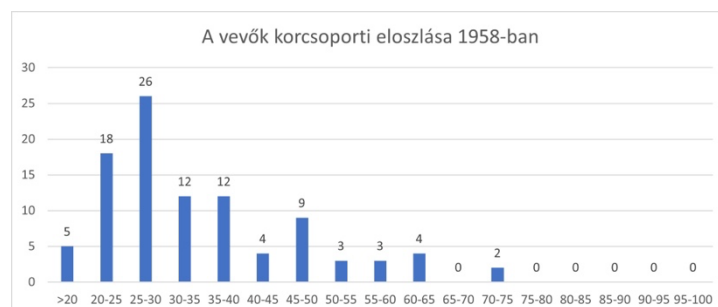

7. diagram: *A vevők foglalkoztatottsági megoszlása 1963-ban.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 5d.)

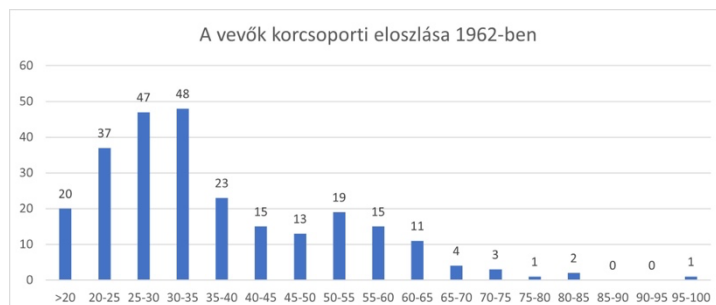

8. diagram: *A vevők foglalkoztatottsági megoszlása 1967-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 5d-6d.)

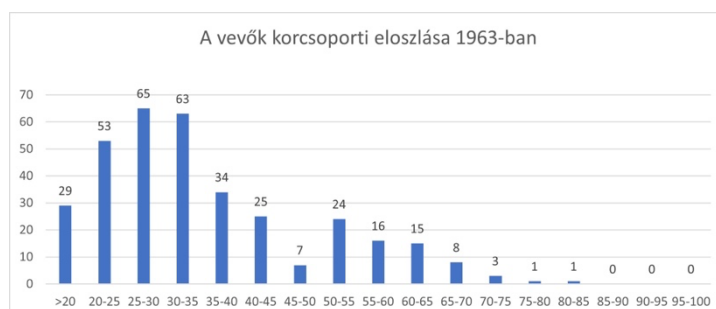
A vevők igen nagy része már ipari foglalkoztatottnak minősül (mint pl.: a segédmunkások, kőművesek, kubikusok, szerelők, ácsok, lakatosok stb.). Arányuk kezdetben körülbelül megegyezett a mezőgazdasági dolgozókéval, de 1963-tól stabilan átvették a vezető szerepet. Legtöbbjüknek valószínűleg nem volt szakképesítésük, mivel 1958 kivételével minden vizsgált évben magasan kiemelkedett a segédmunkások aránya. A mezőgazdaságban dolgozók (TSZ tag, állami gazdasági dolgozó, mezőőr, vadőr, traktoros, állatgondozó) aránya folyamatosan csökkent a vizsgált időszakban. Esetükben is megfigyelhető a mezőgazdaság kollektivizálásának hatása, mivel 1958-ban még tíz egyéni földművest (fm.) írtak össze, addig az ezt követő nyilvántartásokban rendszerint csak egy két személyt tüntettek fel napszámosként vagy egyéni gazdálkodóként. Legkisebb arányt a szolgáltatásokban dolgozók tették ki (éjjeliőr, útőr, fűtő, fuvaros, könyvelő, takarító, fodrász, hajmosó, ápolónő, kalauz, hivatalsegéd stb.).

9. diagram: *A vevők korcsoporti eloszlása 1958-ban.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 3d.)

10. diagram: *A vevők korcsoporti eloszlása 1962-ben.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 4d.)

11. diagram: *A vevők korcsoporti eloszlása 1963-ban.*
(Forrás: MNL-HBML HF XXIII. 528/c 5d.)

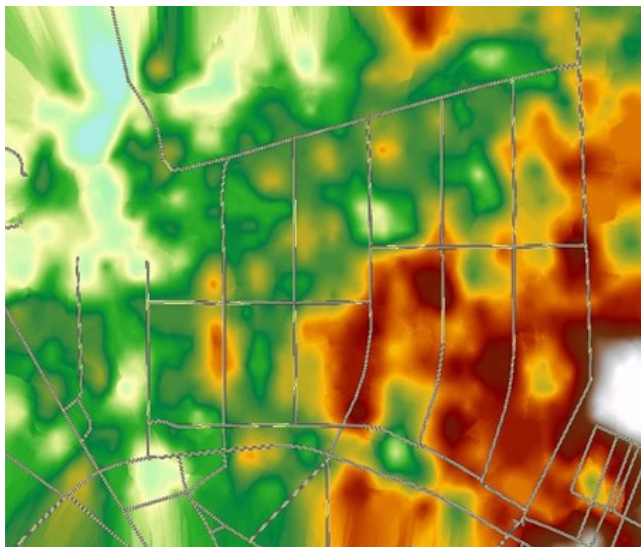
A diagramokon is jól látható, hogy a vevők korcsoporti eloszlása 1958 és 1967 között ugyanolyan tendenciát mutat. Döntő többségben voltak közöttük a fiatalok. Míg 1958-ban a húszas évek második felében járók vezették viszonylag magasan a rangsort, addig az elkövetkező években arányuk kiegyenlítődött a harmincas évek első felében járókkal. Tehát kijelenthető, hogy az állami házhelyosztás befejezése után a telkeket nagytöbbségben az '50-es évek végén '60-as évek elején a fiatalok korosztálya vásárolta meg.

A juttatottak és a vevők alapvető demográfiai adatainak összehasonlításával levonható néhány különbség e két csoport között. Foglalkoztatottságukat tekintve a juttatottak még mezőgazdasági dolgozóknak minősültek, ezzel ellentétben a vevők többsége már az ipar valamely területén dolgozott. A juttatottak egy idősebb korosztály képviselői voltak, ők a 20. század első két évtizedeiben, míg a vevők döntő többsége már az '30-as'40-es évek szülöttei voltak.

A lakosság életkörülményei

A következőkben további levéltári forrásokra, illetve többalkalmas életútinterrjúkra támaszkodva ismertetem az Újházhely lakosságának életkörülményeit az '50-es évektől a rendszerváltás időszakáig. Kitérve a lakáskörülményekre, a közlekedési és szomszédsági viszonyokra, valamint a lakosság többségi társadalom általi negatív megkülönböztetésére. Ám mindezek előtt fontos a téma megértéséhez megvizsgálni a településrész szerkezetét, mivel véleményem szerint e tényező befolyásolta a populáció életmódját/életkörülményeit. A telkek nagysága, formája hatással volt a lakások elhelyezkedésére, a lakosság gazdálkodási tevékenységére, valamint az Újházhely utcaserkezete a várossal való kapcsolattartásban is szerepet játszott.

Az Újházhely Hajdúnánás északi periferiáján elhelyezkedő településrész. Északról egy kelet-nyugat irányú srégen futó dűlő, délről a város széle, keletről a Köztemető és a Temető dűlő (ma Liliom utca) nyugatról pedig korábban sonkázóként, vagy TÖVÁLL-ként emlegetett létesítmény határolja. A településrészen összesen hét darab észak-dél – nyugatról kelet felé haladva: Pázsit, Tar Kálmán, Brassai Károly, Eszlári, Nefelejcs, Kabai János, Liliom – és négy darab kelet-nyugat irányú – északról délre haladva: Róka, Nyúl, Pacsirta, Rétisas – utca található. Az Eszláritól nyugatra az utcák szinte – kivéve a Pacsirta, Tar Kálmán és Pázsit utcák közötti szakaszát –nyílegyenesen futnak. Tőle keletre – a domborzati viszonyokhoz és a Köztemetőhöz igazodva – enyhén jobbra kanyarodnak az utcák, kivéve a Liliomot, amelyen egy élesebb törés található. Domborzati szempontból az Újházhely a Brassai Károly utca vonalától nyugatra egy mélyebben, keletre pedig egy magasabban fekvő területre osztható.

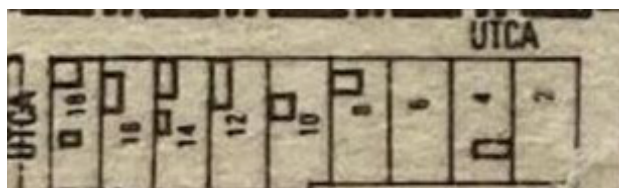

1. kép: *Az Újházhely magassági térképe.*
(A térképet készítette: Szép András Regő geoinformatika
MSc hallgató.)²⁴

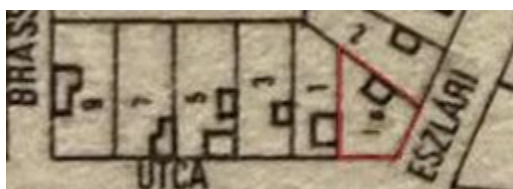
A városrész egyes részei az átlagosnál is mélyebben fekszenek. Ilyenek a Nyúl utca északi beépítetlen oldala a Pászit utca nyugati része, a Brassai Károly és a Nyúl utca kereszteződése, valamint a Rétisas és Magyar utca között található terület. A településrész várossal való kapcsolatát leginkább az Eszlári utca biztosítja, amely az Újházhely főutcájaként²⁵ a Kossuth folytatása, így lényegében a városközponttal köti össze a vizsgált területet. A másik közlekedési szempontból fontos utca a Liliom, amely a Vörösmarty folytatásaként ugyancsak a város belsőbb területeivel lévő kapcsolatot teszi lehetővé. A többi kivezető utca (Tar Kálmán, Pászit) a város szélsőbb területeivel köti össze az Újházhelyet. Az itt található telkek legnagyobb hányada szabályos téglalap alakú. Kivételt csak a kanyarulatokban elhelyezkedők képeznek. Méretük egységes a kisebbek a kelet–nyugat irányú Pacsirta, illetve Nyúl utcákra nyílnak, ezek 200, míg az észak–déli irányú utcákra nyílóak 350 ölesek. Mind-egyikük keskeny és hosszú, utcafrontjuk kb. 15m–17m hosszú, mélységük a kisebbek esetében kb. 40–42m, míg a nagyobbaknál ez az érték kétszer akkora kb. 80m–82m.

²⁴ Segítségét ezúton is köszönöm!

²⁵ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945 1448/1947.

2. kép: Szabályos téglalap alakú telkek az Újházhelyen.
(A térképkivágat forrása: MNL-HBML HF Ny. 208.)

3. kép: Az egyik szabálytalan alakú telek.
(A térképkivágatok forrása: MNL-HBML HF Ny. 208.)

A településrész szerkezetének ismerete után a továbbiakban a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának Hajdúböszörményi Fióklevéltárában a Műszaki Osztály iratai között megtalálható építési tervdokumentációkat²⁶ és a készített többalkalmas életútinterjúkat használok fel a lakásviszonyok bemutatására.

A tervrajzok, műleírások, építési engedélykérelmek tanulása szerint már az '50-es években az itt felépült házak szilárd – rendszerint tégl – alapzattal rendelkeztek, falazatuk vályogtéglából, héjazatuk pedig cserépből készült. három–öt osztatú hosszúházak voltak, a helyiségeket tekintve a háromosztatúak szobából, konyhából és kamrából álltak. A négy, illetve öt osztatúakban már helyet kapott az előtér, veranda, sőt még néhol a fürdőszoba is.²⁷ Tehát lényegében a hivatalos dokumentumokból az szűrhető le, hogy az Újházhelyen egészséges, a kiegyensúlyozott családi életnek és a kornak teljesen megfelelő lakóházak épültek. Egy árulkodó irat ingatja meg ezt a feltételezést, amely közli 1970-ben összesen 194 telek került beépítésre ebből mindössze 62 db lakóház épült fel engedéllyel és 132(!) ennek hiányában.²⁸ A készített interjúk magyarázatot is adnak erre a jelenségre. Az Újházhelyen élő idősebb, az 1960-as években beköltözött lakosok elmondása szerint a forrásokban megjelenő lakóházak képezték a kivételt. Általánosságban a területen lévő lakóházak szükséglakások voltak.

Rendszerint egy szobából, illetve konyhából álltak. Alapzatuk jobb esetben is egy–két sor tégl volt, de többségében csak a kert hátsó részében kiásott gödörből

²⁶ Ezeket a forrásokat Barna Anita DE-BTK Néprajzi Tanszékének doktorandusz hallgatója bocsáj-totta rendelkezésemre. Segítségét ezúton is köszönöm!

²⁷ MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 3d–8d

²⁸ MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 54d 6872/1971

kivetett vályogtéglá képezte az alapot. A munkálatok után maradt gödrökben feljött a talajvíz, körbenőtte őket a dudva, a nád, illetve a békák is megjelentek. Majd a későbbiek során ezeket építési törmelékkel szeméttel töltötték fel:

„Körülbelül olyan 6 méter átmérőjű gödör volt és akkor nádas békakuruttyolás. Onnan vetették ki a vályugot. És évek során szeméttel feltöltötték.”²⁹

Tetőzetüket több esetben megmunkálatlan faanyagból készítették:

„Akkor volt valahol nyárfa az lett a szarufa, meg a gerenda, kivágták a fát, még ki se fűrészelték minden részét úgy tették fel.”³⁰

Héjazatként a legtöbben kukoricacsutkát használtak, amely nem volt tökéletes „építőanyag” erre a célra, így időnként keresztülfolyt a tetőn a víz. Ilyen esetekben javításra szorultak:

„Mikor már valahun befolyt [a víz] akkor raktak rá másikat [kukoricacsutkát][...] nejlonokkal mikor hun pótolták ki.”³¹

A kéményrakás egy olyan feladat, amelyet egy szakavatott mesterember tudott csak szakszerűen elvégezni, de ezt nem mindenki tudta finanszírozni így alternatív módszerekhez folyamodtak:

„Valaki magának rakta, meg olyan is volt, hogy kidugták a konyhacsövet az ablakon.”³²

Az elmondások szerint előfordultak a területen – az építkezési költségek minimalizálása érdekében – földbemélyített lakások is. E korai lakásépítések a házhelyek elvételének és újrajuttatásának megakadályozását szolgálták. Így, akik tehették az interjúalanyok szavaival élve: „Olyat építettek, amilyet tudtak”.

Egyik interjúalanyom, aki férjével fiatal házasként anyósától helyhiány miatt kényszerült elköltözni, valamelyest jobban ismerte a korai években itt élők lakásvizsgonyait. Ennek oka az, hogy ők az átlagtól eltérően nem az OTP-től, hanem egy magánszemélytől vásárolták meg 1962-ben telküket, amelyen már egy szükséglakás is állt. Fiatal koruk és családi körülményeik miatt még nem rendelkeztek a kellő anyagi fedezettel, ahhoz, hogy azonnal új ház építésébe kezdjenek, ezért kénytelenek voltak a már felépített szükséglakásban élni. Elmondása szerint ez „egy kis szoba konyha” lakás volt, amelyben a korábbi lakói igen nehéz anyagi és rossz egészségügyi körülmények között éltek:

²⁹ Saját gyűjtés: K.I. (szül.: 1961.), Hajdúnánás, 2019.

³⁰ Saját gyűjtés: K.I. (szül.: 1938.), Hajdúnánás, 2019.

³¹ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

³² Saját gyűjtés: K.I. (szül.: 1938.), Hajdúnánás, 2019.

„Volt már nekik akkor vagy 5 gyerek, és nagyon piszkos volt a felesége, úgyhogy mikor mi megvettük azt a házat ki kellett egy ásonyomot ásni, mert oda jártak a gyerekek piszkolni a sarokba [...]”

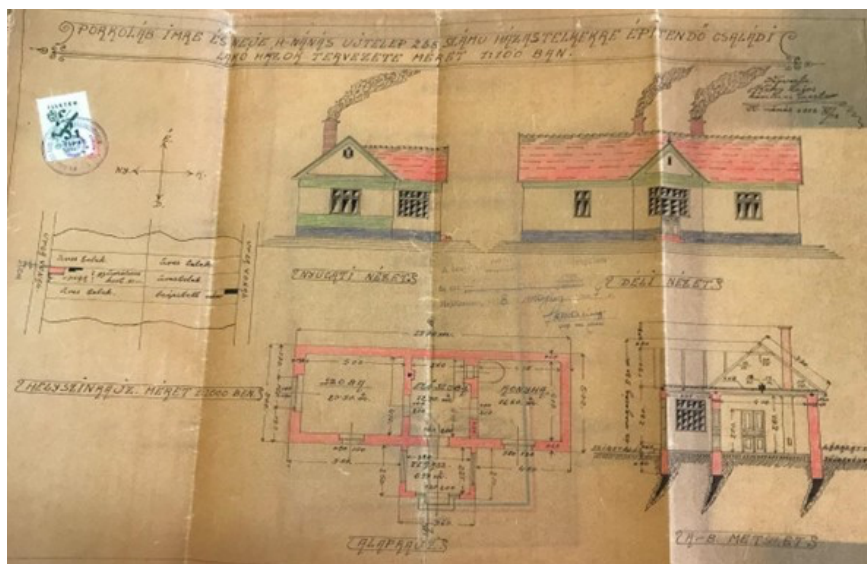
Ilyen higiéniai viszonyok között nem is meglepő, hogy sajnós:

„Ők elkerültek a hegyekbe, mert mindegyik gyerek asztmás lett. Elmentek Sárísápra, hogy ott a gyerekek meggyógyuljanak”.³³

Az előbbiekkal ellentétben voltak, olyan családok, akik szorgos munkával elég forrást tudtak összegyűjteni egy korszerűbb, egészségesebb ingatlan építésére:

„Ők is úgy csinálták, hogy egyből egy kis kunyhóska egy kis pitar meg egy kis házacska, csutkatetőt rá oszt abba éltek míg az engedély megérkezik nem lett, hogy egy kicsit nagyobbat építsenek”.³⁴

A szóban forgó lakásnak fenn is maradt 1958-ból az építési tervdokumentációja.³⁵ Ebből kiderül, hogy ez már egy jóval élhetőbb lakás, mivel már rendelkezett beton alappal téglalábazattal, valamint a tetőre is cserép került a csutka helyett héjazatként.

4. kép: Az 1958-ban szükséglakás elé épített lakóház tervrajza.
(Forrás: MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 5d. 228/1958.)

A tervrajzból is látszik, valamint a műleírás is közli („[...] házas telekre fog épülni [...]”), hogy a telken meghagyták a korábbi interjúrésztben bemutatott szükség-

³³ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

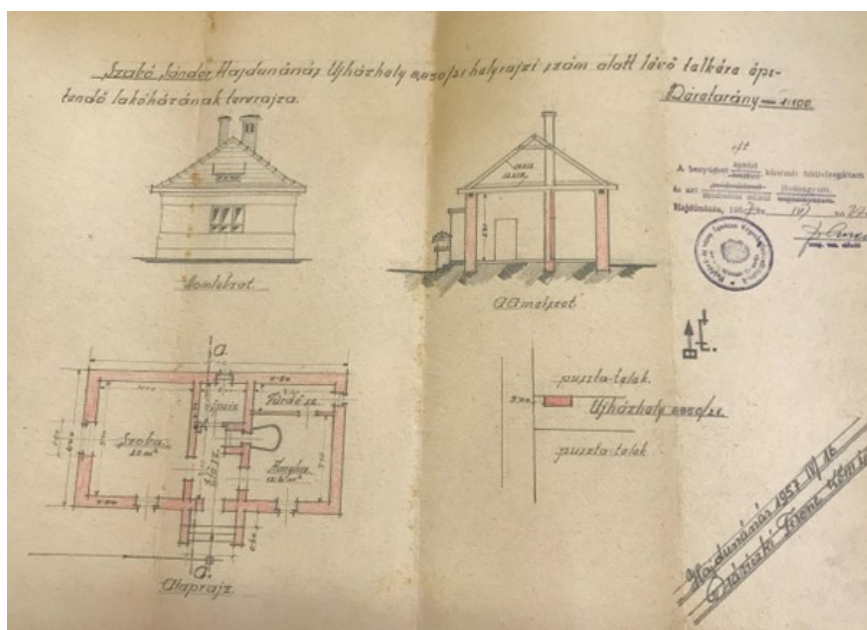
³⁴ Saját gyűjtés: CS.M. (szül.: 1949.), Hajdúnánás, 2022.

³⁵ MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 5d. 228/1958.

lakást és az újat elé építették. Ez a hosszúház már négyosztatú volt, amely szobából, előszobából, konyhából és egy kiugró terasz helyiségből állt. Méretét tekintve egy a korban átlagosnak nevezhető ház volt hossza 23m 70cm, szélessége 5m, alapterülete pedig 77,5 m² volt.

Az elmondások alapján a korai építkezésekre (mint azt a fenti példa is mutatja) általánosan jellemző volt a szükséglakások utcafronttól jóval beljebb való felépítése, abból a megfontolásból, hogy anyagi helyzetük javulása esetén egy nagyobb, korszerűbb és egészségesebb házat tudjanak e szükséglakások elé építeni.³⁶ Ezt az információt alátámasztja az 1969-ben készült általános rendezési terv térképe is, amely 56 utcafronttól beljebb található épületet jelöl az Újházhelyen.³⁷

A szükséglakásokkal ellentétben már e korai években is épült az Újházhelyen az alapvető szükségleteket teljes mértékben kielégítő lakóház is.

5. kép: Az 1957-ben épült lakóház tervrajza.
(Forrás: MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 3d. 153/2/1957.)

Mint a mellékelt 1957-ben készített tervrajzon³⁸ is látszik ez a lakóház kiemelkedik a korábbiakban bemutatott szükséglakások közül. Ez már ötosztatú, előszo-

³⁶ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020; M.I.B. (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

³⁷ MNL-HBML HF Ny. 208.

³⁸ MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 3d. 153/2/1957.

bából, szobából, konyhából, spájzból állt, sőt még fürdőszoba is volt a házban a tervrajz szerint. Egyik interjúalanyom meg is jegyezte:

„Na az egy nagyon szép ház volt abba az időbe. Az volt a legszebb, amit én láttam [az Újházhelyen].

Ő ezt szokatlannak találta, „sátortetősnak” nevezte, pedig lényegében egy nyereg-tetős, alaprajzát tekintve egy parasztházhoz hasonló lakóház volt, amely újszerű elemeket tartalmazott. Az Ő esetében mintaként, egy elérhetetlennek tűnő vágyálomként jelent meg:

„Istenem nekünk sose lesz [ilyen házuk]”.³⁹

1957 után a „vevők” népesítették be az Újházhelyet, akik többsége – mint az interjúkból és a „vevők” korosztályi megoszlásából is kiderült – fiatal házasként itt kezdte meg önálló életét. Többen valamilyen kényszerhelyzetbe kerülve költöztek a területre, egyesek a szülőknél fennálló helyhiány, mások albérleti szerződésük egyoldalú felbontása miatt. A lakosság nagy része pedig a „tanyarombolási hullám” áldozatává esett.⁴⁰ Persze a szerencsésebbek külső kényszerítő erő nélkül telepedtek le a területen. Természetesen a ’60-as ’70-es évek gazdasági jellegzetességei mindenkire hatást gyakoroltak, így az építőanyaghiány azok drága volta az összes ekkor építkező családot sújtotta. Ennek eredményeképpen az Újházhelyen is sokan kényszerültek bontott építőanyag vásárlására, vagy lebontásra váró tanya, illetve belterületi ház megvételére. A legnehezebb helyzetben mégis az volt, aki kénytelen volt egyetlen lakóhelyét, saját tanyáját elbontani a feje felől. A kutatás során mindegyik eshetőségre találtam példákat, ezekből mutatok be egyet-egyet a készített interjúk segítségével.

A legkedvezőbb helyzetben CS.M. volt, aki 1967-ben még szüleivel költözött az Újházhelyre, majd ugyanabban az utcában vett meg egy telket és kezdte meg az építkezést.

„Én meg ősszel bevonultam katonának ők meg szépen felépítették azt a lakást, ideköltöztek, itt laktak. Én ’69-be leszereltem akkor tudtam meg hogy ez a telek eladó Hát mondom, ha az ára olyan volna vagy megegyeznék a gazdával akkor megvenném, oszt akkor majd közel vannak az öregek is, oszt majd én is építek, ha lesz rá alkalom. És így lett, hogy meglett a gazdája rendben volt minden, megvettem, kifizettem neki és hozzákezdtem. Tanyát vettem lebontása. Hordtam ide a pucér kertbe az anyagot, aztán tűzoltó voltam és a tűzoltóságnak meg felajánlották, hogy fent a bérházak helyén, ami lakások voltak azokat átvesszük. Gyorsan határidő volt, hogy minél hamarabb le kell bontani. Éjjel nappal nyomás bontani le, hozni ide az anyagot aztán hát mikor oda került a sor hát ’70-be, akkor hozzákezdtem ide építeni, hogy megműültem. Akkor utána lettek a gyerekek a munkát olyat vállaltam, hogy inkább éjjel dolgoztam.”⁴⁰

³⁹ Saját gyűjtés: CSSné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁴⁰ Saját gyűjtés: CSM (szül.: 1949.), Hajdúnánás, 2022.

Ő egy tanyát, sőt még a város központjában a Mártírok és az Ady Endre utca között található lakótelep építése miatt lebontandó házat is megvásárolt és lebontott. Az innen kinyert építőanyagokat mind üres telkére szállította, amely – mivel TSZ-ben majd a tűzoltóságnál is sofőrként dolgozott – megoldható volt számára. Az építkezést már házas emberként kezdte el, amely kemény erőfeszítést jelentett a munka, mellett. Helyzetén csak éjszakai műszak vállalásával tudott segíteni, így nappal tudott saját ingatlanán dolgozni. Rokonok, ismerősök természetesen a nagyobb munkákban segítségére voltak, de nagyon sokat dolgozott lakóházán felesége segítségével, sőt akár egyedül is.

Kissé nehezebb helyzetben volt SZIné és férje, akik 1959-ben házasodtak össze majd fiatal házasként nem saját, hanem a TSZ egyik tanyáján laktak. Így helyzetük ebből a szempontból jobb volt annál, mint aki saját tanyáján lakott. Mivel nem kötelezték őket a városba való beköltözésre, ám gyermekeik óvodába, iskolába való járatásuk miatt eltervezték visszaköltöznek a városba. A telek megvétele után lebontásra váró tanyát vettek.

„Anyjának [feleségének] volt egy testvére L. bácsi, azzal elmentünk [...] Nem mester volt, de kőműves és ...értett mindenbe és lebontottuk.”⁴¹

Ennek felhasználták faanyagát, illetve a kevésbé nedves vályogtégláit is:

„Meg a válygból hoztunk, ami olyan helyt volt tehát az ereszaljba esett”⁴²

A munkahely és a tanyán lévő jószágok miatt este tudták az építőanyagokat a telkükre hordani, amelyben nagy segítség volt számukra, hogy használhatták a TSZ traktorát.

„Hát igen akkor kaptam el a kocsit oszt akkor én odaki már elláttam a jószágot, gyereküket is akkor már mentünk vagy földet görni, vagy homokot. Nem messzi volt az. Nem úgy volt, hogy markoló volt, nem volt akkor még, hogy felrakja a homokot. Hát nekiünk kellett kigörni, kerestünk olyat legórtuk először róla a földet, mert föld van a homokon utána homokot leltünk akkor aztat. Arra is vigyázni kellett be ne omojik rám, akkor azt kigórtuk oda mellé a partra onnan meg fel megint a kocsira. Aztán meg megint legörni.”⁴³

A pótkocsira való rakodás markoló hiányában igen nehéz munka volt számukra, főleg mivel segítségük csak ritkán akadt, szülei még a TSZ-ben dolgoztak, testvérei pedig jóval fiatalabbak voltak tőle. Amíg építkeztek a telket nem hagyták parlagon beültették gyümölcsfával, az építőanyagokat pedig folyamatosan a telekre szállították. Mivel tanyán laktak így nem tudtak a telken folyamatosan jelen lenni, ezért megkérték egyik juttatott szomszédjukat figyeljen értékeikre.

⁴¹ Saját gyűjtés: SZI (szül.: 1938.), Hajdúnánás, 2020.

⁴² Saját gyűjtés: SZI. (szül.: 1938.), Hajdúnánás, 2020.

⁴³ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

„Addig ő vigyázott rá de hát [...] Nem sokat értünk vele, mert megvettük '62-ben közbe húszt ilyen nemes gyümölcsfával beraktuk két sorba egész ideig fel. És mire hazajöttünk öt maradt eladta a kertből. Akkor a sok fananyag berakva a lakásba be volt zárva, de hát be tudott jönni, és az ablakon mindig kigörta, feltűzelték, úgyhogy mire észrevettük. Hát vigyázott rá, de mindegy nem tudunk vele mit tenni. Szegények voltak nagyon nem dolgozott ő sem, mert fiatal felesége volt, ő meg már olyan betenen túl volt, lett 3 gyereke [...], de nem nagyon dolgozott. Amit a kertbe termelt annyiból éltek, vagy néha valakibez elment kapálni.”⁴⁴

Sajnos nem vált be ez a megoldás a nehéz körülmények között élő, idős kora miatt már dolgozni sem nagyon tudó juttatott szomszédjuk saját céljára használta fel építőanyagaikat, gyümölcsfákat. Mivel a TSZ tanyáján laktak, így, majd csak 1965-re a ház és a gazdasági építmények elkészülése után költöztek az Újházhelyre.

A legnehezebb helyzetben VINé és családja voltak, akiknek az 1960-as évek elején elvették tanyakertjük nagy részét és nagyon rossz szemmel nézték jelenlétüket saját ingatlanukon.

„Már utoljára kiszorítottak minket az útszélre teljesen elvették a tanyakertet és nem tudunk megmaradni, muszáj volt elmenni.”⁴⁵

Házuk, illetve beépítésre alkalmas üres telkük sem volt a városban, valamint anyagilag sem voltak olyan helyzetben, hogy egyiket is bármiféle nehézség nélkül finanszírozni tudták volna. Ezért kénytelenek voltak egy tehenüket eladni fiastól, mivel:

„Muszáj volt leöllegezni a telket.” Még így is örültek, hogy részletre meg tudták azt venni: „Azt volt a jó, hogy csak telek volt, nem volt annyira drága.”⁴⁶

Folyamatosan készültek lakóházuk megépítésére, de az építőanyaghiány és drága áruk miatt rákényszerültek egyetlen ingatlanuk elbontására és eljutottak addig a pontig, amikor szó szerint a saját fejük felől kellett elbontaniuk a tetőt.

„Utána amikor levettük a palát, akkor ott a bolthajtás alatt [...] ott aludtunk a gyermekük is, ott aludtunk egymás begyén hátán. Mer hát csak féltünk, hogy eső lesz vagy valami, oszt vagy három napot [ott] kellett aludni, mer olyan hamar még nem tudták felrakni a palát.”

Ennek eredményeképpen több éjszakán át, amíg a tető héjazatát át nem rakták az Újházhelyen felépített lakásukra, a bolthajtás alatt kellett, hogy aludjanak.

Az 1960-as években beköltöző vevők a fent bemutatott módokon kezdték meg az építkezéseket és ezzel fokozatosan beépült az Újházhely. Egy térképből⁴⁷

⁴⁴ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁴⁵ Saját gyűjtés: VINé (szül.: 1920.), Hajdúnánás, 2019.

⁴⁶ Saját gyűjtés: VINé (szül.: 1920.), Hajdúnánás, 2019.

⁴⁷ MNL-HBML HF Ny. 208.

és a légifelvételekből⁴⁸ látható, hogy az Újházhely utcáinak kiépülése nem egyszerre történt meg. Legelőször a Tar Kálmán, Brassai Károly, Eszlári, Pacsirta, majd a Pázsit (keleti oldala), Nyúl, végül pedig a Nefelejcs, Kabai János és Liliom utcák épültek be. Utóbbi kettő betelepülését valószínűleg hátráltatta, hogy az 1960-as évek végén egy részük külterületnek számított.⁴⁹ A nagy képet nézve a település-résről az mondható el, hogy az északról délre futó utcákon a lakóházak a telkek északi oldalhatárán, míg a kelet-nyugati utcákon a nyugati oldalhatáron állnak. A melléképületek és gazdasági épületek általában a lakóház után sorakoznak fel, bizonyos esetekben ezeket egybe is építették.⁵⁰ A néprajzkutatók által már több településről is felgyűjtött telekaprózódás,⁵¹ és ennek eredményeként rokonok egymás mellé kerülésének jelensége nem jellemző a területen. Ennek legfőbb oka a maguknak a telkeknek a formája. Mint már említésre került ezek nagyon keskenyek és hosszúak, ezért hosszában való felosztásuk élethetlenné tenné őket. Ettől függetlenül voltak és vannak nagyobb családok az Újházhelyen, de ők vagy juttatás, vagy vétel útján jutottak hozzá telkükhöz.

Jól jellemzi a lakosság életkörülményeit a közlekedési viszonyok alakulása is, amelyek a '60-as évek közepéig igen rosszak voltak. Szilárd burkolatú járda hiányában főleg a téli-őszi csapadékosabb időszakban szinte járhatatlanok voltak a földutak.

„Hát akkor még nem volt se járda semmi. Hát tudod, hogy jártunk gumicsizmát itthon felbúztuk a bolg elmentünk benne aout meg felettünk a cipőt oszt mentünk tovább, mert olyan sár volt, hát mint egy székerúton.”⁵²

Sokszor csak gumicsizmában lehetett közlekedni, amit persze le kellett cserélniük, mivel a város belsőbb területein már nem volt rájuk szükség. Tehergépkocsik, traktorok is áthaladtak az Újházhelyen, mivel az Újélet TSZ központja a település-résztől északra helyezkedett el. Ezek a nagy és nehéz járművek olyan hatalmas kátyúkat vájtak, hogy az utánuk húzott pótkocsi

„[...] a hasán csúszott [...]”⁵³

A helyzetet a lakosság igyekezett javítani, a földúton keletkezett gödröket csutka-ízekkel hamuval, építési hulladékkal, töltötték fel. Ilyen viszonyok között a kisgyermek közlekedése még nehezebb volt.

⁴⁸ Légifelvétel 1981_0351_0025; Légifelvétel 1981_0351_0025.

⁴⁹ MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 54d 6872/1971. ÉP.

⁵⁰ Légifelvételek _0171_7266; Légifelvételek 1987_0017_5392.

⁵¹ Nagy Varga Vera 2000:554.

⁵² Saját gyűjtés: CSSné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁵³ Saját gyűjtés: SZI. (szül.: 1938.), Hajdúnánás, 2020.

„Úgy bordtuk fel a gyerekeket egész fel a partra a hátunkon mikor sár volt. Csizmába cipőbe még is el tudjuk engedni. Kiálltunk, amikor jöttek az iskolából, megjötteink elébük. Akkor szerettük, ha szépen jár a gyerek.”⁵⁴

A szülők, hogy óvják gyermekeik ruháját, lábbelijét iskolába menet és iskolából jövet hátukra vették őket, vagy kerékpárjuk csomagtartójára ültetve tolták őket át a sáros részeken.⁵⁵

A közművek állapota sem volt megfelelő a területen a korai években. A források szerint a kezdetben öt darab kút volt az Újházhelyen, majd a '60-as években már minden utcába kerültek fúrt kutak.⁵⁶ Majd beköltöző „vevők” kényelmi szempontokat figyelembe véve fúratnak maguknak kerti kutakat, amelyekből vízszükségletüket fedezni tudták.

A fentiekből jól kirajzolódik az életkörülmények nem voltak megfelelőek az Újházhelyen körülbelül az '60-as évek közepéig. A juttatott lakásviszonya korszerűtlen és egészségtelen volt, közművek egyáltalán nem voltak a területen, sőt a járdák hiánya miatt a közlekedés is igen nagy nehézséget jelentett. Egyik interjúalanyom a korai '60-as évekre vonatkozóan nyíltan ki is jelentette:

„Rossz körülmények között éltünk ott”.⁵⁷

A város többségi társadalma a terület fejletlensége miatt különböző elnevezéseket aggatott a településrészre: úgy mint: nyomortelep, alumíniumtelep, szegénytelep, lepratelepe.⁵⁸ Valamint a lakosságot is negatívan megkülönböztették, amit éreztettek is velük. Az elmondások alapján ez legtöbbször a lakóhelyükre való érdeklődő kérdéssel indult. Válaszuk után pedig egyesek finomabban míg mások nyíltabban közölték véleményüket az Újházhelyről:

„Ott olcsóbbak a telkek.”⁵⁹, „Ő nem lakna a Házhegyen”,⁶⁰ valaki egyenesen visszakérdezett: „Ott a lepratelepen?”⁶¹

A megkérdezettek egyéni beállítódásuknak megfelelően kezelték az ilyen helyzeteket, valaki semlegesen válaszolt:

⁵⁴ Saját gyűjtés: SZIné. (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁵⁵ Saját gyűjtés: KI. (szül.: 1967.), Hajdúnánás, 2019.

⁵⁶ Munkaterv 1965.

⁵⁷ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁵⁸ Saját gyűjtés: M.I.B. (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020; PE. (szül.: 1958.), Hajdúnánás, 2022.

⁵⁹ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁶⁰ Saját gyűjtés: CSSné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁶¹ Saját gyűjtés: PE. (szül.: 1958.), Hajdúnánás, 2022.

„Nagyon sokszor az volt a válaszem, hogy ott is élni kell valakinek”⁶². Volt olyan, aki erősebben kifejezte ellenvéleményét: „Nem leprás itt senki”⁶³, „Mondom mert ott szerinted nem emberek laknak? Mondom ott még jobb lakni, mert szellősebb nem vagyunk összehposhadva.”⁶⁴

Az Újházhely korábban bemutatott fejletlen jellege egyre elhalványodott, a '60-as évek második felétől kezdve folyamatos fejlődés következett be. Az évtized elején rohamosan megnőtt a lakosság a tanyarombolás elől menekülő beköltözésével. Számukra az Újházhelyen lévő egészen nagy 350 öles telkek tökéletesen megfelelték, gazdálkodási tevékenységüket nem kellett teljes mértékben felszámolniuk.

Többen igaz már az ipar különböző területein dolgoztak, de szabadidejükben a nagy telkeket kihasználva gazdasági tevékenységet is folytattak. Ezt az egyik térkép is jelzi, amely veteményeskertként tüntette fel a hátsókerteket.⁶⁵ Általában mindenki tartott baromfit (tyúkot, kacsát, libát), sertést, de egyesek még szarvasmarhát is. A hátsókertekbe konyhakerti növényeket (sárgarépa, petrezselyem, foghagyma, vöröshagyma, borsó stb.) termesztettek, gyümölcsfákat ültettek, ezzel segítve megélhetésüket.⁶⁶ A gazdálkodás a telkek keskeny volta miatt nem volt mindenkinek egyszerű feladat:

„Itt ebbe a kertbe nem lehet pakolni mert bosszú keskeny”⁶⁷

Sokan kihasználták a csorda és a csürhe intézményét, ennek megszűnése után viszont egyéenként legelőt kellett bérelniük.⁶⁸ Egyesek hasznosították a beépítetlen telkeket, vizenyős, sásos, nádas területeket is a jószágaik legeltetésére. Sőt egészen kreatív megoldások is születtek:

„Jó mély volt a víz, amikor egy olyan nagy zutyi volt, akkor kacsát ott neveltük.”⁶⁹

Főfoglalkozásukból és gazdasági tevékenységükből összegyűjtött összeget többen lakóházaik korszerűsítésére, vagy egy teljesen új lakás építésére fordították. A korábbi szükséglakásokat vagy elbontották, vagy megváltoztatták funkciójukat, műhelyként, melléképületként használták őket.⁷⁰ A népesség nagyarányú megnö-

⁶² Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁶³ Saját gyűjtés: PE. (szül.: 1958.), Hajdúnánás, 2022.

⁶⁴ Saját gyűjtés: CSSné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

⁶⁵ Digitalizált 79-123-3.

⁶⁶ Saját gyűjtés: KA. (szül.: 1942.), Hajdúnánás, 2021; Saját gyűjtés: KI (szül.: 1938.), Hajdúnánás, 2022.; Saját gyűjtés: KI (szül.: 1961.), Hajdúnánás, 2022.

⁶⁷ Saját gyűjtés: DSné (szül.: 1941.), Hajdúnánás, 2021.

⁶⁸ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022; Saját gyűjtés: DSné (szül.: 1941.), Hajdúnánás, 2021.

⁶⁹ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁷⁰ Saját gyűjtés: HCS 1969.

vekedése miatt már az '60-as évek elején bolt⁷¹ is létesült a területen, valamint a közművesítés is lehetővé vált. Ezzel a településrész igen látványos fejlődésbe kezdett, ez a telkek árának növekedésében is megmutatkozott.⁷² Ezzel az Újházhely egyre inkább hozzásimult a város belsőbb területeihez, fejletlen jellege egyre inkább elhalványodott. Mára már az Újházhelyen áthaladva nem is érzékelhető, korábbi fejletlen jellege. Ez a folyamat a lakosság megítélésében is megmutatkozott, a „házhelyi” jelző egyre inkább veszített pejoratív jelentéséből és mára már nem is érzékelhető a korábban a lakosság felé irányuló negatív diszkrimináció.⁷³

Szomszédsági viszonyok

Ferdinand Tönnies – Szabó László szerint Fél Edit⁷⁴ és Dékány István⁷⁵ munkássága alapján⁷⁶ – a néprajztudományban is megjelent elmélete szerint megkülönböztethető egymástól a társadalom és a közösség. Míg előbbi felülről szervezett, ideális és mechanikus, addig utóbbi – ennek ellentétéként – egy alulról szerves fejlődéssel létrejött társadalmi intézmény.⁷⁷ Véleményem szerint az '50-es évektől rohamosan növekvő lakosságú Újházhelyen már nem tarthatott fenn mindenki személyes kapcsolatot mindenkivel. Szorosabb kapcsolatot a térben egymáshoz közelebb élők tarthattak fenn egymással. Így a területen a néprajztudományban Rezessy Anna szerint

„meglehetősen homályba vesző és hangsúlyozatlan”⁷⁸

– szomszédság, mint társadalmi intézmény vizsgálta is fontos.

Az Újházhely szomszédsági kapcsolatait vizsgálva általánosságban elmondható, hogy az egy utcában élők általában jó viszonyt ápoltak egymással, amelyet több példa is bizonyít. Egyesek között általános volt a néprajzkutatók által már több helyről felgyűjtött jelenségek. Az asszonyok naponként összejártak beszélgetésre, kávézásra, vagy ha főzés közben valamilyen alapvető összetevő hiányzott akkor is egymáshoz „szaladtak át” só, bors paprika stb. kölcsönkérése érdekében.⁷⁹

⁷¹ MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 20d. 341/196.3.

⁷² MNL-HBML HF V.B.XXIII. 535/a 42d 4443/1969. Ép.

⁷³ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás 2020; Saját gyűjtés: CSSné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022; Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁷⁴ Fél 1948.

⁷⁵ Dékány 1943.

⁷⁶ Szabó László ezirányú tudománytörténeti áttekintését lásd: Szabó 2008: 131–142; Szabó 1993: 151–159.

⁷⁷ Szabó 1992: 150.

⁷⁸ Rezessy 2001: 231.

⁷⁹ Balassa- Ortutay 1980: 63.

Általános gyakorlat volt a disznótorkor, sőt még egy hétköznapi süteménysütés esetén is a szomszédok kóstolóval való kínálása. Előfordultak spontán előre nem megbeszélt kalákaalkalmak is.

„Tengerit törtünk jöttek M-ék Cs-ék oszt górtuk a tengerit a góréba.”⁸⁰ SZ-nál szénát hoztak odamentiünk pakolni, minálunk hozták minálunk jöttek pakolni.”⁸¹

Az egyik utcában augusztus 20-a körül három éven keresztül utcabált is szerveztek. Az első hagyományteremtő alkalom megrendezésének oka az volt, hogy a közművesítésre összegyűjtött pénz soknak bizonyult. Először azt tervezték szétosztják, de az egyik idősebb férfi felvetette az ötletet, rendezzenek utcabált. Megszervezését egyes vállalkozószellemű személyek végezték, de lebonyolításában szinte az egész utcaközösség kivette a részét. Egyesek megvették, mások felajánlották az ételekhez szükséges alapanyagokat, és természetesen olyan is akadt, aki elvállalta annak elkészítését. A fejjánlőtt székeket, padokat, asztalokat kihordták CSSné háza előtt található füves részre. Egyik évben még zenéről is gondoskodtak, ekkorra már a szilárd útburkolat is elkészült, ahol táncoltak is:

„így lett felszentelve a kövesút danolták, hogy seprük a Brassai utcát nem a Pápai utcát”.⁸²

Az eseményre szabadon meg lehetett hívni rokonokat, ismerősöket, barátokat. Az utcaközösség összetartását jelzi, hogy a legtöbben részt vettek az utcabálokon, sőt még a már elköltözött családok is elmentek, mivel meghívást kaptak az eseményre.⁸³

Nemcsak a felnőttek, hanem a gyerekek is baráti kapcsolatokat alakítottak ki egymással, ezt véleményem szerint elősegítette azonos korosztályba való tartozásuk.

„A generációk úgy voltak, hogy ’60 körül születettek voltunk ott vagy beten nyolcan, előttünk voltak az idősebb generációk, utánunk meg SZT; TZ. Az én időbe ott volt, KJ; TA; HL.”⁸⁴

Ennek eredményeképpen ők bandákba verődve együtt játszottak. Futballoztak, tollaslabdáztak, kártyáztak, pecáztak, a terepviszonyokat kihasználva bicikliztek

„Azt úgy hívtuk, hogy nagy part oda mentünk biciklizni oszt elengedtük [a bicikli kormányát]”⁸⁵

télen korcsolyáztak, szánkóztak. Számos módját tudták választani a szórakozásnak, amelyhez az Újházhely bőségesen biztosított megfelelő terepet. Kihasználták az itt-

⁸⁰ Saját gyűjtés: PE. (szül.: 1958.), Hajdúnánás, 2022.

⁸¹ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁸² Saját gyűjtés: PE. (szül.: 1958.), Hajdúnánás, 2022.

⁸³ Saját gyűjtés: PE. (szül.: 1958.), Hajdúnánás, 2022.

⁸⁴ Saját gyűjtés: KI. (szül.: 1961.), Hajdúnánás, 2022.

⁸⁵ Saját gyűjtés: KI. (szül.: 1961.), Hajdúnánás, 2022.

ott üresen két lakóház között álló beépítetlen telkeket, kedvelt helyszín volt a „Házhelyi Bolttal” szemben elterülő vízzel egész évben borított, sással náddal benőtt mélyedés, a „Nagy Lapos”.⁸⁶ Futballozásra kiváló helyszín volt a Brassai Károly utca végén, annak nyugati oldalában elterülő mélyfekvésű volta miatt beépítetlen „Gulyás pálya”, amelyet a 80-as évekre játszótérre alakítottak át. Libikóka, hinta is elhelyezésre került a játszani vágyó gyerekek számára. Ezek a területek természetesen nem voltak tökéletesek pl.: futballozásra, nem volt kapu, háló, a Gulyás pályán csapadékosabb időjárás esetén megállt a víz, de a területen élő gyermekeket ez nem zavarta. Kreatív megoldásokkal lendültek túl az ilyen nehézségeken:

„Oda [egy beépítetlen telekre] hajtottuk ki a disznókat legelni, úgyhogy volt két kocánk kiment reggel Őcsi, oszt későig kint fociztak, a két disznó addig nem jött be. Megvakarták a hasukat lefeküdték, oszt azok voltak a kapusok.”⁸⁷

Tehát a gyerekek között is összetartó közösségek jöttek létre:

„Nagyon tényleg nagyon összetartottak nagyon szerették ott egymást. Olyan sok fiú volt, de ott soha egy vita, vagy verekedés, vagy valami nem volt.”⁸⁸

Kapcsolatukat valószínűleg tovább erősítette, hogy a lakóhelyük miatt mindegyikük ugyanabban az általános iskolában tanult. Sokan évfolyamtársak, osztálytársak lettek, így nem csak szabadidejüket, hanem szinte egész napjukat együtt töltötték.

A felnőtt lakosság összefogásra kényszerült pl.: az egyik utcában járdaépítés kapcsán, amelyet társadalmi munkában végeztek el. A Tanács biztosított számukra 40x40-es betonlapokat, amelyek lerakásáról már maguknak kellett gondoskodniuk. A nők is tevékenyen kivették részüket a munkából, mivel hétköznapi révén sok férfi nem tudott segíteni. A munkálatokat az egész utca végezte, de

„[...] mindenki mikor maga előtt volt, azokat a 15–20 embert elláttuk, kávé kóla, pogácsát sütöttünk”⁸⁹

Az utcaközösségek jó szomszédsági kapcsolatait a közművesítés folyamata próbára is tette. Ennek oka az volt, hogy a közművek bevezetése csak akkor történhetett meg, ha mindenki beleegyezett és befizette ennek költségeit. Ezt az ügyet általában a vállalkozóbb szellemű egyének vállalták fel. Igyekeztek rábeszélni szomszédiakat szálljanak be ők is a költségek térítésébe, ám ez egy igazán nehéz feladatnak bizonyult.

⁸⁶ Saját gyűjtés: Tóth 2018: 166.

⁸⁷ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁸⁸ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁸⁹ Saját gyűjtés: SZIné (szül.: 1940.), Hajdúnánás, 2022.

„A gázért kövesútért azért nagyon megszenvedtünk, azt borzasztó volt az emberekkel megértetni, hogy nekik akarunk jól.”⁹⁰

Ezért a folyamat csak lassan és vontatottan haladt.

„Minden ilyen munka nehézkesen ment, azért, hogy összhangnak kellett lenni. Olyan értelemben, hogy már majdnem azt lehet mondani szinte, hogy kampányt kellett folytatni, hogy egy utca ezt felvállalja. Agitálni kellett az embereket, hogy be kellett perkázni a pénzt. Ez úgy működött volna igazán, hogy mindenki benne lett volna, hogy a költségek jobban többfele mentek volna. De nem akart működni, mert nem nagyon működött semmibe se. A vízbe se a gázba se meg másba se. Az emberekkel el volt beszélgetve mindenkivel többszörösen. Mégis volt olyan, aki azt mondta, hogy anyagi okok, meg ez meg amaz. Mer ez olyan volt, hogy ha egy, kettő megakasztotta, hiába utána már, az megakadt. Akkor most, hogy legyen? Akkor ő most kiesik, nem csak ő, hanem más is. Akkor megnövekedett volna a költség szigorúan. De a víz is úgy volt, hogy egy nekijutásból nem jött össze.”⁹¹

Többen vonakodtak a közművek bevezetésétől anyagi nehézségekre, vagy arra hivatkozva úgysem használnák azokat. Sőt az idős férfi még „ellenkampányt” is folytatott a vezetékes víz bevezetése ellen.

„Volt egy öreg bácsi itt az utcánkba, azt mondta itt házról házra járt, hogy ne egyezzünk bele [...] Hát mert neki nem kell, mert neki kútja van ő úgyse vezeti be.”⁹²

Az alapvetően összetartó és egymással jó viszonyban lévő utcaközösségekben így a közművesítés kapcsán ellentétek képződtek, komoly feszültséget kiváltva ezzel.

*„Bejött kívágtá az ajtót, hogy ha nem tudod a p*csádat megmosni az én pénzemen ne mosogassad.”⁹³*

A későbbiekben alábbhagytak ezek a heves megnyilvánulások. Egyre többen belátták, mennyivel kényelmesebbé teszi életüket a vezetékes víz vagy gáz bevezetése, így elszánták magukat az ügy érdekében.⁹⁴ Ennek eredményeképpen a közművek, ha lassú ütemben is, de bevezetésre kerültek az Újházhelyen

Természetesen nem mindenki tudott jó kapcsolatot kialakítani szomszédjával. CSM pl.: azért nem volt erre képes, mivel szomszédja sajátos módon kezelte a magántulajdon fogalmát.

„Mert, ha itthon voltunk véletlen vagy észrevette, hogy itthon vagyok akkor jött akkor elkérte, de ha nem voltam, akkor ment oszt ami kellett neki vitte.”⁹⁵

⁹⁰ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁹¹ Saját gyűjtés: KA. (szül.: 1942.), Hajdúnánás, 2021.

⁹² Saját gyűjtés: CSMné (szül.: 1955.), Hajdúnánás, 2022.

⁹³ Saját gyűjtés: KLné (szül.: 1939.), Hajdúnánás, 2020.

⁹⁴ Saját gyűjtés: KA. (szül.: 1942.), Hajdúnánás, 2021.

⁹⁵ Saját gyűjtés: CSM (szül.: 1949.), Hajdúnánás, 2022.

Még igen szokatlan eset is megtörtént:

„Hát volt olyan, hogy ott voltunk kint a másik kertenél, hát erre a szomszédom hasít ki fele a biciklivel.”⁹⁶

Így érthető módon kapcsolatuk nem volt felhőtlen, többször próbáltak vele beszélni viselkedése kapcsán, de sajnos mindannyiszor sikertelenül.

Mint a fentiek kapcsán látható a szomszédságról alapvetően elmondható, hogy összetartóak voltak. Sokan napi kapcsolatokat tartottak fenn szomszédaikkal, igyekeztek egymásnak mindenben segíteni, amiben csak tudtak. Véleményem szerint igen hasonló helyzet állt fenn az Újházhelyen is, mint Varsányban az 1970-es években a fiatal házaspár által lakott utcákban. Jávor Judit megállapítása⁹⁷ igaz a vizsgált településrészre is. Az Újházhelyen élők szüleiiktől és a közintézményektől (orvos, tanácsháza, gyógyszertár) viszonylag messze éltek a város belsőbb területeihez képest nehezebb életkörülmények között. Így boldogulásuk érdekében lényegében egymás segítségére voltak szorulva. Tehát elgondolásom szerint az utca-közösségek létrejöttében nagy szerepet játszott ez a kölcsönös egymásrautaltság is.

Irodalom

BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula

1980 Műrokonság, szomszédság. In Kerékgyártó István (szerk.): *Magyar Néprajz*, 61–64. Budapest: Corvina Könyvkiadó

BELUSZKY Pál – SIKOS T. Tamás

2007 *Változó falvaink. (Magyarország falutípusai az ezredfordulón)*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. (Magyarország az ezredfordulón)

DÉKÁNY István

1943 *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Budapest: Pantheon Kiadás

FÉL Edit

1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása*. Budapest: Néptudományi Intézet

ILLÉS Iván

2009 *Területfejlesztés Magyarországon a 20. században*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kiadó

JÁVOR Kata

1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In Manga János–Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*, 295–373. Budapest: Akadémiai Kiadó

⁹⁶ Saját gyűjtés: CSM (szül.: 1949.), Hajdúnánás, 2022.

⁹⁷ Jávor 1978: 356–357.

LUKA Dániel

- 2019 Házhelyrendezés és a házhely/beltelki ingatlanok jogi szabályozása Magyarországon 1945–1967. In Rab Virág, Somogyi Bianka, Tuboly-Vincze Gabriella, Varga Tímea (szerk.): *XVIII. és XIX. Országos Grastyán Konferencia előadásai*. 95–107. Pécs: PTE Grastyán Endre Szakkollégiuma

NAGY VARGA Vera

- 2000 Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós, (szerk.): *Magyar néprajz VIII. (Társadalom.)*. 532–557. Budapest: Akadémiai Kiadó

REZESSY Anna

- 2001 „Összejönnek a szomszédok is...” A szomszédság rendszere Homokmégyen. *Tabula* 4. 2. 83–121.

PERCZEL Károly

- 1948 Házhelyosztás. *Forum. Irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirat*. 10. 791–198.

SZABÓ László

- 1992 Tiszaörs társadalma. In Szabó István (szerk.): *Tiszaörs tanulmányok a falu múltjából*. 133–170. Debrecen: Ethnica Kiadás
- 1993 *Társadalomnéprajz*. Debrecen: Ethnica Kiadás
- 2008 *Társadalomnéprajzi előadások*. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 34. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

TÓTH Etelka Edit

- 2018 Újházhelyi mesék – Mert az Újházhely fogalom. In Rigó Tamásné (szerk.): *Haza a Hajdúságba. Vallomások versben, prózában a Hajdúságról, Hajdúnánásról*. 158–168. Hajdúnánás: Hajdúnánási Szellemi Műhely

TÖNNIES, Ferdinand

- 1983 *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó

FORRÁSOK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL HBML HF Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Hajdúböszörményi Fiókleveletár
- V. B. 374/c Hajdúnánás Város Polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok.
- XXIII. 535/a. Hajdúnánás J. J. Városi Tanács VB. Ipari-Műszaki Osztályának iratai
- XXIII. 528/c. Hajdúnánás Városi Tanács VB. Titkársága Iratai. Választási iratok.
- Ny. 117. Hajdúnánás. A város határtérképe a dűlők és telekszámok feltüntetésével.
- Ny. 208. Hajdúnánás. A város általános rendezési terve. Kartográfiai Váll. Bp. 1969.

JOGFORRÁSOK

- Magyar Közlöny F.M. számú rendelet házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról. (II. végrehajtási rendelet). 23. szám, 2.400/1945. (V.6.)
- Magyar Közlöny Korm. számú rendelet a házhelyértékesítés szabályozásáról. 68. szám, 35/1957. (VI.21.)

NYOMTATOTT FORRÁSOK

Hajdúnánás Járási Jogú Városi Tanács 1965. évi Munkaterve. Hajdúnánás: Móricz Pál Városi Könyvtár

Központi Statisztikai Hivatal 10a kötet 1972 1970 évi népszámlálás 10a. Hajdú-Bihar megye és Debrecen számlálókörzeti és külterületi adatai. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

INTERNETES FORRÁS

Légifelvételek <https://www.fentrol.hu/hu/> (A letöltés ideje: 2023.01.10.)

Imre Kutasi

THE SOCIETY AND THE LIVING CONDITIONS OF THE RESIDENTIAL
AREA ÚJHÁZHELY IN HAJDÚNÁNÁS FROM 1950'S TO THE REGIME
CHANGE

Újházhely is a northern peripheral area of Hajdúnánás, which formed during the distribution of plots in 1945. First a few – mostly poor– beneficiaries moved to this area. Then after 1957, when the state benefits ended, due to the farmsteads' disappearance caused by the collectivization, many young married people bought the empty plots and moved to the Újházhely. In this peripheral area in the beginning of the 1950's approximately until the middle of the 1960's the living conditions were poor. But with the growth of the population the living conditions became better. The aim of this paper is on the one hand to present this society using basic statistical data (number, age composition, employment, and gender distribution). On the other hand, is to demonstrate their living conditions – house and traffic conditions, negative perception by the majority society – furthermore their neighborhood relation.

Modern szalonok virágzása Berlinben – A Berliini Szalon, az etnikus közösségszervezés új mechanizmusai

VALNERNÉ TÖRÖK ESZTER

Történeti áttekintés – A szalonkultúra gyökerei Berlinben

Jelen tanulmány a berlini szalonkultúra gyökereiből kiindulva bemutatja a modern berlini szalonok világát, és a Berliini Szalon példáján keresztül az etnikai közösségszerveződés lehetőségét. A berlini szalonok a 19. századtól kezdve a város kulturális emlékezetének fontos alapkövei, és a szalonélet a 21. században is virágzik a német fővárosban. A tanulmány fókuszában ennek a kulturális jelenségnek a történelmi perspektívából kiinduló leírása áll.

Az irodalmi szalon az európai kultúrtörténet egyik meghatározó eleme. Évszázadokon keresztül számos európai nagyváros kulturális életében kap jelentős szerepet a szalonok világa.¹ Kultúrtörténeti jelentőségén túl a szalon a női emancipáció fontos színtere is volt. A 18. század végén Berlinben is kialakulnak az első szalonok, melyek a porosz nagyváros kulturális életének szerves részét képezik, és a város újraegyesítése óta ismét felvirágoztak Berlinben. Mielőtt ezt a sajátos kulturális jelenséget bemutatjuk és magyarázatát vizsgáljuk, elsőként tekintsük át a berlini szalonkultúra történeti gyökereit. A berlini szalonok történetének megírásához elsősorban levelek és naplóbejegyzések állnak a kutatók rendelkezésére, melyeknek köszönhetően több monográfia is íródott a témában. Tanulmányom történeti áttekintése elsősorban három forrásra támaszkodik, az egyik Verena von der Heyden-Rynsch az európai szalonok történetét feldolgozó munkája, a másik Petra Wilhelmy-Dollinger berlini szalonokról írt átfogó monográfiája, valamint Cornelia Saxe a modern berlini szalonvilágot bemutató elemzése.

¹ Az első magyar irodalmi szalonról olvashatunk az alábbi hivatkozáson. <https://nlc.hu/eletmod-/20210807/a-pesti-lakas-ahol-rendszeres-vendeg-volt-a-magyar-muveszvilag-szine-java/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 09.)

Az 1800-as évek Berlinjét kulturális és politikai áttörések határozták meg. A nemzeti irodalom születése és a napóleoni megszállás, a korszak két jelentős eseménye, rányomta bélyegét a városra. Ez a nyugtalan időszak kedvezett a szalonkultúra kialakulásának. A szalonok a 19. századi Berlin kulturális életének klaszszikus, ikonikus színterei voltak, ahol a kor híres művészei, politikusai, zenészei, tudósai, írói, költői, színészei gyűltek össze hangversenyekre, irodalmi estekre, vagy eszmecserét folytattak az érdeklődő közönséggel, akik az arisztokrácia és a művelt polgárság köréből kerültek ki.

A szalon a 16. század olasz találmánya volt, maga a szó is a sala – fogadóterem olasz szóból ered. A 17. században Párizsban kibontakozó szalon együttlétek, a polgári érintkezés új formái, a 18. századra Berlint is elérték. A párizsi modell alapján 1780-tól kezdve Berlinben a társadalmi együttlét és kedélyesség új formája megdőbentően látványos virágzást élt át. 1780 és 1914 között több, mint 90 szalon fogadta a lelkes közönségét.²

Más német városokban is nyíltak szalonok ebben a korszakban, de a német nyelvterületen sehol nem volt jellemző a szalonkultúra olyan mértékű felvirágzása, mint Berlinben. Berlin a szalonok számát tekintve európai összehasonlításban is a második legjelentősebb helyszín Párizs után. A párizsi szalonok példaértékűek a berlini szalonkultúra kibontakozásában, tekintve a korszak két európai nagyvárosának intenzív kulturális kapcsolatait, valamint a Berlinbe menekült nagy számú hugenotta népesség erős francia hatását. A berlini szalonkultúra azonban jóval fiatalabb, mint francia elődje és egészen más társadalmi és történelmi keretfeltételek között jött létre. Szalonhoz hasonló, arisztokraták körében jellemző irodalmi együttlétek már korábban is léteztek Berlinben, de a berlini szalonvilágot meghatározó erős társadalomkritikai és emancipációs szemlélet a zsidó kulturális szalonokban bontakozott ki. Ebben az összefüggésben feltétlenül meg kell említenünk a zsidó származású, felvilágosult filozófus Moses Mendelssohn nevét, aki a zsidó felvilágosodás meghatározó alakjaként a zsidók elszigeteltségének feloldását, és a zsidó és nem zsidó kultúra egymáshoz közeledését hirdette. Mendelssohn munkásságának köszönhetően a zsidóság integrációja Berlin társadalmi és intellektuális életébe különös hangsúlyt kapott. Annak érdekében, hogy a zsidó közösség társadalmi elszigeteltségét feloldja, Mendelssohn a házában az élet különböző területeiről érkező vendégeket fogadott. Vendégei közül a férfiak sokan filozófiával, a nők pedig irodalommal kezdtek foglalkozni. Szellemisége és filozófiája nagy hatással volt a berlini szalonokat alapító fiatal zsidó hölgyekre, akik házában rendszeres látogatói voltak, és Mendelssohn köreiből kezdtek lelkesedni a felvilágosodás eszméi és a német kultúra iránt.³

² Wilhelmy-Dollinger 2000: 1.

³ Von der Heyden-Rynsch 1992: 135.

Egyik legfőbb híve és tanítványa Markus Herz, zsidó orvos és filozófus, aki feleségével Henriette Herzzel elsőként nyitotta meg házáat Berlin politikai, művészeti és irodalmi életét irányító tudósok és művészek találkozóira. Házukban kettős szalon alakult ki, ahol a férj a tudósokat gyűjtötte maga köré, míg a felesége szalonja az irodalmi élet központja lett. Abban a korszakban, amikor a zsidó lakosság még polgárjogokkal sem rendelkezett, a berlini zsidó kisebbség a német szalonkultúra megteremtőjévé vált, hidat képezve ilyen módon a zsidó és porosz kulturális hagyományok között. A gazdag, de jogaiktól megfosztott zsidó családok lázadó, fiatal hölgyei a szalonokban teret nyertek a zsidó és női emancipációs törekvések érvényesülésének egyaránt.⁴ A fiatal zsidó lányok a zsidó közösség szűk, patriarchális keretei között hátrányos helyzetben éltek, amelyből a szalon felvilágosult, nyílt és toleráns közössége kitörési lehetőséget jelentett számukra.

A berlini szalonok első korszakának három legismertebb berlini „saloniére”, szalon háziasszonya Henriette Herz, Rahel Levin-Varnhagen és Dorothea Schlegel. Az első zsidó származású szalonalapító hölgy, Henriette Herz kiemelkedő intelligenciával és emberismerettel rendelkezett, ami természetesen lenyűgözte szalonja látogatóit. Szalonjával fontos közvetítő szerepet játszott a korszak szellemi irányzatai, kulturális korszakai és egymással addig nem érintkező társadalmi körői között.⁵ Rahel Levin sokkal szerényebb keretek között fogadta szalonjának látogatóit kis tetőtéri lakásában, de ő volt az első hajadon, aki szalont vitt.⁶ Különlegesen érzékeny személyisége és eredetisége vonzotta a látogatókat. Szalonja a kritikus viták helyszíne volt és Rahel Levin maga is fáradhatatlanul tette fel provokatív kérdéseit a viták során. Szalonját Berlinben a „szellem köztársaságaként” ismerték, melyet korlátlan tolerancia jellemzett.⁷ Ő már egy új nőideál, az önmegvalósításra törekvő nő megtestesítője volt. A maga korában nem kevésbé különncnek és érdekesnek számított Dorothea Schlegel, Moses Mendelssohn lánya.

Ezek a nőalakok népszerűségüknek köszönhetően nagy vonzerővel rendelkeztek. Szalonjaik nem csak intellektuális beszélgetések helyszínei voltak, ahol ismeretségek és barátságok kötődtek, de lehetőséget nyújtottak a keresztények és zsidók kulturális érintkezésének. A szalonokban szövődött szerelmi kapcsolatok a két felekezet tagjai között nyilvános vitákat szítottak a házasságkötésről, amely abban az időben tiltott volt keresztények és zsidók között. A házasságkötés feltétele volt, hogy mindkét fél azonos vallási felekezet tagja legyen.⁸

⁴ Von der Heyden-Rynsch 1992: 133.

⁵ <https://www.geo.de/wissen/22593-rtkl-literarische-salons-wie-frauen-des-intellektuelle-berlin-um-1800-praegten> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 09.)

⁶ <https://www.wissenschaft.de/magazin/weitere-themen/die-kuehnsten-ideen-wurden-hier-aufgereiht> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 10.)

⁷ Von der Heyden-Rynsch 1992: 143.

⁸ Az alábbi linken beszámolót olvashatunk egy nemzetközi konferenciáról, melynek témája a szalonokban zsidók és keresztények között szövődött barátságok, szerelmek és ezek reprezentációja

A 18. századi berlini szalonok női kezdeményezések voltak, a női emancipáció és képzés jelentős színtereivé váltak. A 18. századtól a művelt keresztény nemesi és polgári származású hölgyek közül is többen szalont alapítottak. A szalonokban egymásra talált két igény, egyrészt a művelt nők érvényesülési és önmegvalósítási törekvése a férfiak által meghatározott társadalmi keretek között, másrészt a férfitársadalom vágya a magán, intim terek iránt a nyilvános összejövetelekhez. A nők a szalon nyilvánosságán keresztül első lépésként hozzáférhettek a férfiak által dominált magasabb képzettségi területekhez és társadalmi tekintélyt szerezhettek. Wilhelmy-Dollinger a berlini szalonokról írt alapvető elemzésében így foglalja össze a szalonjelenség lényegét:

„Ideális esetben a szalonest a társasági együttlét improvizált alkotása lett, az emberi élet és az emberi társadalom összművészeti műalkotása.”⁹

Ennek a műalkotásnak a középpontjában a szalon háziasszonyának, a *saloniére*-nek alakja állt, aki vendégszeretettel, műveltségével, szívéllyességével és kedélyességével a szalonestek lelke volt. A szalonok jellemzője a spontaneitás és a társaság összetételének véletlenszerűsége.

A kérdésre, hogy milyen típusú közösségi együttlétet tekintünk szalonnak, nehéz pontos választ adni, mert ez a sokszínű kultúrtörténeti jelenség az évszázadok folyamán különböző szellemi mozgalmak hatására változásokon ment keresztül, és ennek következtében számos arcát mutatta. Néhány általános jellemzőt fogalmazhatunk meg, melyek közül hangsúlyos, hogy a szalon egy kötetlen társas együttlét, ahol a női *saloniére* (szalon háziasszony) körül összegyűlt vendégeket az irodalmi, politikai vagy filozófiai témákról folytatott beszélgetés kapcsolja össze. A beszélgetés mindig központi eleme volt a szalonkultúrának. A szalonoknak emellett esztétikai funkciója is volt, ahogy ezt a korábbi idézet is bizonyítja, a társas együttlétet a műalkotás szintjére emelték.

Petra Wilhelmy-Dollinger történész berlini szalonokról írt átfogó és nagyon részletes munkájában hét kritériumot fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy milyen társas összejöveteleket tekinthetünk szalonnak. Elemzésében az alábbi szempontokat állítja fel a szalonok jellemzésére:

1. A szalonok legalapvetőbb ismertetőjegye az ő elemzésében, hogy egy nő személye köré szerveződik az esemény.

További szempontok:

az irodalomban. <https://www.deutschlandfunk.de/berliner-salons-im-19-jahrhundert-juedisch-christliche-100.html> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 08.)

⁹ Wilhelmy-Dollinger 2000: 3. – saját fordítás

2. A szalonesemények rögzített időpontokban („*jour fixes*”) kerülnek megrendezésre. A szalont állandó vendégkör látogatja, akik további vendégeket vezethetnek be a társaságba. Emellett időnként átutazó hírességek is felkeresik a szalont.

3. A szalonvendégek különböző társadalmi rétegekből származnak és vannak köztük híres művészek, de lehetnek ismeretlen és fiatal tehetségek is, akik itt szeretnének közönséget és ezáltal hírnevet szerezni.

4. A szalonest kényszer nélküli társas összejövetel.

5. Az irodalomról, művészetről, zenéről, filozófiáról, politikáról folytatott beszélgetés az esemény központi eleme.

6. A szalonoknak van kulturális vonzereje és kisugárzása, ennek következtében társadalmi hatása.

7. A szalon mentes az ideológiai dogmáktól, előírásoktól és alapvetően toleráns. Anyagi és politikai érdekek nem játszanak szerepet, a kötetlen és önkéntes társas együttléteket egy fontos motiváció határozza meg, egymás elfogadása és támogatása.¹⁰ Erre a kritériumrendszerre a további leírásban visszatérve megválaszolhatjuk a kérdést, hogy a modern szalonok és vizsgálatunk tárgya, a Berlini Szalon mennyiben mutatnak hasonlóságot, és miben különböznek a 19. századi klasszikus szalonokkal összehasonlítva.

Ez a megközelítés a szalonkultúrát komplex jelenséggént mutatja be, számos különböző aspektusból vizsgálva és jellemezve ezt a rendkívül összetett kulturális szórakozási formát. Két központi jelentőségű kritériumot kívánunk itt kiemelni további vizsgálatunk szempontjából. Egyrészt a szalonrendezvény egy nő alakja köré szerveződő társas összejövetel, másrészt mindig azonos keretek között kerül megrendezésre a szalon háziasszonyának privát szférájában. Ezen túl további kutatási kérdésként meg kell vizsgálnunk a szalonestek témáját és tartalmát, a látogatók körét, valamint a szalonok kulturális és társadalmi hatását. Ezek a kérdések és szempontok a Berlini Szalonnal kapcsolatosan is relevánsak vizsgálatunkban.

A szalonok idővel Berlinen túl, sőt egész Európában ismertté váltak és a tartományi főváros egyik látványosságaként az utazók titkos tippjei lettek, ahová feltétlenül el kellett látogatni annak, aki a város kultúráját igazán meg akarta ismerni. A korai szalonok ezen túl egyfajta fiatalos, forradalmi lendületet is hoztak, és a város ismert és érdekes lakóinak találkozóhelyeként szolgáltak. A társadalmi változások és a korszaklem változásának következtében, valamint nem utolsósorban a nők társadalmi szerepének változásával, az emancipációs törekvések sikerének következtében a 19. század második felében a szalonok is átformálódtak.

A szalonest mindig improvizációt jelentett, nem voltak kötöttségek és szabályok, napirend, tagsági díj, pontos érkezés vagy kötött ülésrend. A beszélgetés állt a középpontban, nem a résztvevők megvendégelése. A szalonokat színpadhoz

¹⁰ Wilhelmy-Dollinger 2000: 38–39.

hasonlíthatjuk, ahol a színészek és a nézők a sors által osztott szerepekben saját maguktól és egymástól tanultak, és ez örömet szerzett nekik.¹¹ A közönség ideális esetben széles szórást mutatott társadalmi rang, végzettség és szakma tekintetében. A berlini szalonok többsége irodalmi szalon volt, mert a szalonok megjelenése a német nemzeti irodalom felvirágzásával párhuzamosan zajlott. A szalonokban az irodalom mellett zenével színesítették az estéket, vagy napi politikai kérdéseket vitattak meg. A 19. század második felére az irodalmi szalonok fokozatosan átalakultak politikai szalonokká, ahol a patriotizmus és politikai kérdések megvitatása dominált. A napóleoni megszállás idején a szalonokat a hazafias ellenállás szelleme hatotta át, majd 1850 után a szalonok a modern pártok kialakulásában is szerepet játszottak.

A szalonokról írt monográfia bemutatja a berlini szalonkultúra különböző korszakainak fontos jellemzőit és törekvéseit az 1800-as évekkel kezdődő klasszikus korszaktól egészen az Első Világháborúig. Pontos életrajzot és jellemrajzot kapunk a szalonkultúra kiemelkedő egyéniségeiről. A Berlini szalonok történetében öt korszakot különböztethetünk meg. Az első az 1780-as években az első szalonok megjelenésével kezdődik. Ezt követi a klasszikus szalonok korszaka az 1800-as évek első felében, majd a 19. század közepén az első szalonalapító hölgyek halála után generációváltás következik be a berlini szalonok történetében. Ebben az időszakban a nemzeti és szociális kérdések kerülnek erőteljesen a művelt közönség érdeklődési körébe. A bismarcki időszakban túlsúlyban vannak a kifejezetten politikai irányultságú szalonok, két egymással versengő tábor határozza meg évtizedeken keresztül a berlini szalonok világát, a Bismarckot támogató és ellenző szalonok tábor.¹²

A századforduló társadalmi és társasági életben bekövetkezett változásai nem kedveztek a szalonkultúrának. Az 1890-es évektől kezdve a megváltozott életstílusban egyre nagyobb szerepet kapott a sport és az utazás iránti szenvedély. Sorra alapítottak sportegyesületeket, klubokat, nemzetközi szervezeteket, melyek a nők számára is érvényesülési lehetőségeket kínáltak. Amíg korábban a nők aktivitása a családra és a szalonokra, társas összejövetelekre és jótékonyásra korlátozódott, addig a századfordulón a tevékenységek széles tárházát kínálta a nagyvárosi élet. Berlin a századfordulón robbanásszerű fejlődésen ment keresztül. A város lakossága 1786-ban az első szalonok alapításakor még csak 150.000, a korabeli nagyvárosokkal, mint Párizs és London összehasonlítva Berlin nagyon vidékies. Száz évvel később a birodalom alapítása idején 1871-ben lakosainak száma valamivel 800.000 felett volt. 1905-ben már kétmillió nagyváros, Európa egyik

¹¹ Wilhelmy-Dollinger 2000: 15.

¹² <https://www.politik-kommunikation.de/politik/die-historie-des-politischen-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 13.)

leggyorsabban fejlődő lüktető, modern metropolisza lett élénk éjszakai élettel.¹³ A társasélet eseményei is egyre gyakrabban szórakozóhelyeken, éttermekben vagy kávézókban zajlottak. Ez az új életstílus nem kedvezett a szalonkultúra fennmaradásának és a berlini szalonok hanyatlásához vezetett. Az Első Világháború és az azt követő évek válságai felgyorsították ezt a folyamatot. A berlini szalonok virágkora egyértelműen 1780 és 1914 között volt, de hatásuk későbbi korszakokban is érvényesül.

A modern szalonok felvirágzása – A szalonkultúra új korszaka

A klasszikus szalonok vitathatatlanul nyomot hagytak Berlin kulturális életében. Az 1990-es évek közepétől a berlini szalonkultúra újabb felvirágzását figyelhetjük meg. Már korábban is hangsúlyoztuk, hogy a klasszikus szalonok történelmi és társadalmi átalakulások táptalaján virágoztak. A 90-es évek újraegyesített Berlinjében hasonló történelmi átalakulás zajlott. 1991 óta Berlin újra Németország fővárosa és visszaköveteli magának a világvárosi rangot. A megosztott város két része hosszú évtizedek alatt fokozatosan nő össze újra szerves egésszé. Az új főváros tudatosan kapcsolódik a felvilágosodás és az európai kultúrtörténet történelmi örökségéhez és feleleveníti a hagyományt, melynek értelmében Berlin a „szalonok fővárosa”.¹⁴ A 90-es évek korszellemé visszanyúl a 200 évvel korábbi szalonhagyományokhoz.

A város mozgalmas történelme és erős integráló erőt felmutató, befogadó kultúrája miatt nagy vonzerővel bír Németország egész területéről és külföldről is a kreatív területeken dolgozó értelmiségiekre. A városi migráció jelentősen átalakítja a város társadalmát és a lakosság szerkezetét. A bevándorlókon túl a régi berlini lakosok is keresik a támpontokat az átalakulóban lévő városban. Új kapcsolatrendszerek alakulnak, megnő az igény a személyes találkozásokra, szellemes beszélgetésekre, intim terekre. Az egyre átláthatatlanabb nagyvárosban és a komplex nagyvárosi létformában erős a vágy a kis körben zajló találkozások iránt. Nagy az igény az olyan keretek iránt, ahol ismerős arcokat lehet viszont látni és hasonló gondolkodású embereket lehet megismerni.

Ezek a megváltozott társadalmi keretfeltételek hívják életre a modern szalonokat Berlinben. A történelmi átalakulás és migrációs folyamatok mellett a digita-

¹³ <https://www.geo.de/magazine/geo-epoche/10369-rtkl-sozialgeschichte-berlin-um-1900> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 10.)

¹⁴ <https://www.politik-kommunikation.de/politik/die-historie-des-politischen-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 13.)

lizáció is a 90-es évek meghatározó folyamata. A digitalizáció áttörése és erősödése a 2000-es évektől egy ezzel ellentétes igényt is felerősített, a személyes találkozások iránti nosztalgiát. Az újra felvirágzó szalonkultúra teret nyújt a személyes kapcsolatok ápolásának, a gondolatok átadásának, a tapasztalatcserének. A vágyakozás az értékkeremtésre közös jellemzője az új alapítású szalonoknak. A modern szalonkultúra színes képet mutat mind a szalon alapítók személyiségét és szakmáját tekintve, mind az ötleteket és tartalmakat nézve. A 19. századi klasszikus szalonokkal ellentétben a modern szalonokban nem a beszélgetés áll az estek közép-pontjában, hanem mindig valamilyen felolvasás, előadás, művészeti teljesítmény.¹⁵

A mai szalonok közönsége valamilyen kötött programra vágyik, amelyből aztán kibontakozhatnak a személyes beszélgetések és a művészeket testközelből is megismerhetik. A szalonestek varázsa többek között az a lehetőség, hogy ismert művészeket privát közegben ismerhessen meg a közönség. A szalonok kezdeményezői és alapítói napjainkban is többnyire nők. A nemi szerepek hagyományos felfogásában még mindig a nők privilégiuma a vendégfogadás és megvendégelés, de a modern berlini szalonkultúrában férfi házigazdákkal is találkozhatunk, ezért a korábbi *saloniére* fogalom mellett meghonosodott ennek férfi megfelelője, a *saloniér* fogalma is.¹⁶

A klasszikus szalonokkal kapcsolatban Wilhelmy-Dollinger kritériumrendszeréhez viszonyítva két lényeges szempont esetében fedezünk fel eltérést a klasszikus és modern szalonok között. Az egyik az első szempont, a szalon alapítójának, szervezőjének személye, aki a 2000-es évek szalonjainak esetében lehet férfi is. A másik eltérés a szalonest lebonyolítása. Amíg a klasszikus szalonoknál a kötetlen, szabad beszélgetés áll a központban, addig a modern szalonok programjában felolvasóestből vagy művészi előadásból bontakozik ki az ezt követő beszélgetés. A közönséget a művészi teljesítmény vonzza be a szalonokba.

Cornélia Saxe modern szalonokról írt művében azt a megfigyelést fogalmazza meg, hogy a szalonok alapítói többségben inkább a fiatal generáció köréből kerülnek ki, egyedülállóak, gyermektelenek és jól képzettek. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a szalonok működtetése nagyon időigényes tevékenység, amelyhez sok szabadidőre van szükség. A szalonok többsége ma is irodalmi szalon, de emellett léteznek akadémiai, politikai, művészeti, sőt kulináris szalonok is. A szalonok alapítói fontos küldetésüknek tekintik a fiatal tehetségek felfedezését és támogatását. A modern szalonkultúra egyik jellemző vonása, hogy elég változékony és illékony természetű jelenség, folyamatosan szűnnek meg létező szalonok és alapítanak újakat.¹⁷ A kutató összesen nagyjából 30 berlini szalont látogatott meg és ebből 25-öt mutat be részletesen monográfiájában. Leírásai olyan részle-

¹⁵ Saxe 1999: 12.

¹⁶ Saxe 1999: 14.

¹⁷ Saxe 1999: 16–17.

tesek és plasztikusak, hogy a könyv olvasója szinte élő adásban a szalon kulisszái között érzi magát. Egyes szalonesemények saját tapasztalatokból kiinduló, apró részletekbe menő leírása mellett ábrázolja a szalon alapítójának személyiségét, életútját, a közösséget és a változásokat, melyek megfigyelhetők a szalon tevékenységében. A könyv mellékletében ajánlasként megtaláljuk néhány szalon címét és telefonszámát.

A modern szalonok nyomainak feltárásában elengedhetetlen forrásként támaszkodhatunk az internetre, mert a mai szalonok sok esetben saját weboldalt működtetnek, és ezen keresztül tájékoztatják közönségüket a szalonrendezvényekről, illetve itt dokumentálják tevékenységüket. A szalonestekre a meghívás többnyire a közösségi média platformjain keresztül történik.

Az internetes forrásokat kutatva ma számos olyan kulturális intézményre akadunk, amely a szalon jelzőt használja. 1995-ben Britta Gansebohm kulturmanager és moderátor nyitotta meg az újra egyesült Berlinben az első nyilvános irodalmi szalont.¹⁸ Ő keltette újra életre Berlinben az évszázados hagyományokkal rendelkező szalonkultúrát. Szalonja kortárs íroknak nyújt pódiumot, több azóta már ismertté vált fiatal német író itt kapta az első lehetőséget nyilvános bemutatkozásra. A szalon háziasszonya szerteágazó kapcsolati hálóját kihasználva hozza össze vendégkörét, a beszélgetések kortárs társadalmi kérdésekről és irodalomról folynak. A szalon weboldalán 1998-ig visszamenőleg végig követhetjük a szalonestek programját az előadók rövid bemutatásával együtt.¹⁹

Más szalonok is pontosan dokumentálják az interneten tevékenységüket, így ezek az oldalak érdekes forrásai a város kultúrtörténetének. 2017-ben a *tipBerlin* internetes oldal szerkesztőinek berlini kulturális ajánlatai között található egy érdekes leírást egyes berlini szalonokról. A cikk az alábbi provokatív bevezetővel kezdődik:

„A digitalizáció tömegpusztítását követi a vágyakozás az igazi találkozások után. Az újra felvirágzott berlini szalonokban énekelnek, vitatkoznak és magáról az életről filozofálnak.”²⁰

A cikk bemutat néhány szalont a szervezők és látogatók véleményét tükrözve. A vélemények alapján a szalonlátogatók inspiráló találkozásokra, elmélyült, intenzív beszélgetésekre vágnak érdekes emberekkel. A cikk végén az olvasó talál egy áttekintést 10 berlini szalon címével és programajánlataival.

¹⁸ <https://diesterweghochschule.de/detail/vortraege/berliner-salonkultur-damals-und-heute/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 14.)

¹⁹ <https://www.salonkultur.de/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 12.)

²⁰ <https://www.tip-berlin.de/kultur/die-besten-berliner-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 11.) – saját fordítás

A *Süddeutsche Zeitung* oldalán egy másik cikket olvashatunk a 30+ generáció modern szalonjairól, melyek intimitást hoznak a nagyvárosi életforma anonimitásába. A meghitt közegben folytatott szellemes beszélgetések mellett a szalonok alkalmat nyújtanak a résztvevők kapcsolati hálójának bővítésére. A szalon, mint kapcsolatépítési platform üzleti lehetőségeket, projektek kezdeményezését hozhatja a sok esetben szellemi szabadfoglalkozású érdeklődőknek. A cikk végén a *Süddeutsche Zeitung* is bemutat néhány sikeres szalonpéldát az olvasóknak.²¹

A *politik&kommunikation* című internetes szakfolyóirat 2015-ben 84 berlini szalont számolt össze, az irodalmi és művészi szalonok kivételével. Az oldal szalonokról szóló írása a politikai szalonok reneszánszáról számol be. A cikk szerint lejárt a politikai tömegrendezvények ideje és helyette a politikai viták legkisebb egysége, a politikai szalon éled újra. A politikai életben a bizalom megszerzésére és megtartására kell törekedni. Szalonközegben a bizalom kiépítése könnyebben valósulhat meg az azonos szemmagasságban folytatott kommunikációnak köszönhetően. A szalon ebben az összefüggésben a bizalom kiépítésének fontos eszköze.²²

A Berlini Szalon

A berlini szalonok világának színes palettáján egyedi színfoltot képvisel Pompéry Judit Berlini Szalonja, amely az etnikus közösségszervezés kitűnő példája. A berlini szalonvilág térképén találhatunk néhány szalont, melyeknek etnikai kötődése van. Ezek közé tartozik például a *Polish Thursday Dinners* nevű szalon, melyet a varsói születésű Julia Bosski alapított és ahogy a neve is elárulja kulináris szalon kortárs irodalmi és zenei élménnyel színesítve. A szalonrendezvények résztvevői a lengyel konyha legújabb kreációit kóstolhatják meg az esteken zenei és irodalmi program keretében.²³

Moon Suk koreai származású operaénekes, festő, fotográfus és előadóművész *Salon Moon* nevű szalonjában havonta egyszer zenei kísérettel ad elő dalokat, majd az érdeklődő közönséget koreai és sváb specialitásokkal vendégeli meg.²⁴

Pompéry Judit Berlini Szalonjának jellegzetes vonása, hogy a tematikus szalonesteknek mindig van magyar kulturális kötődése. A magyar vonatkozású témákat legtöbb esetben magyar nyelven vitatják meg, és az estek meghívott előadói is sokszor magyar származásúak. A magyar nyelvű rendezvények és magyar vonat-

²¹ <https://www.sueddeutsche.de/leben/moderne-salons-in-berlin-stars-im-wohnzimmer-1.320082> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 12.)

²² <https://www.politik-kommunikation.de/politik/die-renaissance-des-politischen-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 13.)

²³ <https://www.tip-berlin.de/kultur/10-berliner-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 11.)

²⁴ <https://www.tip-berlin.de/kultur/10-berliner-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 11.)

kozású témák természetesen a Berlinben élő magyar diszpóra tagjait szólítják meg. Ez a speciális spektrum a Berlini Szalont megkülönbözteti más Berlinben működő szalonoktól.

1. kép: *Berlini szalonest belsőszíne.*

(Forrás: Valnerné Török Eszter, 2022. március, Berlin)

A BERLINI SZALON ELŐZMÉNYE – KEZDETI ÉVEK

A Berlini Szalon egy informális közösség, melynek tagjait a közös kulturális gyökerek, hasonló érdeklődési kör, személyes ismeretségek kötnék össze, ahogy ezt a Szalon honlapján található visszapillantás első néhány mondata hangsúlyozza:

„A legtöbb intézményt valamilyen felsőbb döntés alapján hozzák létre, alapítják. Léteznek azonban olyanok is, amelyek maguktól születnek, működnek és az évek során mintegy automatikusan intézménnyé nővik ki magukat. Ez utóbbi kategóriába tartozik a Berlini Szalon is.”²⁵

A Berlini Szalon egy olyan közösségi teret biztosít a berlini magyar diaszpóra egyes rétegeinek, amely a többségi közösség keretein belül lehetőséget nyújt a rendezvényeken résztvevőknek a kulturális identitásuk ápolására és a kapcsolatépítésre. A kezdeti intenció, kapcsolattartás a magyar kultúra meghatározó személyiségeivel, művészekkel, írókkal és magyar vonatkozású témák, kérdések megvita-

²⁵ <https://www.berlini-szalon.de/visszapillantas> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 14.)

tása a Berlinbe kitelepült magyarok körében ma is meghatározza a vizsgált kulturális közösség arculatát, de az első rendezvények óta eltelt időben bővült és színesebbé vált a kulturális paletta.

A Berlini Szalon gyökerei a 70-es évek elejéig nyúlnak vissza. 1965-ben került Németországba Dr. Balla Bálint szociológus, hogy itt folytasson szociológia tanulmányokat, később 1968-tól a Berlini Műszaki Egyetem Szociológia Intézetének adjunktusa, majd professzora lett. Jó barátságot ápolt Kányádi Sándor költővel, akit 1971 körül meghívott Berlinbe és itt egy irodalmi estet akart szervezni neki. A charlottenburgi kerületi könyvtárban talált alkalmas helyszínt a beszélgetésnek a költővel, és a Berlinben élő magyar barátait és ismerőseit hívta meg a rendezvényre. Balla Bálint kapcsolatrendszeréhez Berlinben élő magyar értelmiségiek tartoztak. A továbbiakban, amikor ismert magyar írók, költők, művészek érkeztek Berlinbe rendszeresen meghívta őket az otthonába és itt beszélgetést moderált az érdeklődő berlini magyarok részvételével. Meghívást a beszélgetésekre informális csatornákon, ismeretségeken és ismerősök ajánlásain keresztül lehetett kapni. Ez a kör akkoriban elég kicsit volt, 15-20 ember. Az utóbbi időben megrendezésre kerülő estek szervezője így nyilatkozik erről:

„Az előadók személye és a diskurzusok színvonala önmagában egy szűrő volt és azt hiszem az, mind a mai napig. A témákból és a színvonalból automatikusan adódik, hogy kit szólít meg és kit nem.”²⁶

Balla Bálint alapító tagja volt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek (EPMSZ). Ez a szervezet az 1956-ban elsősorban Svájcba kimenekült protestáns magyar értelmiségiek kulturális egyesülete és szellemi műhelye volt. 1969-ben alapították és 1972 óta svájci egyesületként működik, székhelye Bazel. Az egyesület fontos célja az Európa különböző országaiban élő magyarok és magyar származásúak szellemi párbeszédének biztosítása, a protestantizmus és az emberi lét kérdéseinek megvitatása, a magyarság szellemi értékeinek ápolása. Két fontos tevékenységet folytatott az EPMSZ: az egyik éves konferenciák szervezése ismert előadók részvételével, a másik a könyvkiadás, melynek felelőse, az EPMSZ örökös alelnöke Balla Bálint volt, aki a továbbiakban gyakran az EPMSZ éves konferenciáinak előadói közül hívott meg vendégeket berlini rendezvényeire.

A közösség alapítójának személyiséget az estek későbbi háziasszonya így jellemzi:

„Balla Bálintot egy érzelmi és értelmi adakozási ösztön jellemezte. Konzervatív alap beállítottságú, de végtelenül nyitott ember volt, és a szó legnemesebb értelmében liberális, széleskörű érdeklődéssel, rendkívül nagy tudással és műveltséggel.”²⁷

²⁶ Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

²⁷ Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

Ezekből a magyaroknak szóló rendezvényekből nőtt ki a későbbi Berlini Szalon, amelynek névadója és jelenkori háziasszonya, Pompéry Judit közgazdász 1975-ben ment férjhez Nyugat-Berlinbe, és egy budapesti barátja közvetítésével került kapcsolatba Balla Bálinttal. Egyáltalán a legelső privát ismeretsége Berlinben a Balla házaspár volt, aki felkarolta őt, és ettől kezdve baráti viszony alakult ki közöttük. Rajtuk keresztül ismerkedett meg más Berlinben élő magyarokkal és rendszeres meghívást kapott a magyaroknak szóló estekre. Átlagban évente két-három alkalommal szervezett a Balla házaspár előadóesteket és beszélgetéseket, attól függően, hogy mikor és milyen művészek érkeztek Magyarországról Nyugat-Berlinbe. A rendezvényeknek nem volt rendszeres időpontja, de így is fokozatosan kialakult az érdeklődők köre, akik rendszeresen látogatták a magyaroknak szóló esteket. Ez kezdetben elég szűk társaságot jelentett, kb. 20 fő, akik Balla Bálint lakásán gyűltek össze. A házigazda ezeket az összejöveteleket a rendszerváltás előtti párt terminológiát használva tréfásan „*az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Berlini Alapszervezete*” néven emlegette.

Pompéry Judit fokozatosan bekapcsolódott az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem munkájába, később ott elnökségi tag lett, majd hosszú éveken keresztül a szabadegyetem questora volt. Ennek köszönhetően kialakult egy intenzív együttműködése a szabadegyetemmel és egy szoros munkakapcsolata Balla Bálinttal, aki kezdte őt bevonni a berlini rendezvények lebonyolításába is.

„A filozófus Hamvas Bélának szervezett egy könyvbemutatót: megszerkesztette, hogy mit akar bemutatni Hamvasból és nekem az volt a dolgom, hogy felolvassak a műveiből. Előtte ezt az egészet megbeszéltük. Annak az estnek mi voltunk a moderátorai, előadói, Hamvas gondolatainak a közvetítői.”²⁸

A szalonrendezvények mai háziasszonya a vele készült interjúban így emlékezik vissza arra, hogyan vette át fokozatosan az előadóesteknek először csak helyszínét, de később a szervezését is Balla Bálinttól:

„Egy idő után nőtt a vonzáskör és az ő a lakása szűknek bizonyult. Mi '81-ben vettük ezt a házat, ahol most lakunk és itt a két egymásba nyíló helyiség az 65-70 négyzetméter, tehát nálunk a hely jóval tágasabb. Először bevezettük, hogy a nyári estek továbbra is nála voltak, mert volt egy nagy teraszuk, tehát a szünetben ki lehetett oda menni egy pohár borral vagy egy cigarettát elszívni, a téli estek pedig nálunk voltak. Úgyhogy a Krasznakorkai-est, azt hiszem ez volt az első, amit nálunk tartottunk. Majd egy idő után, még a 80-as években, az egész átkerült hozzánk.”²⁹

Abban az időben a rendezvények kizárólag magyar nyelven zajlottak és ezért természetesen magyarok látogatták az előadóesteket. A szervezés és az előadók

²⁸ Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

²⁹ Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

meghívása Balla Bálint feladata volt, mert ő rendelkezett megfelelő ismeretséggel. Később a meghívottak személyét is közösen találták ki. Az egyik emlékezetes esemény ebből az időből a Kurtág-est volt, ahol a zeneszerző saját műveiből is játszott részleteket, valamint zenepedagógiai nézeteit ismertette. A berlini magyarokat nagy számban vonzotta ez a különleges program, mert nagyon sok zenész és zene-rajongó van közöttük.

BERLINI SZALON A 2000-ES ÉVEKBEN

Pompéry Judit a 90-es évek végétől vette át a meghatározó szerepet a kulturális közösség életében.

„Amikor én a rendezvényeket átvettem és elkereszteltem Berlini Szalonnak, Balla Bálint ez ellen kezdetben rendkívüli módon tiltakozott és közölte, hogy ez nem szalon, hanem ez egy műhely.”³⁰

Pompéry Judit megítélése szerint ez egy kimondottan szalon jellegű tevékenység, mert nem arról van szó, hogy egy szellemi műhelyben olyan emberek gyűlnek össze, akik hatással lennének egymásra, hanem társadalomtudósok, írók, művészek tartanak előadásokat privát körben az érdeklődőknek, ami az ő véleménye szerint kimondottan szalon jellegű tevékenység, ezért ő a 2000-es évektől Berlini Szalon név alatt szervezte ezeket a rendezvényeket.

Petra Wilhelmy-Dollinger klasszikus szalonokra vonatkozó kritériumrendszerét a Berlini Szalonra vetítve azt állapíthatjuk meg, hogy az első szempont, mely szerint a szalonok egy nő alakja köré szerveződnek itt is fennáll. Az estek időpontjai nem előre rögzítettek, mint a 19. századi szalonokban, az évente átlagban négy szalonest időpontja többnyire igazodik a meghívott előadók programjához, de ezen belül a szalonestek mindig szombaton este 19 órakor kezdődnek, ily módon mégis jellemző a „*jour fixes*”. A többi kritérium is érvényes a Berlini Szalonra, hiszen kényszer nélküli társas összejövetelről van szó, melynek középpontjában vagy a meghívott előadóval folytatott beszélgetés áll, melyet a szalon háziasszonya moderál, vagy színházi előadás vagy hangverseny köré szerveződik a szalonest. Az estek azonos forgatókönyv szerint zajlanak. A program első része kötött, de a háziasszony itt is mindig nagy figyelmet fordít arra, hogy teret adjon a közönség kérdéseinek. Az est második felében a vendégeknek lehetősége nyílik a kötetlen, szabad beszélgetésekre, eszmecserére, ismerkedésre. A közönség egy része állandó vendégkör, amely az évek során egyre bővül, mert a háziasszony tudatos munkával építi tovább a szalon közösségét. Fontos célkitűzése a fiatalok megszólítása és bevonása a szalonba, hogy generációkon átívelő beszélgetések alakulhassanak ki.

³⁰ Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

A szalonnak erős kulturális vonzása van a Berlinben élő magyar diaszpóra értelmiségi köreiből. A berlini magyar kulturális intézmények rendezvényei mellett a Berlini Szalon estjei nyújtják a legszínesebb kulturális élményeket a magyar közösség tagjainak. Wilhelmy-Dollinger utolsó kritériuma feltétlenül igaz a Berlini Szalonra. A szalon alapvetően toleráns, egymás elfogadása és támogatása fontos érték. A szervező különös gondot fordít arra, hogy különböző véleményeket szembeállításával, ütköztetésével érdekes beszélgetések, viták alakuljanak ki.

A rendszerváltás után kapcsolatba léptek a Berlini Magyar Házzal (későbbi Collegium Hungaricum). Ekkor merült fel az az ötlet, hogy a rendezvények szervezését átadják. Nagyon érdekes, ahogy erről és az estek varázsáról vall a szervező:

„Akkor jött Bálintnak az az ötlete, hogy ha van itt ilyen magyar rendezvény, akkor ezt az egészet át kellene adni a Berlini Magyar Háznak. Ennek én bevesen ellenálltam, azt mondtam, hogy csak a boltestemen át. Az egy más műfaj. A miénknél abban áll a vonzereje, hogy nincs a színpad és a széksorok közötti zenekari árok, hanem ez egy szalon, ahol mindenki szemmagasságban ül, áll és beszél mindenkivel, az előadó megérinthető, megfogható, megtárogatható. A tartalom túl ennek a privát, a szalon jelleg, a vonzereje, és ha te átadod a Magyar Háznak, mint intézménynek, akkor a privát intimitásnak egy csapásra vége. Ő ezt végül belátta, és ezért én áldom az eszmét, mert ezt a Berlini Szalon túlélte. Mint a tapasztalat mutatja, azok a nagy európai szervezetek, akik a rendszerváltozás után hazaköltöztek, többnyire kihaltak, azóta vége van a dolognak.”³¹

Balla Bálint 2002 után betegsége miatt már nem vett részt a szervezésben, irányításban és a rendezvények műsor politikájában. Ekkor született az elhatározás, hogy az összejövetel Berlini Szalon címen folytatódjon. Az azóta eltelt időben a rendezvények iránt érdeklődők címlistája is jelentősen felduzzadt, a szervező jelenleg egy 460 fős aktív e-mail címlistát kezel, ebből 300 feletti a magyarul értők száma. Az esteken a műfajtól, nyelvtől, a meghívott vendég népszerűségétől függően a résztvevők létszáma 30 és 60 fő között ingadozik. Az érdeklődők köre több generáción átívelő társaság, többségben magyar származásúak, de előfordulnak közöttük magyarul beszélő németek is.

A közösség többségi kultúrába történő egyre mélyebb integrálódásának a jele, hogy egyes szalonrendezvények német nyelven kerülnek megrendezésre. A témáknak továbbra is van magyar vonatkozása, de a meghívottak köre jelentősen bővíthet német nyelvű estek esetén, ilyen módon támogatva a kisebbségi kultúra reprezentációját a többségi kulturális keretben. Az első szalonrendezvény, amelyen német anyanyelvűek is részt vettek, Oplatka András történész könyvbemutatója volt. Oplatka a *Neue Zürcher Zeitung* hajdani moszkvai, később budapesti székelyű kelet-európai tudósítója, aki megírta az 1989-es határnyitás történetét. A téma elsősorban a németek érdeklődésére számot tartó esemény volt, ezért erre a könyvbemutatóra hívott meg először Pompéry Judit német barátokat és ismerőseket,

³¹ Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

hiszen ez egy Magyarországon játszódó, de valójában a német egyesítést beharangozó történelmi pillanatról adott számot. Ezután voltak még német nyelvű rendezvények, például egy beszélgetés az Orbán-kormány és a média kapcsolatáról két német újságíró részvételével. Keno Verseck baloldali beállítottságú újságíró (*Spiegel Online*, *Deutsche Welle*, *Civro*) és Georg Paul Hefty jobboldali publicista (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*) vitatták meg a témát német nyelven.

Az irodalmi estek és színházi előadások magyarul zajlanak, de az aktuális politikai témákkal kapcsolatos beszélgetések, viták, melyek az Európai Unió és Németország szemszögéből is érdekesek lehetnek, német nyelven folynak. A szervező így fogalmazza meg ezzel kapcsolatos felfogását:

„Én feladatommak tartom, hogy közvetítsek itt a két világ között, némiképp híd funkcionak tekintem ezt.”³²

A Berlini Szalon ilyen módon kettős funkciót tölt be a Berlinben élő magyar diaszpóra életében. Egyrészt alkalmat és teret ad a berlini magyarok kulturális identitásának ápolására és megőrzésére, másrészt kultúraközvetítő szerepével elősegíti a kisebbségi és a többségi kultúra párbeszédét, a kölcsönös megismerést és elfogadást.

2. kép: Berlini szalonest.

(Forrás: Valnerné Török Eszter, 2022. március, Berlin)

³² Saját gyűjtés: Pompéry Judit, Berlin, 2021.

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a berlini szalonok kultúrája egy több, mint két évszázadon átívelő kulturális jelenség. Jelen tanulmány azt vizsgálta, hogy ezen komplex kulturális jelenség a történelmi háttéréből kiindulva milyen változásokon ment keresztül, és milyen formában élnek tovább a szalonok a 21. század nagyvárosi létformájában. A bemutatott példák bizonyítják, hogy a szalonok világa a 18. század végétől napjainkig jelen van a város kulturális térképén. A szalonok megőrizték jellemző ismertetőjegyeiket az évszázadok során. A szalon egy kötelezettségek nélküli társas összejövétel, melynek központjában az irodalomról, filozófiai és társadalmi kérdésekről, politikáról folytatott beszélgetés, eszmecsere áll. A szalon már a 18. században a különböző társadalmi rétegekből és az élet különböző területeiről érkező emberek találkozóhelye volt, és ez a jellemző teszi most is színessé a szalonok világát. Az intim terekben folytatott beszélgetések lehetőséget adnak vélemények ütköztetésére, ezáltal az önképzésre és fejlődésre. A szalon a közösségszervezés speciális formája, amely számos lehetőséget kínál a közösség tagjainak inspiráló találkozókat, a látószög szélesítésére, újabb szellemi kihívások megismerésére, a kapcsolati háló bővítésére, üzleti lehetőségek feltárására, közös projektek indítására. A Berlini Szalon az etnikus közösségszervezés példája, és az említett lehetőségeken túl módot ad a kisebbségi csoport tagjainak kulturális gyökereik ápolására. A szalon közösségének kollektív emlékezete megerősíti a csoport etnikai identitását.

Irodalom

ASSMANN, Jan

2004 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korabeli magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz Kiadó

DOLLINGER Petra

2017 Salon. In *Europäische Geschichte Online*. Mainz: Hrsg. vom Institut für Europäische Geschichte. (Forrás: <http://www.ieg-ego.eu/dollingerp-2017-de> URN: urn:nbn:de:0159-2017112202 [JJJJ-MM-TT]).

DREWITZ, Ingeborg

1984 *Berliner Salons. Gesellschaft und Literatur zwischen Aufklärung und Industriezeitalter. (=Berlinische Reminiszenzen; Band 7).* 3. Auflage Berlin: Haude und Spener

HERTZ, Deborah

1995 *Die jüdischen Salons im alten Berlin.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag

HEYDEN-RYNSCH, Verena von der

1992 *Europäische Salons: Höhepunkte einer versunkenen weiblichen Kultur.* München: Artemis und Winkler Verlag

JÁROSI Katalin

- 2002 Nagyváros, politika és reprezentáció a Berlinben élő magyarok etnicitásának tükrében. In Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. 87–95. Budapest: Gondolat Kiadó MTA Etnikai Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

NEUSCHULZ, Kathrina

- 2008 *Berliner Salons und Londoner Kaffeehäuser im Vergleich (1780-1830)*. Berlin: Examensarbeit

POMPÉRY Judit

- 2003 Berlini estek. In Balla Bálint–Szöllősy Pál (szerk.): *„Európa keresztútjain – Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 33 éve*. 276–278. EPMSZ

QUAK, Udo

- 2014 *Henriette Herz „Glücklich schöne Stunden hatte ich” Eine Biographie*. Berlin Verlag: epubli GmbH

SAXE, Cornelia

- 1999 *Das gesellige Canapé. Die Renaissance der Berliner Salons*. Berlin: Quadriga Verlag

WILHELMY-DOLLINGER, Petra

- 2000 *Die Berliner Salons: mit historisch-literarischen Spaziergängen*. Berlin; New York: de Gruyter

INTERNETES FORRÁSOK

- <https://www.deutschlandfunk.de/berliner-salons-im-19-jahrhundert-juedischchristliche-100.html> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 08.)
- <https://www.geo.de/wissen/22593-rtkl-literarische-salons-wie-frauen-des-intellektuelle-berlin-um-1800-praegten> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 09.)
- <https://nlc.hu/eletmod/20210807/a-pesti-lakas-ahol-rendszeres-vendeg-volt-a-magyar-muveszvilag-szine-java/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 09.)
- <https://www.geo.de/magazine/geo-epoche/10369-rtkl-sozialgeschichte-berlin-um-19-00> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 10.)
- <https://www.wissenschaft.de/magazin/weitere-themen/die-kuehnsten-ideen-wurden-hier-aufgereiht/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 10.)
- <https://www.tip-berlin.de/kultur/die-besten-berliner-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 11.)
- <https://www.salonkultur.de/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 12.)
- <https://www.sueddeutsche.de/leben/moderne-salons-in-berlin-stars-im-wohnzimmer-1.320082> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 12.)
- <https://www.politik-kommunikation.de/politik/die-renaissance-des-politischen-salons/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 13.)
- <https://diesterweghochschule.de/detail/vortraege/berliner-salonkultur-damals-und-heute/> (A letöltés dátuma: 2022. 07. 14.)

Eszter Valné Török

THE BLOSSOMING OF MODERN SALONS IN BERLIN – THE BERLIN
SALON, THE NEW MECHANISM OF ETHNIC COMMUNITY
COORDINATION

In the first part of this current study, we present the essential milestones and determining individuals of the genesis of the Salon culture in Berlin, by featuring the historical background. Considering the number of salons in Europe, behind Paris, Berlin was the most significant location in the 18th century, however the salon culture of Berlin developed under deeply different social and historical framework. The strong social criticism and emancipatory perspective characteristic for the Berlin salons evolved from the cultural salons founded by Jewish women, and these salons also served important scene of female emancipation and tuition.

The second part of the study describes the recent blossoming era of Berlin salon culture from the mid 1990's, by presenting some of the modern salon culture's important locations. In the cultural life of the Hungarian diaspora the Berlin Salon has been providing a social space and opportunity for the Hungarians living in the city to nourish their cultural identity. The last part of the study delineates the story of the Berlin Salon.

Hagyomány – Lokalitas

Viga Gyula
Kész Réka
Vadász Márton
Molnár Dániel

Falvak a városban

Miskolc és a hozzá csatolt települések kapcsolata a 19–20. században

VIGA GYULA

Jelen tanulmány előmunkálata egy,¹ Miskolc és a 20. század második felében hozzá csatolt falvak (Görömböly, Hejőcsaba, Szirma) 19–20 századi kapcsolatáról és viszonyáról készülő történeti-néprajzi vizsgálatnak.² A 11–13. századi eredetű mezőváros, Miskolc (Észak-Magyarország, Borsod megye központja) a szénbányászat és a vasipar révén a 19. század utolsó harmadától a térség nehézipari központjává fejlődött, és a második világháború után közel 200 ezres népességével Magyarország második legnagyobb városává vált. Erősítette regionális központ szerepét, hogy 1920-ban a térség történeti centruma, Kassa város a megszülető Csehszlovákia része lett, és – pótlásának szándékával is – számos központi intézkedés segítette Miskolc gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedését. 1990 után felszámolták a térség nehéziparát, Miskolc az elmúlt évtizedekben nem csak korábbi gazdasági potenciálját veszítette el, de népességének negyedét is. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a 19–20. század országos és regionális történeti folyamatai miként pozicionálták Miskolc szerepét, és alakították szűkebb környéke rurális településeinek kapcsolatát. Különös tekintettel a polgárosodás és a modernizáció azon történéseire, amelyek a korszakban a városok születésének dömpingjét, párhuzamosan a falvak modernizációjának és polgárosodásának trendjét hordozták. Írásom nem a falu és a város jellegéből eredő dichotómia leírására helyezi a hangsúlyt, aminek mibenlétben a chorológiai és a cronológiai tudományok – az egyszerű morfológiai szempontoktól a bonyolultan összetett társadalmi és műveltségi struktúrák feltárásáig – talán legmesszebb jutottak egy évszázad alatt. Bár felmutatja a vizsgált települések sajátos vonásait, a társadalom aspektusában az

¹ A tanulmány az OTKA NKFI 135501. sz. kutatási program támogatásával készült.

² *Diósgyőr*, az egykori kamarai mezőváros és *Hejőcsaba* 1945-ben, *Görömböly* a hozzátartozó *Miskolc-Tapolcával*, valamint *Szirma* 1950-ben lett közigazgatásilag Miskolc része.

eltérő létformák és társadalmi szerkezetek történetileg változó viszonyát, összeműködését, főként arra a történeti folyamatra koncentrált, aminek során a kamarai mezőváros, Miskolc a 19–20. század során regionális szerepkörű településből Magyarország második legnagyobb városává és ipari központjává vált. Mindez jelentősen átalakította a környező falvak gazdasági és társadalmi struktúráját, vele a várossal meglevő kapcsolatát is. Miskolc és a környező falvak a feudális korban is kötődtek egymáshoz, aminek alapját főként a kistérség helyzetéből fakadó kereskedelmi gyűjtő és elosztó jelleg, a magyar Alföld és a Felföld közötti kapu szerepe adta. A térségben a megkésett ipari forradalom által generált polgárosodás és modernizáció nem csupán a települések státusát és társadalmát alakította át, de jelentősen formálta kapcsolatuk térszerkezetét is. A tanulmány egyaránt fókuszál azokra az adottságokra, amelyek Miskolc és szűkebb térsége gazdasági és társadalmi jellemzőit meghatározták, valamint arra, hogy ebben a részleteiben változó rendszerben miként alakult a város és a környező rurális települések kapcsolata, s hogy mind ezek alakulásában milyen szerepet kapott a várossá válás és a csatolt falvak városrészé fejlődésének folyamata.

I. Bár vizsgálatom egy szűk térség elmúlt két évszázadának történeti folyamatára koncentrált, nem hagyható figyelmen kívül, hogy mindez országos, számos tekintetben kontinentális ható tényezők és folyamatok összefüggésében zajlott, és egyfajta regionális változata volt a korszak gazdasági, társadalmi és kulturális formációinak. Ilyen módon ragadható meg, hogy a vizsgált időszakban miért és miként változott a táji–földrajzi adottságok kihasználása, és mennyi a feudáliskor gazdasági és társadalmi öröksége, vagyis, hogy az újabb meghajtók mellett milyen ható tényezők maradtak a megelőző állapot jellemzőiből. Ebben a kontextusban nem elhanyagolható Köztes-Európa megkésett fejlődése, aminek nyomjelzőjeként jelentek meg a *mezővárosok*, majd főként a 19. századtól az *agrárvárosok*, amelyek egyesítették a mezőgazdasági termelés, valamint az iparűzés jegyeit, és azok fényében vállaltak különböző mértékben térségi központi feladatokat. A 19. század első harmadában Magyarországon a mezővárosi iparűzők jelentős része mezőgazdasági munkát is végzett, társadalmi státusát tekintve *parasztpolgár* volt.³ A kamarai mezőváros Miskolc is aránylag erőteljes lehetőségeket biztosított a feudális kötöttségek lazulásához, ami befolyásolta a szűkebb környezettel való kapcsolatát is.⁴

A 19. század második felének magyarországi változásai, a mezőgazdaság átalakulása csakúgy, mint az iparosodás és a népesség ezekkel kapcsolatos átrendeződése kontinentális, sőt, világméretű gazdasági folyamatokba volt ágyazott. Paradox módon

³ Eperjessy 1967: 49–51; Miskolc gazdaságáról és társadalmáról összegzően: Dobrossy (főszerk.): 2000; 2003.

⁴ Kósa 1990: 69.

azonban, a közlekedés és a szállítás fejlődése hozta magával az olcsó amerikai gabona tömeges európai megjelenését, aminek ára az európai önköltség alá esve – Magyarországon 1878-tól – termelési válságot okozott. A 19. század második felében, főként az 1870 utáni időszakban egész Európában felgyorsult az iparosodás és az urbanizáció folyamata, vele a népesség városba áramlása, így mind nagyobb tömegeket kellett ellátni a mezőgazdaság javaival.⁵ Miskolc és környéke iparosodottabb volt az átlagnál, ezért a vizsgálataink során a létformák és a társadalmi státusz változatos formáit kell keresnünk, éppen a város és a környező falvak kapcsolatának lehetséges relációjában. Nem automatizmusokról van szó e kapcsolatokban, ahogyan a 19. század második felének paraszti modernizációjának folyamatában is egyre inkább átjárták a gazdasági kényszerűséget az innovációs készség egyéni/családi vonásai.⁶

II. Miskolc és szűkebb környékének példája alkalmas annak a történeti folyamatnak a bemutatására, melynek során egyes települések földrajzi energiájuk révén központi szerepkörükben kiemelkedtek a környezetükből, míg mások jelentősége csökkent. Ez egyszersmind azt is jelzi, hogy a lényegében változatlan földrajzi helyzetük mellett, a humán erőforrások, a megváltozó emberi tevékenység és átalakuló társadalom révén kerültek újfajta pozícióba.

Borsod megye a Felföld régió és a magyar Alföld peremén átmeneti jellegű terület két nagy gazdasági térszerkezet kontaktzónájában, s abban Miskolc és a *Miskolci-kapu* történeti-földrajzi szerepe kiemelkedő jelentőséggel bír.⁷ A középkor végére Magyarország területét sűrű vásár- és piachálózat fedte, aminek szövetében a földrajzi feltételek a társadalmi-kulturális adottságokkal szervesültek. A horizontális mobilitás a jobbágy-parasztok létformájának is része volt, akik a középkor századaiban is felkeresték a 10–35 km távolságra levő árucserre alkalmasakat. A középkor végén a Miskolci-kapu térségében három városias mezőváros, *Miskolc*, *Sajószentpéter* és *Szikszó* jószerével egyforma jelentőséggel alkotta egy sűrűn lakott terület központját. A 16–17. században a súlypontok fokozatos átrendeződésével Sajószentpéter és Szikszó gazdaságföldrajzi szerepe jelentősen csökkent.⁸ A három centrumon kívül a folyami átkelőhelyek mellett kisebb piacközpontok is kialakultak: pl. *Ónod* és *Muhi* a 18–19. századig vízi átkelő-, forgalomgyűjtő és -elosztóhelyként meghatározó jelentőségű volt az interregionális áru- és személyforgalomban. A pesti-révtől induló, különböző gazdasági tájakat összekapcsoló nagy út (*via magna*) Ónod és Muhi térségében elágazott: a Sajó, Bódva és a Hernád folyók völgyében haladt tovább a Felföld

⁵ Gunst 1998a: 438; 443–444.

⁶ Gunst 1998b: 178–207; Kósa 1990: 58–78; Wellmann 1980: 367–449. *A kapcsolatok, az érintkezések, az elosztás és a fogyasztás összefüggéseiről* teroretikusan: Braudel 2004: II. 340.

⁷ Frisnyák S. 1999: 585–587; 2021a; Paládi-Kovács 1994.

⁸ Kubinyi 1984; 1992; 1999; Frisnyák S. 2021a.

bányavárosai és kereskedelmi központjai felé.⁹ 1790-ben a Helytartó Tanács az ónodi postaállomást áthelyezte Miskolcra, így módosította a gyorskocsi-járatok korábbi útvonalát: a személy- és áruszállítás súlypontja a korábban kisebb jelentőségű, a Bükk-hegység lábánál futó országútra helyeződött át, – redukálva ezzel a Hejő mente korábbi térségi forgalmát –, és az 1828-ban mintegy 23 ezer lakosú Miskolc a Kárpát-medence egyik legnagyobb forgalmú gyűjtő és elosztó központjává növekedett.¹⁰

Az 1828-as országos összeírás szerint a Magyarországon nyilvántartott 700 vásárophely közül mindössze 284 települést vallottak a jobbágy-parasztok eladó vagy vásárló helyüknek, és közülük 138 volt olyan, amit egyedüli kereskedő helyüknek mondtak. Ezekből mindössze 6 tiszta vonzáskörzettel rendelkező piacközpont volt, – közöttük Miskolc –, amelyik csak a vonzásköre érintkező határterületein osztozott más központok vonzásával.¹¹ Miskolc egy évszázaddal korábban, 1715-ben is piacközpont volt, a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevalásokban (1770-es évek) a Miskolc közeli borsodi, mellettük néhány Sajó-völgyi gömöri és Hernád menti abaúji és zempléni település említette előnyös adottságai között Miskolc két *betivásárának* jelentőségét.¹² 1828-ban Miskolc közepes fejlettségű központnak számított, hatalmas tiszta (140 ezer főnyi) és jelentős (96 ezer lakosú) megosztott körzettel. A Felföld fontos gabonapiaca volt, és nem jelentéktelen szerepet töltött be a borkereskedelemben is. Miskolc az 1828. évi összeírásban Borsod egyetlen piachelyének (emporium) vallotta magát, jóllehet a megyében másutt is tartottak vásárokat. A kézművesiparok differenciáltsága tekintetében az átlagos piacközpontok közé tartozott: Miskolcon 46, a körzetben 24 regisztrált kézműves ipar volt 1828-ban. 492 iparos volt (a népesség 2,1 %-a).¹³

Azon túl, hogy az 1828-ban egységes kérdőpontok alapján, az adózóképesseg megállapítására készült összeírás olyan Miskolcot és gazdasági körzetet körvonalaz, amelyek kölcsönösen befolyásolták egymás gazdasági működését, sőt, a piacközpont a környező falvak gazdasági irányultságát is, az említett vizsgálat a feudális kor gazdasági térszerveződésének végső állapotát mutatja. Rávetíthetők arra a

⁹ Gyulai 2000: 57–150. passim.

¹⁰ Frisnyák S. 2021a: 306; 2021b

¹¹ Bácskai Vera és Nagy Lajos egyfajta klaszterezés módszerével dolgozták ki a piackörzetek meghatározásának és vizsgálatának új módját. Céljuk a piacközpontok vonzáskörébe eső területen fekvő települések gazdasági, kereskedelmi és egyéb kapcsolatainak, az egyes településeknek a kapcsolatrendszerben kialakult helyének és szerepének meghatározása, valamint a piackörzet egy nagyobb tájegység vagy az ország gazdasági életében betöltött szerepének jellemzése és értékelése volt. Bár a kapcsolatrendszer alapvető tényezője a gazdasági egymásrautaltság, nem korlátozódik a gazdasági és a cserekapcsolatokra. Az egyszerű *vásárophelynek* tekinthető településeket elkülönítették a nagyobb kínálatot és keresletet, egy terület népességére tartós és rendszerest vonzást gyakorló, s annak révén azok termelésére és életmódjára is hatást gyakorló piacközpontoktól. Bácskai–Nagy 1984: 133–134.

¹² Takács–Udvari 1992; Tóth P. 1991.

¹³ Bácskai–Nagy 1978: 216; 1984: 138; 218.

térség 19–20. századi gazdasági és társadalmi folyamatai is. Ez az időszak az előszobája volt Miskolc és környéke (és az ország) modernizációjának és polgárosulásának, a jobbágyfelszabadítás által (1853) – annak ellentmondásaival is – megnyitott paraszti polgárosulásnak, meghajtója a legerőteljesebb társadalmi átrétegződésnek. Vagyis olyan dinamikus térnek és korszaknak gondolom Miskolc és az érintkező borsodi térség azt követő évszázadát, amiben egyaránt letapogathatók a gazdasági változások jellemzői és az őket hordozó társadalom mozgásai. Mivel mind ezek organikus viszonyban léteztek a kultúra állapotával és rendszerével, szerencsés esetben fény vetülhet a műveltség állapotában bekövetkezett változások okaira és folyamataira is.

III.

1. 1859-től, a monocentrikus borsodi vasúthálózat kiépülésétől kezdve, a tőkés átalakulás, Miskolc és a kialakuló borsodi iparvidék olyan gazdasági struktúra kiépítésére kényszerítette a szűkebb környék településeit, amivel betagozódhattak Miskolc városellátó körzetébe.¹⁴ Az 1894-ben lezajlott forgalomszámlálás adatai is jelzik a közlekedés szerkezetének változását: a Miskolcra négy irányból összefutó országutak, még a leginkább frekvenciált Sajó-völgyi út jelentőségét is nagyban befolyásolta, hogy a megtermelt élelmiszerek legnagyobb tételét jelentő gabona forgalma a 19. század végére már jobbára a vasútra helyeződött át, és az ahhoz kapcsolódó forgalom leginkább a vasútállomásokhoz bonyolódott.¹⁵ A kereskedelem strukturális változása nyomot hagyott a városiasodó Miskolc arculatában is, mind topográfiai tekintetben, – pl. a Búza tér kiépülése az újfajta igények kiszolgálására –, mind az urbánus igényeket segítő piaci-vásári szabályrendeletek megalkotásában.¹⁶ A csökkenő átmenő forgalom azonban nem szűkítette a Miskolc környéki falvak városhoz való kötődését, főként, hogy a Görömböly – Hejőcsaba – Szirma útvonal jószerével részleges gyűrűként övezte a központot.

2. A parasztnak városba áramlása mindenütt jellemzője volt a tőkés társadalom kialakulásának. Amíg Magyarország össznépessége 1869-től 1910-ig (Horvát-Szlavónia nélkül) 33 %-kal nőtt, addig ebben az időszakban a 27 törvényhatóságú város lakossága 117 %-os gyarapodást mutatott. 1890–1914 között volt a legerőteljesebb az ipar felszívó ereje, amikor a Magyarországon tetőzött az ipari forradalom. A vidéki városok főleg az élelmiszer- és építőanyagipar központjai voltak, amelyek nagy munkástömegeket olvasztottak magukba. A hivatalos statisztikák szerint Budapesten kívül 9 olyan törvényhatósági jogú város volt, amelynek népességszaporodása 1869-1910 között meghaladta a 100 %-ot, köztük Miskolc a 138,8 %-

¹⁴ Frisnyák S. 2021b.

¹⁵ Glósz 2014: 251–252; Frisnyák Zs. 2002; 2013.

¹⁶ Dobrossy 2002: 89–110; Viga 1981.

os növekedésével.¹⁷ Borsod megye nagyipari és bányászati központjainak jelentősége mellett, Miskolc akkumuláló szerepe volt domináns: a Miskolci járásban 1870–1949 között a 100 %-ról 223 %-ra növekedett a népesség száma. Az általam vizsgált, Miskolchoz csatolt falvak közül 1870–1949 között *Görömböly* népessége 1175-ről 2177 főre, *Szirmáé* 1114-ről 1958 főre növekedett. *Hejőcsabát* csak 1941-ig tudjuk nyomon követni, ami 1542-ről 5035 főre való emelkedést jelez.¹⁸

A történeti-demográfiai irodalom a parasztok városba áramlásának folyamatát hagyományos társadalmuk bomlásával kapcsolta össze, aminek következtében a városokat övező falvakba vándorlók már nem a mezőgazdaságban, hanem a gazdaság más területein vállaltak munkát. A 19. század második felében a bányák műszaki színvonala nem igényelt szakértelmet, ezért a bányászok nagy része is a környező falvak zselléreiből verbuválódott. Az össznépesség arányában folyamatosan csökkent ugyan a mezőgazdasági népesség részesedése, ám abszolút száma folyamatosan nőtt, és annak jelentős része a falvakon belül rekedt. Ugyanakkor a 19. század utolsó harmadától a mezőgazdasági termelés irányultságában is új pályákat nyitott, és – főként a nagyvárosok környezetében – a parasztok piacra termelésének változatos formáit teremtette meg.¹⁹ Mivel a munkáslétszám jelentős része a mezőgazdaságból került ki, főleg nyáridőben jelentős szezonalitást mutatott: például sokan továbbra is az Alföldre jártak gabonát aratni.²⁰ Az iparvidékeken és nagyvárosok környezetében a tömeges ingázás révén fokozatosan kialakult a kétlakiságnak az a formája, amikor a munkássá vált egykori parasztok és utódaik a szőlőben, kertekben megtermelt javak értékesítésével, alkalmanként a felvásárlásra szánt állatok nevelésével egészítették ki a keresetüket. Ez utóbbinak feltétele volt a garantált állami felvásárlás, amire összességében az 1960-as évekig kellett várni. Ezzel is magyarázható, hogy még az 1980-as években is a fő közlekedési utak mentén fekvő településeken volt a legintenzívebb a foglalkozás szerkezeti átrétegződése: az ott lakók egyre nagyobb hányadát adták a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak.²¹

3. Párhuzamosan zajlott ezzel a foglalkozás átrendeződése is: amíg Borsodban 1890-ben a népesség 68,6 % őstermelő volt, arányuk 1910-re 52,7 százalékra csökkent, paralel két évtized alatt 1,7 %-ról 5,9 %-ra nőtt a bányászatból, 13,2 %-ról 21,9 %-ra az iparból élők aránya. Ez az időszak meghozta Borsod ipari, sőt, általános gazdasági túlsúlyát, a mezőgazdaságról iparra való áttérés pedig a gazdaság súlypontját a Sajó-völgyre helyezte át. Mind ezek regionális megítéléséhez érdemes tudni, hogy a birtoktalan parasztok vándormunkája az egész országra jellemző volt, de a 20. század

¹⁷ Rác 1980: 50–64. passim.

¹⁸ Kristóf 2019: 93–94.

¹⁹ Gunst 1998a: 444.

²⁰ Varga G-né (szerk.) 1970: 62.

²¹ Kristóf 2019: 102.

elején Borsod megye a legnagyobb kibocsátók közé tartozott a mezőgazdasági munkásvándorlásban.²² Árukladó a regionális gazdasági és társadalmi háttérrel, hogy Borsod megyéből 1899–1913 között csupán a népesség 3,9 ezreléke vándorolt ki, – szemben Abaúj-Torna 16,1, Zemplén 11,4 és az ország egészének 4,4 ezrelékes arányával. A kivándorlók zöme agrárproletár volt, de szép számban indultak útnak a gyáriparral konkurálni nem tudó kisiparosok, valamint erdő- és bányamunkások, akik jártasságuk révén külföldön jelentősebb jövedelemre számíthattak. A kivándorlás legkevésbé a törvényhatósági jogú városokat és a fővárost környező falvakat érintette, pl. 1899–1913 között Miskolcra csak 300 kivándorló indult útnak. A kivándorolt nők száma itt meghaladta a férfiakét: Miskolcon 100 kivándorolt férfit 161 nő jutott.²³

IV. Miskolc térsége kontaktzóna, ami forgalomgyűjtő és -elosztóhelyként nem csupán az ezt kiszolgáló létformákat generálta, de alakította a tájak termékei közötti cserét, valamint a különféle emberi közösségek javainak kiegyenlítését is. Olyan termelési és kulturális övezet, ami belső szerkezetében maga is formálódik a kapcsolatok történeti szakaszaiban. Miskolc és közvetlen környékének települései egyaránt kitettek voltak az érintkező tájak kiélése és az azt hordozó társadalmi csoportok változásainak, nem utolsósorban Miskolc funkcionális és társadalmi átalakulásának.

1. A Miskolchoz kapcsolódó községek már a 18. század derekán is Miskolcot jelölték meg gazdasági tevékenységük eredményeinek és munkaerőfeleslegük értékesítésének helyeként.²⁴ Ennek egyik színterét a mezőváros heti vásárai (piacai) jelentették, amelyek a kis tételben való adásvételnek, vele a mezőgazdálkodó falusi és az urbanizálódó városi polgárság rendszeres találkozásának lehetőségét biztosították. A 19. század derekától Miskolc piactereinek kísérőjeként mind nagyobb számban jelentek meg az üzletek, amelyek a vásári-piaci napokon kívül is árusítottak. Ezek éppen úgy erodáltak a szervezett árucsere hagyományos formáit, mint a túlszaporodó vásáros helyek, amelyek rontották egymás lehetőségét.

2. Szembetűnő közös vonása volt a 18. század derekán a Miskolc közeli falvaknak a saját dombjaikon termesztett *szőlő* értékesítése, valamint, hogy a szomszédos/közel *szőlőkben kétféle munkával* a lakosok pénzhez juthattak. A 16. század végétől igazolható a Miskolcon kibontakozó nagyszabású borforgalom, s hogy az abban résztvevő kereskedők és városi nemesek – a város kiváltságai ellenében – bort hoztak be távolabbi bortermelő tájak mellett (Gyöngyös, Eger, Kassa) a „borsodi borvidék megannyi helységéből”.²⁵ Borsod megye területének 2,5 %-át a szőlő foglalta el, bortermelése pedig 1865-ben a második legjelentősebb volt a

²² Varga G-né (szerk.) 1970: 67–70; Sárközi 1965: II. 370.

²³ Rác 1980: 104; 108–109.

²⁴ Tóth P. 1991; Kristóf 2019.

²⁵ Gyulai 1995: 133.

felföldi vármegyék sorában Heves után. A borsodi települések 60%-a foglalkozott szőlő- és bortermeléssel, a bor 60-70%-a kereskedelmi forgalomba került. A Bükk hegylábi falvai és a majdani Nagy-Miskolcot alkotó településcsoport a filoxéra pusztítását megelőzően országos hírnév borvidék volt.²⁶

Koherens tényező volt a szőlőtermő vidékeken a munkavállalók időszakos koncentrációja is, amit a szőlő rendkívüli munkaigénye tett szükségessé. Lehetőségét az biztosította, hogy a szőlőmunkák csúcspontjai lényegében elkerülték a szántóföldi munkák dömpingjét.²⁷ Miskolc (és Görömböly) szőlői évszázadokon át jelentős munkaerőt akkumuláltak, a Miskolc környéki borsodi falvak mellett szőlőmunkára jártak ide dél-zempléniek is, de jelentős vonzást gyakoroltak a Miskolc környéki szőlők Dél-Gömör, a Sajó mente falvaira is.²⁸ A szőlőben végzett napszámos munka legfontosabb helyszíne és elosztóhelye a miskolci piac volt, ahol a napszámra várók számára külön helyet biztosított a mezőváros. A szőlőhegyek, szőlőskertek a korábbi századokban többféle hasznót biztosítottak. A történeti-néprajzi adatok igazolják a szőlőkben levő gyümölcsfák jelentőségét, de azt is, hogy a szőlők aljában, nem ritkán annak sorai között zöldség és hüvelyes vetemény is termett.

Amellett, hogy a szőlőben végzett napszám a középkor századaitól kezdve a pénzgazdálkodás csíráit hordozta, megkülönböztetett jelentőséggel bírt a különféle innovációk és a kulturális kapcsolatok vonatkozásában is.

3. A feudális terhektől és a korábbi földközösségi területhasználattól szabaduló mezőgazdasági népesség piacra való törekvése iparosodott térségekben általánosságban is a változatos termelési struktúra irányába hatott, ám annak formái regionális változatokban érvényesültek. A parasztnak piacra termelése csak a jobbágyfelszabadítás és a paraszti polgárosodás folyamatában vált önálló fejlődési lehetőséggé, szemben a *piacra járással*, ami a paraszti létforma jellemzője volt, és nem ritkán a saját fogyasztásuk rovására történt. Történeti-néprajzi aspektusban különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a *kerteknek*, amelyek nem vettek részt a telki állomány periodikus újra osztásában, nyomások kialakításában, hanem a telket birtokló *parasztok*, *polgárok* és *tisztviselők* bekerített, zárt területeit képezték. A 19. század második felében a kertek, majd a jobbágyfelszabadítást követően a szántóföldekre is kiterjedő intenzív növénytermesztés a parasztság kapitalizálódásának legdinamikusabb ágazatává vált.²⁹

A 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején megnyilvánuló, a belterjesség felé mutató törekvések a kert és gyümölcs művelési ágának növeke-

²⁶ Frisnyák S. 1999: 594; Tóth P. 1991. passim

²⁷ Viga 1986: 108–110; 1990: 220.

²⁸ Ila 1976: 400; Takács–Udvari 1998.

²⁹ Varga 1972: 388–390; Orosz 2020: 145–150.

désében Borsod megyében is megnyilatkoztak. A mezőgazdasági területek elaprózódtak, a föld eltartó képességének növelését nagyobb kertterületekkel is próbálták megoldani. Ösztönzőleg hatottak a kertművelésre a megye nagyobb ipari fogyasztó központjai, a munkástelepülések és kolóniák nagy száma is. Az, hogy Miskolc mezőgazdasági területén 1895-höz képest 1935-ig csaknem megduplázódott, majd 1965-ig az alapszámhoz képest háromszorosára nőtt a kert területe (1.143, 1.925, 3.298 kh), utalhat az intenzívebb művelésre.³⁰

V. A fentiek tükrében, az eddig jelzett vonások összegzésként is, történeti-néprajzi, antropológiai aspektusban számba kell vennünk a lélekszámában nagyvárossá gyarapodó Miskolc, és a hozzá csatolt falutelepülések változásának főbb meghajtóit és jellemzőit.

1. Miskolc agrártermelése a második világháborúig nem érte el azt a szintet, ami a növekvő város igényeit kielégíthette volna, annak ellenére, hogy a város folyamatosan és jelentősen bővítette határának kiterjedését. 1920-ban a város lakosságának csupán 5 %-a foglalkozott mezőgazdasággal, közel 40 %-a az iparban, több mint 11 %-a kereskedelemben, hasonló részük a forgalomban dolgozott. A város vezetése többféle módon próbálkozott az ellátás megszervezésével: például 1912-ben a Magyar Királyi Földművelési Minisztérium támogatásával a Sajó folyó mentén városi kertészetet hoz létre, hogy a *Miskolc piacain türethetetlenül magas zöldségárakat letörje*. A próbálkozás azonban másfél évtized alatt kudarcot vallott. Vagyis a központi funkciókat is ellátó iparváros ellátása folyamatosan igényelte a környező települések és térség mezőgazdasági javait, és a környező falvak népessége éppen úgy behordta az élelmiszer feleslegét a városi piacra, mint a korábbi évszázadokban.

2. Ellentmondásos módon, a feudális korból örökölt egészségtelen birtokstruktúra megakadályozta az erős, piacra termelő mezőgazdasági népesség kialakulását. A második világháborút követő államosításig valamennyi településen domináns volt a nagybirtokok aránya, amelyek mezőgazdasági termelésében a kevesebb befektetést igénylő gabonatermesztés és az ipari növények értékesítése élvezett prioritást. Mind Miskolc, mind a környező falvak birtokstruktúráját jellemezte, hogy a birtokosok döntő többsége 0–5 kh területen, több mint 50 %-uk 1 kh-nál kisebb földön „gazdálkodott”. Ezek természetesen nem tudták megtartani a paraszti népességet, és jelentős részük a mezőgazdaságon kívül keresett megélhetést. A kis terület megmunkálása jórészt a nőkre és a családtagokra maradt, de fokozatosan kialakult a kettős foglalkozás modellje is: a mezőgazdaságon kívül végzett munka mellett művelték kis kertjüket, szőlőjüket az itt élők. Ilyen módon akár a néhány száz négyszögölön zöldséget, gyümölcsöt termelő, – egyébként nem mezőgazdálkodó – réteg is némi jövedelemhez jutott a javaival a miskolci, diósgyőri

³⁰ Varga G-né (szerk.) 1970: 378.

és a hejőcsabai piacon. A kispolgári lét tovább örököltette a kisparasztnak a mentalitását, hogy akár néhány gyümölcsfa termésével, évente néhány nap útra indultak a közeli piacra.

3. Nem csupán Miskolc térségében jelentett gondot a nem mezőgazdasági népesség zöldeggel és gyümölccsel való ellátása: Magyarországon a piacra termelő, a városokat ellátó kertkultúra Nyugat-Európához képest egy-másfél százados késéssel alakult ki. Az I. világháborúig zöldeggélesekben, főként primörökben az ország behozatalra szorult. Jelentős változást a *bolgárkertészek* megjelenése hozta az 1870-es évektől, akik olyan kertészkeszkesi módot honosítottak meg, ami a különleges termelési technika mellett a megtermelt zöldegek piaci értékesítésére is szakosodott. Sajátos életformát is képviseltek, ami a városi zöldövezetekben, főleg a piacok közvetlen közelében elhelyezkedő kerteségekre és kert-lakókra lett jellemző. A négy oldalról emelt peremek, az ágyások közötti csörgedezettető öntözés új-fajta technológiát jelentett, amit a bolgárkertészek honosítanak meg, együtt az ókori eredetű, keretes bolgár vízkiemelő szerkeszetekkel. Nem használnak még melegházakat, de a gyékényből, szalmából font takarókkal (*basura*), valamint az előcsíráztatással és palántaneveléssel 3–4 hetes előnyt szereztek a piacokon.³¹

Miskolc városkörnyékén a bolgárkertészek tevékenysége jelzi egyértelműen a piacra termelő kertészet meghonosodását. A 19. század utolsó évtizedeiben fokozatos volt a betelepülésük, ám kezdetben többen csak a kertészesi munka időszakát töltötték itt, és két generáció alatt alakultak ki állandó itteni kapcsolataik. A várost majd a két világháború közötti időszakban vették valóságos gyűrűbe a bolgárkertész telepek, akik mind a Búza téri, mind a diósgyőri piacon árultak. Munkájuk egyik alapja a Sajó és a Hejő vize volt, ami öntözéses kertkultúrájuk meghajtója volt a szó fizikai és társadalmi értelmében is. De nagy figyelemmel voltak a piaci feltételekre is: a visszaemlékező idős bolgárkertészek szerint a jó termőföld és az öntözővíz mellett, a gyárkémények által jelzett felvevő kereslet volt megtelepedésük feltétele. Témánk szempontjából különösen is érdekes, hogy Hejőcsabán a *bolgár* férfiak végezték a nehéz fizikai munkát a kertészetben a súlyos, félhold alakú kapával, a görömbölyi *ruszin lányok gyomláttak*, de a kocsis mindig *magyar* ember volt.³²

VI. A bemutatott történeti folyamat Miskolc agglomerációjának kiépülését hozta, aminek a gazdasági összetevői és működése csakúgy, mint a szereplői jórészt önjárók voltak. Történeti források hiányában ma már lehetetlen rekonstruálni magát a folyamatot, aminek során új emberek érkeztek a jobb megélhetés reményében.

³¹ Boross 1973; Varga 1972.; Csoma 2019.

³² Rémiás 2010.

Kezdetben jelentős részük csak időszakosan maradt a munkahelyén, bérelt szállásaikból aztán gyakran kétézer munkával megteremtve az első lakóhelyiséget. A közeli munkahelyek generálták a folyamatot, aminek révén a betelepülők fel tudták építeni a korábbi kis házaikra emlékeztető első otthonukat. Ez az itt maradás, a beilleszkedés feltétele is volt. Ismerősök, földiek, rokonok, barátok hozták az újabbakat, bár a 20. században már szervezett munkás toborzás is zajlott. Más nagyvárosok agglomerációjához hasonlóan, a kialakulás genezise Miskolc környékén is az élő szervezetek evolúciójára emlékeztet, hasonlóan a benne résztvevő generációk műveltségének és identitásának változásához. A borsodi nehézipar születése a történeti Magyarország több tucat vármegyéjéből verbuválta a munkaerőt, jelentős részük csak nehezen engedte el a paraszti mentalitását, amit a lehetőségekhez mérten az új lakóhelyén is igyekezett aktualizálni.

A 20. század folyamán a növekvő városi lakosság ellátása rendre külső, állami-politikai beavatkozást is igényelt. Az 1909-ben megfogalmazott, a város gazdasági-társadalmi felemelkedését célzó „Nagy-Miskolc” elképzelés tényként számolt a környező falvak összevonásával, területük és – a város elszívó hatása okán – népességük meghajtó erejével. Az elképzelés végrehajtása azonban – részben az érintett közösségek, részben Borsod vármegye ellenállása miatt – csak 1945. elején, a szovjet megszállók által támogatott nemzetgyűlési határozattal valósult meg. Miskolc iparosodása és lélekszámának gyors növekedése azonban már a 19. század utolsó harmadától erőteljesen hatott az érintett települések létformájára és társadalmára. A változások különböző módon befolyásolták a kutatott falvak hagyományos életmódját, társadalmának szerkezetét, műveltségének állapotát, nem utolsósorban külső arculatát is. Az utóbbit térben és a társadalom szerkezetében is befolyásolta a helységek fokozatos egybe épülése, ami Miskolc földrajzi helyzetéből fakadó kényszer is volt.

A 19. század folyamán megnövekedett a pesti országút mentén fekvő *Hejőcsaba* jelentősége, aminek társadalmi szerkezete, főként kialakuló zsidó kereskedő rétege és saját piaca hangsúlyozta gazdasági szerepét. A 19. század első harmadától – a földrajzi helyzetét kihasználó zsidó kereskedők és iparosok révén – a miskolci kereskedelmi tőke egyik központjává fejlődött, megőrizve mezőgazdasági jellegének néhány vonását.³³ A csatolt falutelepülések közül itt zajlik le legkorábban a bevándorlók megtelepülése. A 20. század első harmadában már a lakosság tekintélyes része vasúti alkalmazott és vasgyári munkás volt, csak kisebb részben földműves, iparos és kereskedő. Az olcsóbb megélhetés és a relatíve közeli munkahelyek frekvenciált lakóhellyé tették, a 20. század első felében mintegy 200 új lakóházat építettek a betelepülők és a Miskolcra kiköltözők. A Magyar Általános Kőszénbányák mészégető üzeme, a később

³³ Fényes 1851: I. 192; Dobrossy 2000: 478–498.

cementgyár elődje helyben is munkát biztosított.³⁴ Az őstermelők a helybeli piacon, vagy – jobb ár reményében – Miskolcon értékesítették javaikat. Az utóbbit formailag segítette, hogy 1910-től önálló villamosvonal állt rendelkezésre Hejőcsaba és a Búza-téri piac között, ám a jegy ára és a piacra menőktől Miskolcon a második világháborúig szedett vám, ill. adó a többséget a gyalogosan való hátalásra kényszerítette.

Szirmán az 1860-as években, a falu határának elkülönítése során a mezőgazdasági terület fele a Szirmay család birtokában maradt, a másik részén többnyire kiscsalló parasztok osztoztak, a népesség negyede földtelen zsellér volt. Megélhetésükben jelentős szerep jutott a lovas fogatokkal való fuvarozásnak, benne a kereskedelmi célú szállításnak. Bár a foglalkoztatottak negyede 1930 körül már az iparban dolgozott, jelentős maradt az őstermelők aránya. A 18. század derekán Szirma *káposztáját* említik specifikus termelvényként, a Miskolc környéki települések lakóinak tevékenységére utaló falusoroló *petrezselymes* szirmaiakat említ. Az 1920-as években sárgarépat, petrezselymet, hagymát, salátát, uborkát értékesítettek a miskolci piacon. A zöldséggel való piacozást a növénytermesztés sajátos technikája segítette: a Sajó öntéstalaján szórva együtt vetették el a petrezselyem és a hónapos retek magját, velük gyakran a fejes salátáét is, majd a vetést fokozatosan ritkították. Előbb a hónapos retek majd a fejes saláta került piacra, és visszamaradt a hosszú tenyészidejű petrezselyem.³⁵ A szűk legelőn és más határon bérelt területen egyesek szarvasmarhát tartottak, aminek a tejét naponta hordták a piacra vagy házakhoz értékesíteni. A piacozás ott is szűk gazdasági áterest jelentett: az apró parcellák termelvénye csakúgy, mint a nevelt egyetlen tejelő szarvasmarha hasznán a családi fogyasztással osztozott az értékesítés. Az utóbbiaknak azonban fontosabb szerepe volt a családok életvezetésében, mint amilyen gazdasági értéket képviseltek.

A Hejő mente forgalmának említett csökkenése már a 18. század végétől erősítette *Görömböly* Miskolchoz való kötődését. Erősítette ezt a folyamatot, hogy a kevés és gyenge adottságú termőföld mellett, a 19. század második felében a lakosság jelentős része föld nélküli zsellér volt. Ők a helyi és a környező uradalomokban cselédként dolgoztak, mellette a gabona betakarításának időszakában részes aratónak álltak a sík vidékeken.³⁶ A kisparaszti réteg számára továbbra is némi pénzhez jutást biztosított a miskolci piacra való bejárás. A borsodi iparvidék kialakulása, a bányászat, ipar és a közlekedés szívta fel a munkaerő jelentős részét. 1892-ben nyitották meg a Miskolci Gőztéglagyár Rt. helyi üzemét, ami 1950-ig

³⁴ Tóth K. 1930. (Kézirat)

³⁵ Tóth P. 1991: 236–238.

³⁶ 1930-ban az 1200 családi gazdaságból 700 1 kh alatti volt, és összesen 300 kh területet birtokolt. 1–5 kh között 400 gazdaság átlagosan 2,15 kh, 5–10 kh területen 65 gazdaság átlagosan 6,57 kh földet művelt. Magyar Statisztikai Közlemények 100. (1935)

működött 70–80 fős létszámmal, mellette 20–25 fő, 11–14 éves korú gyermekmunkással. A fiatal nők esetleg a miskolci vagy más közeli kertészetekben kaptak munkát, de a nőkre maradt a ház körüli munka és a piacozás: főleg 1920 után vállaltak részt Miskolc és Hejőcsaba élelmezésében. 2,5 – 6 km távolságra gyümölcsöt, kerti veteményeket, tejet és tejterméket hordtak háton – kendervászon kendőben és kosárban – a piacra vagy tisztviselők, értelmiségiek lakására. A 19–20. század fordulójától mind jelentősebb szerepet kapott a szomszédos Tapolca gyógyfürdője a formálódó turizmus révén, a fürdővendégeket nyaranta a görömbölyiek láttak el gyümölcssel.³⁷

Mind Miskolc, mind a csatolt falvak népesedésének jellemzője volt, hogy többféle vallás, náció képviselői sok helyről vándoroltak ide. Miskolc 19–20. századi közéletének számos jellegadó személyisége is idegen ajkú, *hungarus* tudatú értelmiségi volt. A város önálló szellemiségének, markáns mi tudatának hiányát számosan ezzel a ténnyel magyarázzák. Görömbölyt a 18. században görög katolikusokkal telepítették be, de a 19. század második felében már több irányból érkeztek az új telepesek. A téglagyár száz főt el nem érő munkáslétszámának felét a két háború között görömbölyiek adták, a másik része nagyjából annyi helyről érkezett ahányan voltak: Borsod és a környező megyék, de szórányosan távolabbi vidékek településeiről is jöttek.³⁸ A sok helyről bevándorolt, vallásában és egész műveltségében is összetett népesség megbontotta a települések korábbi társadalmi és kulturális státusát. Különösen jól megragadható ez Görömbölyön, ahol a 18. században települt görög katolikus ruszinok jószerével homogén vallási és etnikai identitását a 19. század végétől, majd főként a második világháború után az érkező betelepülők különböző generációinak elkülönítése bontotta meg. A régen települt, őslakosnak vélt közösség elkülönítette magát az új telepesektől, a „se falu, se város, se munkás, se paraszt, se magyar tót” társadalmi és kulturális státusza összetett arculatot mutatott. Külön tanulmányt érdemel, itt csak utalok arra, hogy 1990 után – hasonlóan a többi egykori faluhoz – Görömböly Miskolc kertvárosává vált, ahol az új vállalkozói réteg és városi értelmiség nem csupán a falusias arculatot alakította át gyakran villa-szerű házak, utcasorok kiépítésével, de a tradíció, a *görömbölyiség* letéteményesévé és szervezővé is vált. Tagjai alakítják ki azt az új intézményrendszert, leginkább öntevékeny egyesületeket, amelyek programjukká teszik a lokális hagyomány megismerését és megismertetését, egyes formáinak újra szervezését és éltetését. A folklór hagyomány mellett ebben az egykori szőlő- és borkultúra egyes elemeinek aktualizálása, és az általa érintett közösség aktivizálása játszik meghatározó szerepet.³⁹

³⁷ Szabadfalvi 1999. (Kézirat, passim)

³⁸ Szabadfalvi 1998: 417–424.

³⁹ Szabadfalvi 1999. (Kézirat, passim)

Miskolc és a hozzá csatolt falvak mai arculata alig emlékeztet a második világháború előtti állapotra. Az 1960-as évek végétől elbontották a belváros régi kis utcáit, panelházak lakótelepei épültek a város egykori gyümölcsöskertje helyén is az Avas domb oldalában. A közel kétszázezer lakosnak mintegy 40 %-a az 1970–1990 között épült lakótelepeken élt. A belső területeknek ez a jellegadó vonulata csak kevés helyet engedett a kertes házaknak, sorházaknak, zöld területeknek. A város belső területein a panel toronyházak mementóként magasodnak, körülvéve a kertvárosok övezetével. Az egykori parasztfalvak hagyományos arculatát modern kertes házak olykor villa-szerű sorai dominálják. A város-falu korábbi funkcionális együttműködését az 1950-es, 1960-as évektől a városi bolthálózat egyre gazdagodó ellátása felszámolta, a piacokat az őstermelőktől viszonteladók foglalták el. Az elmúlt emberöltő alatt elment már az idős generáció is, melynek tagjai alkalomszerűen elindultak a városi piacra, olykor a lakótelepek közösségi tereire zöldségükkel, gyümölcsükkel, kerti virágukkal.

IRODALOM

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos

1978 Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. *Ethnographia*. LXXXIX. 217–230.

1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest: Akadémiai Kiadó

BOROSS Marietta

1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. (A magyarországi piacra termelő kertészetek kialakulásához) *Ethnographia*. LXXXIV. 19–52.

BRAUDEL, Fernand

2004 *Franciaország identitása, I-II. kötet*. Fordította: Mihancsik Zsófia. Budapest: Helikon Kiadó

CSOMA Zsigmond

2019 A magyar paraszti konyhakert-, zöldségkultúra és a hasura-gazdálkodás Magyarországon. *Ethnographia*. 130. 171–191.

DOBROSSY István

2000 A kereskedelmi élet fórumai és képviselői. In: Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847*. 429–498. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum

2002 *Piac, vásár, sokadalom Miskolcon*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Közterület Felügyelet

DOBROSSY István (főszerk.)

- 2000 *Miskolc története III/1–2. 1702-től 1847-ig.* Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Miskolci Herman Ottó Múzeum
- 2003 *Miskolc története IV/1–2. 1848-tól 1918-ig.* Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Miskolci Herman Ottó Múzeum

EPERJESSY Géza

- 1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848).* Budapest: Akadémiai Kiadó

FÉNYES Elek

- 1851 *Magyarország geographiai szótára.* Pest: Kozma Vazul

FRISNYÁK Sándor

- 1999 Borsod vármegye földhasznosítása a 18–19. században. In Veres László (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXVII.* 585–602. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 2021a A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely. *Történeti Földrajzi Közlemények.* 9. 1–2. 302–311.
- 2021b A Hejő-völgy történeti tájrajza. *Történeti Földrajzi Közlemények.* 9. 4. 173–182.

FRISNYÁK Zsuzsa

- 2002 Szekerezés a vasutakhoz: a magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei (1895). In Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI.* 147–170. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 2013 Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén. *Történeti Földrajzi Közlemények.* 1. 1–2. 48–55.

GLÓSZ József

- 2014 *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében.* Budapest: L'Harmattan Kiadó

GUNST Péter

- 1998a Az európai agrárfejlődés zsákutcai a XIX–XX. század fordulóján. In Rácz István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv.* 437–444. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- 1998b A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* 163–207. Budapest: Napvilág Kiadó

GYULAI Éva

- 1995 *Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században.* Officina Musei 3. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- 2000 Topográfia és városkép. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig.* 57–150. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum

ILA Bálint

- 1976 *Gömör megye I. A megye története 1773-ig.* Budapest: Akadémiai Kiadó

KÓSA László

- 1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása (1880–1920).* Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

KRISTÓF Andrea

- 2019 Adalékok Miskolc és a környező települések kapcsolatrendszerének fejlődéséhez (1880–1980). *Történeti Földrajzi Közlemények*. 7. 1–2. 90–105.

KUBINYI András

- 1984 A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. In Töröcsik Zoltán – Uzsoki András (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 17. 221–231. Veszprém
- 1992 Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*. 2. 229–242. Tapolca
- 1999 Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In Veres László (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII*. 49–518. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 1937 Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 100. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: Stephaneum Nyomda

OROSZ István

- 2020 A dinnyés kertekről. In Orosz István: *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról*. 145–150. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1994 A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia*. CV. 1–35.

RÁCZ István

- 1980 *A paraszti migráció és politikai megítélése*. Budapest: Akadémiai Kiadó

RÉMIÁS Tibor

- 2010 *Tündérkertek a Sajó mentén. A felsőszolcai boltgárkertészek történetéből*. Miskolc: Dominium Könyvkiadó

SÁRKÖZI Zoltán

- 1965 Summások. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914)* II. 321–381. Budapest: Akadémiai Kiadó

SZABADFALVI József

- 1998 A görömbölyi téglagyár dolgozói vonzáskörzete. In Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1-3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. 417–427. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke
- 1999 *Falu a városban* (Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában)

TAKÁCS Péter – UDVARI István

- 1992 Adalékok a Gömör megyei úrbéres lakosság 18. század végi pénzszerzési lehetőségeihez. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. II. 857–869. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság
- 1998 *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából*. III. Nyíregyháza: Periférián Alapítvány

TÓTH Kálmán

- 1930 *Hejőcsaba község monográfiája* (Kézirat). Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, 4790.

TÓTH Péter

- 1991 *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőíves vizsgálatai – Borsod vármegye (1770)*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

VARGA Gáborné (szerk.)

- 1970 *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács

VARGA Gyula

- 1972 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. In Dankó Imre (szerk.): *Déri Múzeum Évkönyve*. 387–401. Debrecen: Déri Múzeum

VIGA Gyula

- 1981 19. századi adatok a miskolci vásárok rendjéhez. In Szabadfalvi József (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX*. 213–224. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 1986 *Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában*. Borsodi Kismonográfiák 23. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Ethnica. Debrecen – Miskolc: Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke – Herman Ottó Múzeum

WELLMANN Imre

- 1980 Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi Szemle*. 3. 376–449.

Gyula Viga

VILLAGES IN THE CITY: THE RELATIONSHIP BETWEEN *MISKOLC* AND ITS
ANNEXED SETTLEMENTS IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

In the present study, which is a forerunner and a constituent part of a forthcoming historical-ethnographic inquiry, I intend to examine how the national and regional historical processes occurring during the 19th and 20th centuries positioned the role of *Miskolc* and shaped the relationship between the rural settlements in its immediate vicinity. I wish to pay special attention to the events of civilization/urbanization and modernization that resulted in the sudden increase of the birth of cities in this era, in parallel with the trend of modernization and civilization/urbanization of villages. In my study, I aim to present the specific features of these settlements as well as the historically changing relationship and cooperation between different forms of existence and social structures from the aspect of society. The focus is mostly on how the town of *Miskolc*, originally a so-called chamber market town (*kamarai mezőváros*) evolved from just a regionally significant settlement to Hungary's second largest city and industrial center during the 19th and 20th centuries. My query proposes to sort out the features that determined the economic and social characteristics of *Miskolc* and its surrounding area as well as to describe how the relationship between the city and the nearby rural settlements developed in this system, the details of which went through a number of changes. Furthermore, I plan to explore what part the course of development into a city played in this shift and what kind of role the process of becoming individual urban districts out of the attached villages had in this change.

Kereskedelem a sínek mentén – a nagyszőlősi *nagypiac* vizsgálata

KÉSZ RÉKA

Bevezetés

A kárpátaljai Nagyszőlősen működő *nagypiac* igen népszerű a vidéken élők körében. Elsősorban az itt megtalálható széleskörű áruválasztékról ismert, és arról is, hogy itt a vasúti síneken árulnak az emberek. A heti két alkalommal működő piachely napjainkig, 2022-ig meghatározó helyszínnak számít a vidék kereskedelmi életében. Persze-jóval többről van itt szó, mint jövedelmi lehetőségről vagy javak cseréjének helyszínéről. A vasúti sínek mentén elhelyezkedő piachelyhez eltérő értelmezések társulnak. Az eladók és vásárlók számára találkozások, kapcsolatok kiépítésének tere is ez. Vannak, akik nosztalgizálva, időutazás hangulatát kínáló helyszíneként utalnak a piacra, ahol – az elmondások alapján – megállt az idő. Mások kuriózumként, esetleg a szegénység szomorú mementójaként tesznek említést róla.

Tanulmányom célja, hogy ismertessem Nagyszőlős vidékének vásári hagyományait, melyek a mai *nagypiac* működésében is tovább élnek. Írásomban felvázolom a napjainkban ismert szőlősi *nagypiac* kialakulásának és működésének főbb sajátosságait, kitérve a piachely térbeli kialakítására, a fellelhető árutípusukra, megvizsgálom az áruértékesítésnek a rendszerváltástól napjainkig jelenlévő, egymástól különböző történeti-kulturális formáit. Mindemellett reflektálok arra, hogyan befolyásolhatja a kínálatot a vidékre jellemző munkamegosztás, valamint a különböző egyházi és állami ünnepekre készülődés.

A kutatás módszerei

A nagyszőlősi piachoz személyes szállal kötődöm. Kisgyermekkorom óta évente egy-két alkalommal látogatom a piacot, így a kutatásomban saját vásárlói

tapasztalataim is segítenek. Mindemellett 2016-ban a Debreceni Egyetem egyik kurzusának feladataként ismeretterjesztő rövidfilmet készítettem a piacról, mely alkalmas lehet a helység hangulatának, akkori állapotának a szemléltetésére.¹

Az azóta eltelt időszakban a piac vizsgálatára irányuló kutatásom során olyan személyeket szólítottam meg félig strukturált beszélgetés formájában, akik az 1990-es évektől napjainkig (2022) árusítóként és/vagy vásárlóként keresték fel a szőlősi *nagypiacot*. Van közöttük öt salánki származású (és a vizsgált időszakban is Salánkon élő) férfi és nő, két nevetlenfalui származású (és Salánkon élő) magyar nő, egy szőlősvégardói származású (és szintén Salánkon élő), magyarul tudó ukrán nő, valamint egy szászfalui, ruszin közegben és vegyes házasságban élő magyar férfi. A kiválasztott személyek között van kistermelő, viszonteladó, pedagógus, nyugdíjas, kétkezi munkás, kórházi *szanitárka* (takarítónő) a 90-es években állását elvesztő *provodnyik* (vasúti kalauz, utaskísérő), a Nagyszőlősi Járási Adóhivatal egykori munkatársa – és a sor folytatható, hiszen a megszólítottak többsége 80-as évektől 2022-ig foglalkozást váltott.

Az interjúzás mellett a kognitív térképezés módszerét is segítségül hívtam. A mentális térképek ábrázoltatásának egyrészt gyakorlati célja volt: úgy tapasztaltam, a rajzolás az elbeszélő számára segítette az emlékek előhívását, rendszerezését, számomra pedig a könnyebb adatfeldolgozást. Másrészt pedig az egyén emlékezetében élő, különböző szereppel bíró, eltérő (vagy hasonló) jelentésekkel felruházott helyek egyedi leképezései születtek meg. Mindennek vizsgálata azért is fontos, mert – ahogyan Mag Vince is hangsúlyozza – egy-egy helyszín nem csupán funkcionális, hanem szimbolikus jelentőséggel is bír az itt megfordulók számára.² A különböző társadalmi csoportok – vagy akár az egyes egyének – ugyanazon teret eltérő módon értékelik és értelmezik,³ ugyanabból a fizikai térből más-más elemet emelnek ki. Mag Vince mindezt az egyéni és csoportos érték – és érdekkülönbségekből vezeti le:

„Arról van tehát szó, hogy maga a tér már nemcsak a tárgyasult elemek összességéként írható le és értelmezhető, hanem sokkal inkább a hozzá kapcsolódó tapasztalatok, tradíciók, értékek is fontos téralakító tényezőkké váltak. Így a különböző társadalmi csoportok, társadalmi meghatározottságaik eltéréseiből következően más és más térelemeket és viszonylatokat emelnek ki és vélnek fontosnak a maguk számára.”⁴

¹ „Jó emberek” c. vizsgafilm Takács Vera YouTube-csatornáján. Forrás: (30) Jó emberek - YouTube (utolsó megtekintés: 2022. 07. 02.)

² Mag 2014: 74.

³ Mag 2014: 72.

⁴ Mag 2014: 72.

Mindenképpen érdekesnek találtam megvizsgálni tehát azt, hogy az adatközlők milyen helyszíneket hangsúlyoznak a piac bemutatásánál és milyen asszociációkat⁵, sztereotípiákat társítanak azokhoz. A kutatás ezen szegmense még alakulóban van, így egyelőre nem alkalmas messzemenő következtetések bemutatására. A *nagypiac* ismertetését célzó tanulmányban mégis szükségesnek éreztem az említését.

Mindehhez egyelőre öt személlyel rajzoltattam térképet, melyek elkészítése közben irányított beszélgetés zajlott le a rajzoló és köztem. A térre vonatkozó adatok kapcsán több kutató – így például Letenyei László, Petőfi Zsigmond – is a Kevin Lynch által összegyűjtött kategóriákat veszi alapul (mentális terek neve és kiterjedése, törésvonalak és határok, tájékozódási pontok, útvonalak, csomópontok, sztereotípiák).⁶ Az adatközlőimmel történő beszélgetést magam is igyekeztem úgy terelgetni, hogy e részletek is kifejtésre kerüljenek. Összességében viszont azt, hogy honnan kezdik a bemutatást, mely területrészeket, standokat tüntetnek fel, és hogy feliratozzák-e az egyes helyszíneket – a rajzolókra bíztam. Ennek fényében volt, aki csupán saját standjának környékét, néhány tájékozódási pontot (vonatforduló, kávézó) örökített meg, míg mások a piacot és a szűkebb-tágabb értelemben a környező területet is papírra vetették. Úgy tapasztaltam, a végeredmény függ az egyén rajzkészségétől, írással kapcsolatos rutinjától (az értelmiségi adatközlőim például előszeretettel látták el felirattal az egyes helyeket), a rajzoló hangulatától. Ideális esetben törekedtem arra, hogy az interjúk nyugodt körülmények között készüljenek, olyan időpontban, amikor az adatközlőnek megfelel. Ám így is volt olyan személy, aki a hosszú munkanap végén, vagy éppen munkaszünetben tudott rám időt szánni, amely szintén befolyásolhatta a végeredményt.

A rajzokon és a hozzájuk fűzött elbeszélésekben kiemelt szerepet kapnak azok a helyek, melyekhez valamilyen különleges élmény fűzi az alkotót. Így például az a hely, ahol korábban árusított, annak a személynek a standja, akivel a piacozás közben leginkább tartotta a kapcsolatot, vagy ahol pihenésképp valamilyen ételt vagy italt vásárolt. Ez esetben hasonló tapasztaltam, mint Letenyei László is megállapított: a rajzolt mentális térképeken a fontosnak tartott, kötődéssel bíró helyszínek részletgazdagon kerültek ábrázolásra, míg a rajzoló számára ismeretlenek, kevésbé fontosak elmosódtak vagy teljesen lemaradtak.⁷

Fontos hangsúlyozni, hogy e térképvázlatok nem mértani pontosságúak. Az ábrázolt egységek méretaránya, formája, elhelyezkedése csupán az egyén emlékeiben élő piac vázlatos, torzított, leképezése.

Az is fontos részlet, hogy a vázlatrajzokon több időbeli réteg mosódott össze: az egyes standok gyakran különböző időszakokból kiragadva kerülnek egymás

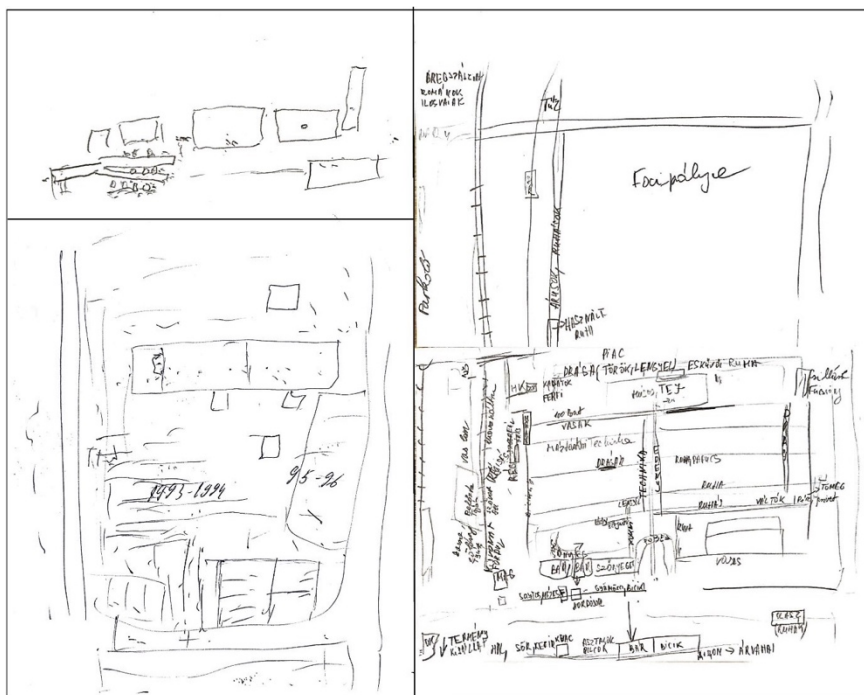
⁵ Letenyei 2001: 11.

⁶ Lynch 1960; Letenyei 2006: 173; Petőfi 2014: 29.

⁷ Letenyei 2001: 12.

mellé. Ezért is van nagy jelentősége az ábrához (a rajzolás folyamata közben) fűzött elbeszélésnek, feliratoknak, melyek árnyalják a képet, gyakran jelzik az egyes változásokat. E részletek tudatában egy *befagyasztott* pillanat helyett a változó piac képe tárul elénk.

A térképet a készítők egyéni módon látták el írásbeli magyarázattal. P. F. vázlatrajza mellőz minden feliratot, D. R. rajzán csupán a piac egyes egységeinek építési ideje került feltüntetésre, K. É. pedig a részletgazdag bemutatásra törekedett, vázlatterképén több kategória alapján címkézte az egyes standokat. Így például megjelölésre került az épület hivatalos vagy köztudatban élő neve (*bár, árvaház*) az áru típusa (*saslikos, vasak, bordósok, csillár, függöny, kefir, kvasz*), minősége, anyaga vagy ára (*drága, szocreal, 100 bott*), az áru származási helye (*lengyel, török*) vagy akár az árusoké (*beregszásziak, románok, ilosvaiak*).

1. kép: A szőlősi nagypiac vázlatos ábrázolása P. F., D. R. és K. É. rajzán

Végezetül pedig, a nagyszőlősi piacról a rendszerváltás óta megírt elemzések híján a helyi (ukrajnai, kárpátaljai) és külföldi (magyarországi) médiabeszámolókra támaszkodtam. A rendszerváltás óta e helyről főleg ismeretterjesztő cikkek jelentek

meg. Ezek egy része a gazdasági problémákat boncolgat (pl. áremelkedés)⁸, másik része a város nevezetességeit ismertető, vagy a környékeliek életét bemutató népszerűsítő jellegű írás.⁹ Mások turistalátványossággént, időutazás élményét, elmúlt időkre emlékeztető, nosztalgizáló hangulatot kínáló helyszínként, a szegénység naturalisztikus megnyilvánulásaként utalnak a piacra.¹⁰ A megjelent ismeretterjesztő cikkek e helyszínt gyakran állítják párhuzamba a távol-keleti bazárokkal.

Előzmények: a vidék vásári hagyományai

Az egykori Ugocsa megye területén tartott vásárokról, többek között a vármegyében megjelenő *Ugocsa* című újságban találunk adatokat. Az itt közzétett hírek, beszámolók, hirdetések, panaszok és rendeletek segítenek abban, hogy az 1886–1921 közötti időszakban körvonalazzuk a vidék vásárainak működését.

Az újság egyik, 1893-ban közölt cikke¹¹ arról írt, hogy az 1870-es évek közepéig Ugocsa megyében Nagyszőlős, Tiszaújlak, Halmi és Feketeardó rendelkezett országos vásártartási joggal. E négy községben évente összesen huszonegy országos vásárt tartottak, ebből hetet Nagyszőlősen, hatot Tiszaújlakon, ötöt Halmiban és hármat Feketeardóban. A cikk kiemeli: az adott évben (1893-ban) az említett települések a korábbinál több országos vásár tartására voltak jogosultak. Emellett megnőtt azon települések száma is, amelyek országos vásártartásra kaptak engedélyt. Így a vármegyének már tizenegy községe tarthatott évi negyvenkilenc országos vásárt.

Az említett újság, amellett hogy az országos és egyéb vásárok időpontjait¹² vagy bizonyos vásárok rendjét¹³ közölte, beszámolt a környék vásárait érintő kisebb-nagyobb jelentőségű hírekről (például az állatokra, az emberre vagy a növényekre veszélyes fertőzőbetegségekről és az emiatt szükséges szigorítások bevezetéséről),¹⁴ a

⁸ Lajos 2008. 06. 20. 388 sz. Forrás: Ugocsa: nagypiac, kispiac, ponyva | Kárpátalja (karpataljalap.net) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 21.)

⁹ Lajos 2011. 10. 7. 11. évf. 40. sz. Forrás: Határok közé zárva | Kárpátalja (karpataljalap.net) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 21.)

¹⁰ Hernád 2016. Forrás: Nagyszőlősen jártunk, ahol mozgó vasúti szerelvények között működik a piac | nlc (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 10.); Pallagi 2017.

¹¹ „Országos vásárainkról”. Ugocsa 1893. 01. 15. 9. évf. 3. sz. 1.

¹² A „Gyümölcs-oltó országos vásár” megtartásáról: Ugocsa 1899. 03. 05. 15. évf. 10. sz. 2.; A Nagyszőlősi országos vásár megtartásáról: 1889. 01. 20. 5. évf. 3. sz. 2.; A Tiszaújlaki országos vásárról: Ugocsa 1917. 03. 11. 33. évf. 10. sz. 3.

¹³ „Vásárrendtartás. Ugocsa vármegye szabályrendelete a vásári rendtartás tárgyában”: Ugocsa 1896. 09. 13. 12. évf. 37. sz. 2–3.

¹⁴ A szarvasmarha-állományt veszélyeztető száj-és körömfájás betegség kapcsán: Ugocsa 1889. 10. 13. 5. évf. 41. sz. 3. („Betiltott vásárok”); Ugocsa 1889. 11. 17. 5. évf. 46. sz. 2. („Járvány”, „Betiltott vásár”); Ugocsa: 1889. 12. 01. 5. évf. 48. sz. 3. („Husztí vásársából” – a husztí „baromvásár” elmaradásáról).

terményárakról,¹⁵ a vásárok helyszínével kapcsolatos kérdésekről¹⁶ vagy a rendezett tanácsú városokban és a községekben tartott országos-, heti- és búcsú-vásárok piaci helypénz díjszabására vonatkozó rendeletről is).¹⁷ Emellett találkozunk a vásárok lebonyolításával, szabályozásával kapcsolatos felháborodott, panaszos hangvételű írásokkal is. Az egyikben például a szerző kifogásolta, hogy a vásár alkalmával helypénzt fizettettek a Nagyszőlős adófizető polgáraival is, holott az országos vásárokon korábban erre nem volt példa.¹⁸ A kereskedők életéről szóló helyzetjelentés¹⁹ mellett a vásárra vándorló mesterek, kézművesek és kereskedők hirdetéseit is olvashatjuk.²⁰ Ezen kívül találkozunk véleményformálással: a jól sikerült vásár dicséretével²¹ vagy a gyengébb miatti panasszal.²²

Az *Ugocsa* nem csupán a gazdasági életre vonatkozó információkat közölt. Cikkeire jellemző a figyelemfelkeltés, a lokális társadalom mindennapi életének, a meglepetésszerű vagy tragikus események bemutatása a nyilvánosság számára. A vásárokon gyakoriak voltak a konfliktusok, az erőszak (a lopás, a verekedés), valamint a balesetek, melyekről a vizsgált lap többször is beszámolt.²³

A vidék vásáraitól a sajtó által közzétett információkon túl több néprajzi jellegű leírás is készült. Katona Ferenc, az 1943–1944. évi Ugocsai Táj- és Népkutató Tábor egyik résztvevője a Szászfaluban élők szemszögéből ismertette a vásározás hagyományait:

„A következő vásárok piacai voltak jelentősek a szászfalusiak számára: Nagyszőlős, Szatmárnémeti, Halmi, Huszt. Gabonaeladás szempontjából voltak ezek jelentősek [...] Vásárokra el szoktak járni még Tiszaújlakra, Terebesre, Salánkra, Királyházára, Nagytarnára. Ez utóbbi helyen főleg kecskéket adnak-vesznek, kecskevásárnak hívják. [...] A vásárokon szerezték be ruha, cipő, csizma és egyéb szükségleteiket.

¹⁵ Az 1899. november 2-án tartott nagyszőlősi heti vásár áráiról: *Ugocsa* 1899. 11. 05. 15. évf. 45. sz. 4. Az 1900. január 8-án tartott nagyszőlősi heti vásár terményáráiról: *Ugocsa* 1900. 01. 21. 16. évf. 3. sz. 4.

¹⁶ A Halmiban tervezett országos vásár helyének megállapítási ügyéről: *Ugocsa* 1900. 05. 20. 16. évf. 20. sz. 2.

¹⁷ „Rendelet”: *Ugocsa* 1900. 01. 28. 16. évf. 4. sz. 3.

¹⁸ „Rovás”: *Ugocsa* 1900. 01. 28. 16. évf. 4. sz. 4.

¹⁹ „Kereskedőink helyzete”: *Ugocsa* 1899. 07. 14. 5. évf., 28. sz. 1.

²⁰ Nógrádi Béla, ékszerész, órás, látszerész érkezése Nagybányáról: *Ugocsa* 1895. 10. 27. 11. évf. 43. sz. 4.

²¹ „A n.-szőlősi heti vásár”: *Ugocsa* 1899. 04. 28. 5. évf. 17. sz. 3.

²² Az 1896-os nagyszőlősi cseresznyés-, marha- és kirakodóvásár néptelenségéről: *Ugocsa* 1896. 06. 28. 12. évf. 26. sz. 3.

²³ *Ugocsa* 1889. 01. 13. 5. évf. 02. sz. 3. („Szerencsétlenség”); *Ugocsa* 1889. 03. 31. 5. évf. 13. sz. 3. („A Szágha áldozata”); *Ugocsa* 1897. 12. 25. 13. évf. 52. sz. 3. („Talált halott”); *Ugocsa* 1889. 12. 01. 5. évf. 48. sz. 2. („Tisza-Becs”); *Ugocsa* 1889. 11. 03. 5. évf. 44. sz. 3. („Zsebmetszők”); *Ugocsa* 1889. 11. 17. 5. évf. 46. sz. 2. („Tolvajbanda elfogatása”)

Üzletbe a legutóbbi időig keveset jártak, mikor is a Cikta és más cégek nagy üzleteket nyitottak.”²⁴

A felsorolásból látjuk, hogy a városok mellett vásártartási joggal rendelkeztek az egykori mezővárosok is, mint például Salánk. A feketeadói vásárokról pedig Bocskor Áron, Öregakli amatőr krónikásának kéziratából kaphatunk szemléletes képet, ki széles kínálat felsorolása mellett az árusok és a vásárlók vásári magatartásának egy-egy jellegzetesebb, emlékezetesebb mozzanatát is megörökíti:²⁵

„A vásárt nem Akliban hanem Feketeardóban volt, Halmiban és Ujlakon [...] Feketeardóban mint egy 3 hektárnyi területet foglalt el a vásár. Ez a terület be lett osztva disznó, tehén, ökör, ló, ruha és az el maradhatatlan teberna²⁶ helyiség. Előbb volt a disznóvásár, ahol zsidót egyáltalán nem lehetett találni... A másik helyen az apró jószágot árulták, libát, nyulat, tyukot, tojást [...] A fiatal üzletkezdő zsidó fiúk egy asztal mellett adtak melyen mindenféle apróság, cigaretta papír, zsilet, brostü, fésű, tükör, zsidó bicska, melynek fából készült a nyele [...] Aztán a többi sátorok, melyben különféle áruk voltak méter áru dunatokbavaló dunahaj, ingnek való flaner, selyem ruha mindenféle más ruhák bő választékban. A másik sátorban férfiruhák, öltönyök, nagykabárok, nadrágok, méteráru, amit akart az ember mindent meg vehetett. odébb a másik sátorban bakkancs, csizma, cipő, a suszterek csalogatták a vevőket. A saját portékáját dicsérte míg a másikat böcsmolte [...] Aztán tovább menve a szarvas marha vásár volt [...] Mögötte a ló vásár ez már zajosabb érdekesebb volt mert a lovakat szekérbe fogták, kipróbálni huzatták a kereket bekötötték, indították [...] Igen ám, mikor az alkudozás állott csabdosták egymás sarkát, és ha a vásár sikerült, jött az áldomás, irány a taberna, ahol aztán mindent lehetett kapni. Ne is mondjam az az incsiklandoztató jó sült szag a friss kolbász hurka, oldalas, sonka csak úgy percegett a tepsiben, volt bor, sör, pálinka [...] A vevő alig várta az áldomást melyet az eladó tartozott fizetni mert ő kapta a pénzt [...] A cigányzenészek sem voltak ám restek, ha látták, hogy valamelyik parasztnak jó kedve támadt közelebb kerültek hozzá, aztán a fülébe huzzták a nótát, az meg a vonóba a bankót [...] Aztán mindenki ment hazafelé a gyerekek már otthol várták a vásárfiát, mézesbabát, cukorkafütyülőt [...]”²⁷

Mint a leírásokból kiderül, az ugocsai gazdák eladásra általában búzát, kukoricát termeltek, marhát neveltek, továbbá a szénát értékesítették. A sajátos földrajzi környezetének köszönhetően több falu is specializálódott, például a nagyszarvú marha tartásáról híres Salánk, a Szernye-mocsár menti Dercen vagy Beregrákos, amelynek tengerijét a disznót hizlaló kassai mészárosok vásárolták fel évről-évre.²⁸

²⁴ Katona 1943–1944: 38.

²⁵ Bocskor 2008: 29–32.

²⁶ Taverna – kocsmá, vendéglő.

²⁷ Bocskor 2008: 29–32.

²⁸ Gunda 1984: 71–75; Kész B. 2018: 240–241.

„A hegyvidéki ruszin falvakat azonban még mindig a dús salánki kaszálók látják el szénával, de nagyrészt ők vásárolják fel a megtermett gabonát, kukoricát is. Külön kategóriát jelent a Nagyszőlős környéki szőlővidék, amely a Beregszász környékével együtt már a középkor óta híres fehér bort termelt [...] Ami a kézműipart illeti, a 20. század derekáig meghatározó jelentőségű kendermunkák és a fazekasság mellett elsősorban a famunkáknak volt nagy szerepük. Az ugoicsai véka-, kerék- zsinde- és hordókészítők – beregi és szatmári kollégáikhoz hasonlóan – messze földre is elvitték portékájukat eladni.”²⁹

Az első világháborút követő békeszerződés szétszakította a települések, vidékek közötti évszázados kapcsolatokat. Amíg a tiszántúli gazdák korábban Szatmárnémetibe, Halmiba jártak vásárolni, az új határok meghúzásával Nagyszőlőstre, esetleg a távolabbi Husztra, Beregszászba voltak kénytelenek eljárni. A határon túli kapcsolattartás a csehszlovák, majd a szovjet éra évtizedeiben szinte lehetetlenné vált³⁰, a rendszerváltás utáni ukrán időszak „határforgalmának” pedig már nem sok köze van a korábbi hagyományokhoz.

A napjainkban ismert nagyszőlősi *nagypiac* kialakulása a kolhozrendszer idejére tehető. Az ekkor működő piac a korábbi vásártérrel eltérő helyszínen, a város szélén került megrendezésre – ahol a napjainkban ismert piac is található. Az évszázados hagyománnyal bíró vásárok a Szovjetunióhoz került területeken fokozatosan elvesztették szerepüket. Mivel a vásárokon a kereskedelem főként a kisiparosok és a lakosság között folyt és az erőszakos kolhozosítás után a kisiparosok, a magánvállalkozók tevékenységét korlátozták, ezért a heti piacon már csak a mezőgazdasági tevékenységet folytató kolhozok (állami földön, önkéntes társulással létrehozott gazdaságok)³¹ és szovhozok (állami tulajdonú gazdaságok) által termelt mezőgazdasági termékek kerültek eladásra.³² A piac tehát a fogyasztói szövetkezeteknek (kooperatívoknak) lett a kereskedelmi helye, ahová a környező falvakból szállították a mezőgazdasági termékeket. Ahogyan Bárdi Nándor – László Márton szerzőpáros is megjegyzi, egy kolhoz 3–4 település lakosságát foglalkoztatta. Kárpátalja két legkiemelkedőbb gazdaságának a beregszászi járási Lenin és a szőlősi járási Határőr kolhoz bizonyult.³³ Ugyanakkor továbbra sem szűnt meg a háztáji termelés.³⁴ A magánszemélyek is elvihették a saját maguk által termelt mezőgazdasági árut a piacokra, ugyanakkor nem árulhattak iparcikkeket, mert az feketézésnek, csencselésnek számított, így büntetendő volt. A háztáji jelen-

²⁹ Kész B. 2018: 240–241; Lásd még: Gilyén–Mendele–Tóth 1975: 14–16.

³⁰ Fedinec 2008: 268.

³¹ Rumjancev 1979–1980; Boriszov–Zsamin–Makarova 1972.

³² Ostrovitjanov–Shepilov–Leontiev 1954.

³³ Bárdi–László 2008: 240–241. AZ Öregakliban működő „Határőr” kolhoz működésének problémáiról Bocskor Áron jegyzi le emlékeit: Bocskor 2008: 30–41.

³⁴ Bárdi–László 2008: 241.

tőségéről Öregakli (Akli) lakosainak életében Bocskor Áron a következőképpen emlékezik meg:

„Most azonban az életmód is kezdett gyökeresen megváltozni. Az emberektől az új hatalom elvette a földet, a jószágot, megszűnt a magán tulajdon. Nem maradt más választás, mint be iratkozni a kolhozba. De abból amit ott kerestek, nem lehetett megélni. Egyetlen esélyük a háztájinak meghagyott 0,25 vagy 0,50 ár [...] Ennek felét az udvar és a házhelye foglalta el s a fennmaradó terület megművelésével kellett ellátni a családot egész évi étellel. A kolhoz aratáskor adott 50 kilogramm búzát „ávéncba” előlegebe ezzel kellett meg élni az elszámolásig, mely Január hónap második felébe volt esedékes. A háztájiban meg termelt ételmet úgy beosztani, kigazdálkodni, hogy a piacra is tudjanak vinni valamit, az ott kapott pénzen ipari terméket, sót, ruhát vásárolhassanak.”³⁵

A szőlői piacok az 1980-as évek végétől napjainkig

A rendszerváltással a nagyszőlői piac működése nem szűnt meg. A visszaemlékezések szerint a *nagyipiac* ekkor vált a mezőgazdasági és ipari termékek adásvételét szolgáló objektumból több termékre kiterjedő árucseré központjává. A kialakult tendencia magyarázata többre tehető. Az 1980-as évek második felétől a Szovjetunióban egyre mélyült és a lakosság számára is érezhetőbb lett a gazdasági válság. E kaotikus időszakban a vállalatok barterkereskedelemben kényszerültek, az üzletek polcai kiürültek, a fizetések hónapokig elmaradtak, illetve sokszor a pénzbeli kifizetést termékek osztásával oldották meg, bizonyos áruféleségekre pedig bevezették a jegyrendszert.³⁶ A kialakuló válsághelyzetben egyre nagyobb szerepük lett a piacoknak, ahol a lakosok árucseré, vagy vásárlás által eladhatták fölöslegeiket,³⁷ illetve hozzájuthattak a legszükségesebbekhez.

A gazdasági válság hozadékaként megszűnő munkahelyek, a hivatalosan el nem bocsátott, végkielégítést nem kapó alkalmazottak rejtett munkanélkülisége a lakosságot olyan helyzet elé állították, amelyben az itt élők kénytelenek voltak újraértelmezni az addigi életstratégiájukat. A Nagyszőlőst környező falvak lakosai a szovjet érában rendhagyó módon fogtak bele a mezőgazdasági munkálatokba – olykor megfelelő eszközök, technikai felszerelés hiányában.³⁸ Élelmiszerellátás terén szinte

³⁵ Bocskor 2008: 36.

³⁶ Oficinskij–Fedinec 2010: 366; Fedinec 2008: 268.

³⁷ Vinokurov 2021. Forrás: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/08/23/677115/> (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 19.); Kotikova–Bogoszlavszka 2017: 3–11. Forrás: http://www.-agrosvit.info/pdf/9_2017/2.pdf (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 19.)

³⁸ Bocskor 2008: 29.

önellátóvá váltak, a fölösleget a falvakban kialakult piacokon, városok piacain tudták értékesíteni. A Nagyszőlősi járásban élők számára a járásközpontnak számító Nagyszőlős mellett meghatározó volt más járásokhoz tartozó városok piaca is, mint például Huszt, Aknaszlatina, Ilosva és Beregszász. Volt, aki a megtermelt javakat távolabb, a hegyvidéki ruszin falvakba szállította ki. Mindemellett a rendszerváltás éveiben a kapuban történő árusítás is nagy szerepet kapott.³⁹

A nagyszőlősi piacok főleg azon települések számára bírtak nagy jelentőséggel, amelyeket vasút kötött össze a várossal: így például Salánk, Feketepatak, Verbóc, Egres. Persze a többi településen élők is megpróbálták megoldani a közlekedést: így például szekérrel, saját járművel. Emellett az is gyakran előfordult, hogy többen összefogtak és fuvarost fogadtak. Távolabbról is érkeztek (és máig is érkeznek) ide, így például a ruszin falvakból tejtermékeket vagy például Nagydobronyból paprikát,⁴⁰ seprűt árusítani.

Az 1990-es években a piacon árusítók társadalmi összetétele igen sokszínűvé vált. Itt már nemcsak a klasszikus „paraszti” kistermelő volt jelen, hanem olyan személyek, akik addig elsősorban vásárlási céllal keresték fel a piacot. Így például gyári munkások, tanárok, egészségügyi dolgozók, mérnökök, könyvelők, varrónők, egykori rendőrök és katonatisztek. A piacon megfordulók csupán egy része tudott a kereskedelemről megélni. A többiek számára ez a többi lábon állás stratégiájának része volt, és egy kis kiegészítő bevételt jelentett. Akinak egy kis feleslege volt, megpróbálta eladni. A klasszikus zöldség-, gyümölcs-, szemes termény-, tej-, hús-, élő háziállat-kereskedelem mellett fokozatosan megjelentek az otthon előállított „válságtermékek”. Az áruhiány a gazdaság minden szférájában jelentkezett, s ezt a lakosok megpróbálták lehetőségeikhez és kreativitásukhoz mérten kiszolgálni: áruba bocsátották az otthon horgolt ruhákat, nejlonharisnyából készített disztárgyakat, hulladék anyagokból varrott táskákat, játékokat, hozománynak szánt edényeiket, katonai-, élmunkás kitüntetéseiket és egyéb tárgyakat. A fizetés gyanánt kapott termény egy részét szintén itt értékesítették. A falvakban újra reneszánszát élte a rongyszőnyegszövés, amelynek fontos felvevőpiaca volt a nagyszőlősi piac. Az itt árusító egyik adatközlőm napjainkig is foglalkozik használt ruhákból szőtt *pokróck*ek, rongyszőnyegek készítésével.

Mindemellett a határok megnyitása⁴¹ lehetővé tette, hogy a határ mentén élők külföldről is hozzájussanak a szükséges áruhoz.⁴² Ez sokszor nem csupán a saját szükségletet elégítette ki, hanem kereskedelmi célokat is szolgált. A rendszerváltást követően a piacokon is megjelentek a külföldről behozott áruk. A visszaemlékezések

³⁹ Tóth–Verba 2017: 231–237.

⁴⁰ Bárdi–László 2008: 241.

⁴¹ Fedinec–Halász–Tóth: 2016: 27; Orosz 2012: 323–324.

⁴² Oda-vissza irányban működött a kereskedelem.

alapján igen népszerű volt a káposztás, rózsás vagy csíkos mintájú kötött pulóver,⁴³ laposüveges likőr, vegeta, AMO szappan, BAC dezodor, WU és egyéb samponok, dunakavics, Boci csoki, élesztő, vanília, sütőpor, Katica tortabevonó, tortadara, kakaó, kávé, kókuszreszelék, Bedeco instant kakaópor és a színes *golyó rágógumi*.

A vásárok és piacok működésében mai napig felfedezhetőek a tradicionális szabályok, törvényszerűségek. A nagyobb forgalmú, meghatározott napokon (például Nagyszőlősen csütörtökön és vasárnap) működő, *bazár*ak, *nagybazár*ak, *nagy-piac*nak nevezett vásár teljesen másként működik, mint a szinte mindegyik településen megtalálható *napi piac*, *kispiac*, zöldséges piac. Ezek csak az utóbbi években jelentek meg faluhelyen, korábban a vidéki emberek megtermelték maguknak a zöldséget, gyümölcsöt, tejet, tojást. Ilyen, naponta nyitva tartó *kispiac* Nagyszőlősen is működik.⁴⁴

Az élelmiszerpiac, zöldséges piac szerves részét képezi a vásároknak, piacoknak. A szőlői *kis-* és *nagypiac*on is találkozunk élelmiszerrel, zöldséggel, gyümölccsel. Ugyanakkor Nagyszőlősen egy állandó jellegű, *zöldnek* nevezett nagybani zöldségespiac is működik, diszkont árakkal, elsősorban a kiskereskedők kiszolgálására. A *kis-* és *nagypiac* áruforgalmában sokkal nagyobb szerepet játszanak az iparcikkek: ruházat, lábbeli, edények, szőnyegek, háztartási gépek és szerszámok.

A szőlői *nagypiac*on kisállatokat is lehet venni, de az igazi állatpiacok nem itt működnek: van egy *baromfipiac* a *nagypiac* közelében, a *marhavásártér* pedig valamivel távolabb található. Valamennyi a vasútállomás mellett, illetve a vasút mentén épült ki, mivel az árusok és a vevők nagy része a Borzsa-völgyi keskenynyomtávú vasúton közlekedő Zsuzsi (ruszinok körében Ánca, Ánca Kusnyicka⁴⁵) vonat járatának 2018-as felfüggesztéséig vonaton utazott Nagyszőlőstre.

⁴³ A 1990-től 1995/96-ig terjedő időszak kereskedelmének egyik ikonikus eleme volt a Magyarországról (például Fehérgyarmatról) Kárpátaljára, majd Belső-Ukrajnába, sőt Oroszországba továbbjuttatott, kötött, "csíkos" és "káposztás/rózsás" pulóver. E pulóverekkel való kereskedés Salánkon szállóigévé is vált, mely szerint „Oroszországba' még a jegesmedve is pulóverbe' (más variánsokban *csíkos pulóverbe' / káposztás pulóverbe') járt*”.

⁴⁴ Lajos 2008. Forrás: Ugocsa: nagypiac, kispiac, ponyva | Kárpátalja (karpataljalap.net) (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 24.)

⁴⁵ Az említett vasút egyike Ukrajna három meglévő keskeny nyomtávú vasútjának. Kiépítésére már 1886-ban, az Osztrák-Magyar Monarchia idején voltak próbálkozások, végül 1904-ben sikerült megvalósítani. Az akkor még magántulajdonban álló vonatot hivatalosan 1908-ban helyezték üzembe (Forrás: Боржавська вузькоколіївка & quot; Анція Купиницька & quot; | Карпатіум. (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 01.)). A Zsuzsi megnevezés is innen, a „magyar időkből” maradhatott fent a köztudatban, míg egyes források alapján az Ánca, „Anna Kusnicka” név a kusnyicai (kovácsréti) faluról kapta a nevét, ahol sok Anna élt (Rudomanov, 2016. Forrás: Олександр Рудоманов Подорож боржавського вузькоколіїного – портал новин LB.ua (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 01.)). Kezdetben elsősorban Borzsava és a Nagy-Gyil hegységből faanyag szállítására használták az alföldre további szállítás és feldolgozás céljából, emellett a lakosság munkaerő-vándorlását is segítette. A szovjet időkben az ilosvai járásból érkező munkások, építőipari cégek, bútorgyárak, gépgyártó üzemek anyagainak fuvarozására használták. A vonat „hanyatlása”

A piac térbeli elhelyezkedése

A jelenlegi piactérben nem azonos az egykori vásár helyszínével. Az 1900-as évek első feléből fennmaradt képeslapok alapján beazonosítható az egykori vásár helye, amely a város középpontjában, a római katolikus nagytemplom és a ferences kolostor melletti tér volt. Napjainkban e tér parkosított: fákkal, bokrokkal betelepített, padokkal ellátott övezet (a Béke tér/ *Глиноца Мира* környéke), a terület többi részén pedig új épületeket emeltek.

2. kép: A nagyszőlősi vásár Klain Béla képeslapján, 1929

Forrás: Zempléni Múzeum: Nagyszőlős, *Sevius - Tydenni trb* | Képcsarnok | Hungaricana
(letöltés: 2022. 01. 06.)

A jelenlegi *nagypiac* a város szélén, a sínek mentén helyezkedik el. Ennek praktikus oka is van: a környező falvakból érkező árusok és vásárlók számára a keskeny nyomtávú Zsuzsi vonat járatának 2018-as felfüggesztéséig a legfontosabb közlekedési eszköznek számított.⁴⁶ A vonat járatának ideiglenes szünetelése igencsak megnehezíti piacra igyekvők dolgát (is), ami kihatással van a piac forgalmára.⁴⁷ Bár működik buszjárat is, sok településről csupán átszállással valósítható meg a piacra

1991-ben, a Szovjetunió összeomlásával, a kereskedelmi kapcsolatok megszakadásával kezdődött el, s vált anyagilag egyre inkább veszteségessé (Forrás: Боржавська вузькоколіїка & quot; Анця Купницька & quot; | Karpatium (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 01.)).

⁴⁶ Pallagi 2017.

⁴⁷ Saját gyűjtés: F. E., Salánk, 2021.

való eljutás. Egyben hátránya drágább menetjegy és a kisebb tér – mely utóbbi megnehezíti a csomagszállítást.

Periféria

A mai piac udvarának főbejárata a Piac utcára (*вулиця Базарна*) nyílik. A macskaköves úton az 1990-es években hordót, famunkákat, sajtokat, mézet árusítottak. Napjainkban az utca mentén több áruház is kiépült. A piac udvara azonban nem csupán innen közelíthető meg. A keskenynyomtávú sínek az Állomás utcai (*вулиця Станційна*) hátsó bejárat előtt haladnak el. A vonattal közlekedők itt szállnak fel és le a vonatról. Ez a terület egyfajta külső, periférikus részét képezi a hivatalos értelemben vett piacnak: a forgatag már itt, a sínek környékén elkezdődik. Azok az alkalmi elárúsítók, akik nem rendelkeznek állandó hellyel, nem tudják (vagy nem éri meg) megfizetni a belső helyjegyet, azok kénytelenek e külső részen, a sínek mentén, vagy szó szoros értelmében a síneken árulni.⁴⁸ Míg a Zsuzsi vonat közlekedett, addig a vonat érkezésekor egyszerűen csak oldalra pakolták a portékájukat.

3. kép: A nagyszőlősi nagypiac az 1990-es években.

Forrás: Nagyszőlősi, piac - Nagyszőlős – Wikipédia ([wikipedia.org](https://hu.wikipedia.org))⁴⁹ (letöltés: 2021. 12. 09.)

⁴⁸ A hivatalos értelemben vett piachelyen kívül eső terek birtokbavétele a kispiacra is jellemző. Ez esetben a piaccal szembeni buszmegállóig találkozunk árusokkal.

⁴⁹ A forrás eredeti adatai nem ismertek.

4. kép: A szőlősi nagy piac külső részén közvetlenül a vasúti síneken folyik az árusítás.
(Saját fotó, 2016)

Az itt kereskedők a sínek mentén a földön, a szabad ég alatt árulnak: *ponyván*, fólián vagy terítőkön, rongyszőnyegen, műanyag zsákokon, ládákban, kartondobozokban, kockás vagy csíkos műanyag táskákban (amely a piac máig egyik ikonikus eleme), zsákokban vagy összecsuksukható asztalokon, ágyakon (*raszkladuskán*). Jellemző, hogy igyekeznek minden helyet kihasználni. A földre leterített szőnyegek, zsákok egymást érik, a környező fákat, táblákat is áruval aggatják tele, s a kínált termékek között rendszerint nem igazán találhatunk. Ha van is, aki egy adott termékre specializálódott itt (például ruha vagy cipő), a közvetlen közelében már egészen más jellegű tárgyakat kínálnak (virágok, zöldségek, alkatrészek). Mindez igazán eklektikus látványt nyújt.

5. kép: *Az ottbón megtermelt, csekély mértékű felesleg is eladásra kerül itt.*
(Saját fotó, 2016)

A sínek menti területrészt parkoló is egyben: a járművel rendelkező árusok igyekeznek a saját helyükhöz közelebb parkolni. A járműveik teteje ilyenkor kiállító tér szerepét is betölti, emellett az árusok hideg időben a kocsiban keresnek menedéket. Az autóval érkező vásárlók már nem hajthatnak be erre a részre, ők távolabb parkolnak.

A sínek melletti terület egy része egyfajta bolhapiacként (is) működik. Porcelán, üvegáru, játékok, ruházat, alkatrészek, kisebb háztartási gépek, konyhai eszközök és mindenféle egyéb *bolhapiaci jószág* is megtalálható itt. Mindemellett nagy szerepet kap e részen az *ócskapiac*.⁵⁰ És bár a piac belső részén is találkozunk használt áruval, turkálókkal, ezek főleg a külső, a sínek melletti részen dominálnak. A sínek menti részen tehát a használt ruházati cikkektől kezdve, használt és új munkaeszközön, gép- és elektronikai alkatrészeken, régiségeken (például étkészletek, gyertyatartók, rézpoharak, katonai jelvények), szuveníreken, a legmeghökkenőbb dísz tárgyakon (pilótasapkát viselő Lenin mellszobor), játékokon, használt ékszereken át, az olyan egzotikus tárgyakig mindent megtalálunk, mint a gyógyító célzattal árult, szeszen áztatott kobra – mely a felirat szerint „*Orvosság minden ellen, kivéve a halált*”.

A sínek mellett árult termékek egy része szezonális: facsemeték, gyümölcs zöldség, vágott virág, virághagyma és egyebek. A kínálat emellett alkalmazkodik a közelgő vallási és világi ünnepekhez. Valentin nap, nők napja, anyák napja és halottak napja előtt nagyobb virágválaszték fogadja a vásárlót. Igaz, az itt virágot

⁵⁰ Sik 2010: 43. Sik Endre klasszikus piacként definiálja a vásárt, napi piacot, bazárt és utcai mozgó piacot. Emellett modern piachelyként utal a gazdapiacra, vasárnapi és bolhapiacra, ócskapiacra és a „car boot sale”-re: Sik 2010: 39.

kínálók nem árusítanak olyan nagy mennyiségben, mint ahogyan a nagyszőlősi nagybani piacon, a virágpiacon vagy a virágüzletekben kereskedők teszik. Általában a csokorba szedett vagy szálanként kínált, a kiskertből vágott virágot egyéb termékek mellett, kiegészítésként viszik a piacra. Magam is ismerek olyan salánki asszonyt, aki vasárnaponként kardvirágot árusít, mert azt a helyiek a temetőbe viszik majd. Vízkereszt előtt megjelennek a szárított borsikafű (*borsfű, csábr*) árusok, amelyet kisebb csokorban néha szalmavirággal díszítve árulnak, amelyet majd a szentelt vízbe helyeznek. Az ünnepekhez közeledve nem csupán a virágok mennyisége gyarapodik, hanem megjelennek az aktuális ünnepi kellékek is. Mind a magyar, mind a pravoszláv karácsony előtt karácsonyfadíszek és karácsonyi dekorációk, adventi koszorúk, gyertyák széles választéka fogadja a látogatókat. Húsvét előtt a kínálatban megjelennek a szenteléshez való eszközök: fonott kosarak, kézzel hímzett vagy gyárilag készített *pászkaterítők*, szentelésre szánt gyertyák, műanyag, fa vagy csokoládétojások. Emellett divatosak a tojásdíszítés modern eszközei is, így például a húsvéti tematikájú, mesefigurákat vagy a keresztény valláshoz köthető alakokat, Jézust, Máriát és szenteket ábrázoló matricák.

Elsősorban a külső piacrészen (bár a piac udvarán is találkozunk ilyesmivel) találhatók meg az egykori vásárok klasszikus tárgyai: pokróc, fonott kosár, fakanál, teknő. A 90-es évek végéig hordót is árultak a piacon, elsősorban Salánkról.⁵¹ Igaz, a bodnár mesterek a piacozást nem kedvelték, mivel a hordók szállítása, ki- és berakodása, esetleges összerakása és szétszedése megterhelő volt számukra. Elsősorban megrendelésre dolgoztak, a jó mesterek otthonról, háztól is el tudták adni termékeiket. A rendszerváltás utáni időszakban mégis sok bodnár kényszerült piacra a hordójával. Azoknak a mestereknek érte meg, akik egyéb fajta árut is eladásra tudtak kínálni. K. É. adatközlő családja az édesapa által készített hordók mellett házilag termelt élelmiszert és a varrónő édesanya által varrott kézműves termékeket árult. Szintén a rendszerváltás éveiben vált igen népszerűvé a fából készített egyéb, esztergályozott termékek előállítása: függönykarnis és az azokhoz szükséges talpak, polcok, székek, vágódeszkák. E termékekből épp úgy vittek a nagyszőlősi piacra, mint Magyarországra. Salánki adatközlő, K. A. elmondása alapján egy idő után problémát jelentett a konkurencia, amelyet ő az újításokkal (székek helyett TV- és dohányzóasztal, sarokülő) próbált kiküszöbölni. Napjainkban az áruféléket áttekintve elmondható, hogy a gyári készítmények egyre nagyobb mértékben szorítják ki a házi termékeket.

A sínek menti macskaköves úton már háromoldalú műanyag sátrak, vagy napernyők alatt árusítanak. Az itt közzétett árucikkek (ruhaneműk, lábbelik, táskák, háztartási eszközök és egyebek) újak, minőségben és árban nagyjából megegyeznek a piac belső udvarán található termékekkel.

⁵¹ Kész B. 2018: 168, 185, 191.

A fentiekben ismertetett, a hivatalos piac udvarán kívül eső, a sínek melletti terület –, térben, rendezettségben, az áruk minőségében elhatárolódik a piac udvarától. A narratívák mégis a piac elengedhetetlen velejárójaként említik, mely hozzátartozik a helyiek tudatában élő piacképhez. Sőt, úgy tapasztalom, olyan részletről van szó, amely a megkérdezettek identitásának fontos formáló eleme, amelyet annak minden nehézségével, hátrányával különlegesnek tartanak, más piacokkal szembeni kuriózumként emelnek ki.

A piacot körülvevő épületek (*Stancijna* és a *Bazarna* utca mentén) egy része romos vagy felújítás alatt áll. Bár ezek nem tartoznak a piachoz, szintén kereskedelmi célra használják: bútorokat, ruházati vagy elektronikai cikkeket, kerékpárokat és egyéb termékeket árúsítanak itt. Más épületek kávézóként, étteremként működnek.

A piac udvara, piaccsarnok

A belső piacrészen, az udvarban minőségi termékeket, nagyobb választékban árusító viszonteladókkal vagy kistermelőkkel találkozni.⁵² Számukra megéri, hogy standot béreljenek. Az itt kereskedők általában egy–egy termékfelére specializálódnak: élelmiszer, szőnyeg, függöny, ruhanemű, lábbeli, háztartási technika, csillár. Az itt árusítóknak állandó helyük van, s akár több éven, évtizeden át is ugyanazon a helyen árulják portékájukat. A belső részen árusított termékek között már egyfajta rendszer is felfedezhető, a tájékozódást ukrán nyelvű táblák segítik. A belső udvarban működik a könnyen romlandó hús és tejtermékek külön épületben kerülnek eladásra. Itt található az ételek minőségét ellenőrző *laboratórium* is.

⁵² Sik Endre bővebben is elemzi a kereskedő, viszonteladó definíciók különbségeit: Sik 2010: 44.

6. kép: *A nagy piac fedett udvara.*
(Saját fotó, 2019)

A piac (és általában a kárpátaljai, ukrainai csomagszállítás) egyik jellegzetes tárgya a nagy méretű, kockás vagy csíkos, műanyagból szövött, kevésbé esztétikus, de annál strapabíróbb, zipzáras táska, amelyet a vásárlók és az elárusítók is előszeretettel használnak – a kisebb méretű csíkos szatyor mellett. Sőt, olyannyira beépült a köztudatba, hogy a helyiek a kárpátaljaiság, ukrainaiság, a kelet-európaiság egyik ismertetőjeleként tekintenek e tárgyra: „*ez a mi fajtánk*”, „*násá fajtá*” – jegyzi meg, ha külföldön (például Magyarországon) ilyen csomagot hordozó személlyel találkoznak. A praktikusságának elismerése mellett persze e táskával szemben működik az önirónia, gyakran válik humor forrásává.⁵³

⁵³ Lásd a „Beregszászjárás” facebook oldal bejegyzéseit: 2022. június 4.; 2022. 04. 18., 2020. augusztus 2.; 2020. 11. 22. Forrás: Beregszászjárás | Facebook (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 25.). A „kockástáska-kultúrának” Európa más régióiban is vannak párhuzamai, például a Balkánon. A közösségi média – mint mém alapanyagot – ott sem hagyja kiaknázatlanul. Lásd a Squatting Slavs In Tracksuits 2022. szeptember 19-i Facebook bejegyzését („Bulgarian” címszóval) (Utolsó megtekintés: 2022. 10. 01.).

7. kép: A piac egyik jellegzetes tárgya a strapabíró kockás műanyag táska.
(Saját fotó, 2019)

A szőlői *nagypiac* néhány sajátossága

A piac eltérő nemzetiségű, anyagi helyzetű, értékrendű csoportok találkozási helyszíne. A sokféleség ellenére minden résztvevőnek megvan a saját helye, szerepe. Olyan működőképes rendszerről van szó, amely egyrészt felülről (tulajdonosok), másrészt a résztvevők által belülről kialakított szabályok, normák mentén funkcionál. Ugyanakkor annyira jellemzője lett a helynek ez a multikulturalitás, etnikai, nyelvi, vagyoni, értékrendbeli sokféleség, hogy sajátos, színes piaci szubkulturaként is tekinthetünk az itt megforduló sokaságra. E fogalmat Czakó Ágnes is alkalmazza a vásárok, piacok vonatkozásában. Megállapítása szerint, ha

„[...] ismétlődően, valamely rendszer szerint, adott és megszokott körülmények között viszonylag állandó társadalmi összetételű eladók és vásárlók adnak és vesznek, akkor önálló játékszabályokat, viselkedési formákat, szankciókat és ösztönzőket hozhatnak létre, ezzel sajátos kultúrát teremthetnek.”⁵⁴

A tranzakciók során a piachely lehetőséget ad az eltérő korosztályú, társadalmi helyzetű, anyagi körülmények között élők találkozására, gazdasági egyenlőtlenségek megjelenítésére.⁵⁵ Mindemellett a piacon szereplő aktorok, az kereskedők és a vásárlók etnikailag is sokfélék: magyar, ruszin/ukrán, román nemzetiségűek és cigány etnikumúak is megfordulnak itt. A nyelvhasználatbeli eltérések általában

⁵⁴ Czakó 2010: 30.

⁵⁵ Czakó 2010: 30; Viga 1990: 143.

azok számára sem jelentenek gondot, akik nem beszélik a többségi nyelvet: mindig akad egy–egy segítő, aki tolmácsol a tranzakció során.

A kínálatot⁵⁶ áttekintve némiképp körvonalazódik előttünk a vidék munkamegosztása: meghatározónak bizonyulnak annak a vidéknek a természeti adottságai, kulturális-gazdasági hagyományai, ahonnan a kereskedő származik. Gyakran találkoztunk hegyvidéki ruszin árusokkal, akik sajtot, brinzát, túrót és egyéb tejtermékeket árulnak. Szintén a hegyvidéki ruszinok kínálnak fából készült ajándéktárgyakat, ékszereket. Az alföldi ruszin falvak (Alsókaraszló (Zariccsa), Ilonok-újfalú (Onok), valamint Magyaromját (Veliki Komjati) és Nagycsongova (Borzsavszke) zöldséggel és bogyós gyümölccsel látják el úgy a nagyszőlősi, mint a megye többi piacát is.⁵⁷ A kárpátaljai román vállalkozóra jellemző a nagyobb befektetést igénylő termékek, így például az 1990-es években az aranynemű, napjainkban minőségi kabátok, szőnyeg, függöny és csillár árusítása.

A piac sokszínű kultúrájának része a szőlősvégardai és királyházi cigány közösség tagjainak viselete. Hagyományaikhoz való ragaszkodást mutatja például a nők hosszú, bokát eltakaró, díszes szoknya. E konzervatívnak számító csoport tagjai öndefiníciójukban élesen elkülönítik magukat a hagyományaikból kivetkőzött, a többségi kultúrát, nyelvet és részben hagyományait átvevő „nem igazi” cigányoktól.⁵⁸ Ők főleg vásárlóként jelennek meg, de ritkán tepsit, kéménycsövet árulnak – mely még a hagyományos rézműves foglalkozásukra utal. Máshonnan érkező romákkal már gyakrabban találkozni elárusítóként is. Általában fakanalat, kosarat, használt (turkálós) ruhát, lábbelit, napraforgómagot és egyéb termékeket árusítanak.

A piachely nem csupán gazdasági, piaci funkcióval bír. Mint ahogyan az egykori vásárnak népiünnepély szerepe is volt, a város és a falu közötti kölcsönhatás, az új ismeretek és eszmék befogadásának színtereként is funkcionált⁵⁹, úgy a napjainkban ismert piac is közösségi színtér, találkozások helyszíne, társadalmi interakciók terepe.

Az itt rendszeresen árusítók számontartják egymást, rövidebb-hosszabb távú kapcsolatokat építenek ki. Az általam megszólítottak is megemlékeztek olyan esetről, amikor egyik a másikat kisegítette, például a nyelvtudásával, vagy azzal, hogy vigyáztak egymás portékájára. Olykor egymás születésnapját, ünnepeit is megélik, még ha csupán egy-egy köszöntés vagy áldomás erejéig.

⁵⁶ A kínálatot persze a vásárlói igények, hagyományai, vallása is nagyban befolyásolják.

⁵⁷ Egyben e termékeket külföldre Szlovákiába, Csehországba, Magyarországra és Lengyelországba is exportálják. A hatalmas területen elhelyezkedő földesurak e települések védjegyeivé váltak. Néhol a földi völgyeként említik, míg Bogdanov Olexandr fényképész 2019-ben közzétett fotósorozatán „*polietilén völgy*”-ként nevesíti a területet (Tóth 2019. Forrás: Kárpátalja ma: a földi völgy madártávlátból – Kárpátalja.ma (karpatalja.ma) (Utolsó megtekintés: 2022. 05. 24.).

⁵⁸ Kész 2014: 88.

⁵⁹ Mint ahogyan azt Viga Gyula is hangsúlyozza: Viga 1990: 143.

Végül, miként a korábbi vásárok elképzelhetetlenek voltak kifőzdek, lacipcsenye vagy lángos árusok, „*taberna*”,⁶⁰ italkimérések (a sikeres üzletet követő kötelező áldomás színhelyei), mutaványosok, koldusok, cigányzenészek nélkül, úgy a napjainkban ismert *nagypiac*ról nem hiányoznak a kávézók, saslikosok, valamint az adományt gyűjtő szerzetesek, a zenélő-éneklő vagy imádkozó kéregtők sem. Mindezek mellett, a piac összképéhez hozzátartoznak a kóbor kutyák és a rengeteg szemét.

Zárszó

Összességében úgy tűnik, a vásárlók számára kecsegtető az, hogy a legkülönbözőbb termékeket viszonylag kedvező áron, egy helyen tudják beszerezni, közben étkezni, kávézni is tudnak. „*Minden megtalálható itt, és annak a hamisítványa is*” – hangoztatják a szőlői *nagypiac*on megfordulók. És valóban, jól megfér egymás mellett a „butik” áru, amelyet a gazdagabb vásárlók engedhetnek meg maguknak, a legolcsóbb áruval, a legsilányabb bővlival. A balkáni, keleti jellegű, túldíszített, flitteres, aranyozott – közép-európai szemmel giccsesnek tartott termékek (földig érő csillárok, függönyök, bútorok, szőnyegek, ruhák) az egészen egyszerűvel. Népi értékeket, kézműves termékeket is fel lehet fedezni. Emellett a különböző felekezetek rítusaihoz, az egyéni vallásosság megéléséhez fűzhető áruk is megjelennek: ikonok, használt és új vallási vonatkozású könyvek, füzetek, rózsafüzér, szobrocskák, Jézus képét ábrázoló faliszőnyeg és ünnepek kellékei.

Azon túl, hogy a napjainkban ismert *nagypiac* egy olyan földrajzi értelemben vett terület, amelyen gazdasági és kereskedelmi tevékenység zajlik, olyan szintér is, amely az itt megfordulók kultúrájának részévé, kötődések, élmények helyszínévé, identitásukat alakító tényezővé és egyben az identitást megjelenítő helyszínné is vált.

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy átfogó képet adjak a szőlői *nagypiac* kialakulásáról és működéséről. Megállapítható, hogy a vizsgált piac az 1990-es évektől 2018–19-ig terjedő időszakban igencsak nagy népszerűségnek örvendett. Bár napjainkban, 2022-ben is lényeges szerepe tölt be a vidék kereskedelmi életében, a felmerülő közlekedési nehézségek, a kialakuló járvány- és háborús helyzet alaposan rányomták bélyegüket a hely forgalmára és a kínálatára.

Kutatásom korántsem tekinthető lezártnak, számos résztema további adatgyűjtést és elemzést igényel. Így például hátra van az adatközlők által rajzolt térképek részletes kiértékelése vagy a vásárlói és eladói stratégiák bővebb elemzése. A piac fennállásának egyes időszakai szintén további kutatómunkát követelnek. Ilyen az 1991-es rendszerváltás előtti időszak, a Zsuzsi vonat járatának felfüggesztését

⁶⁰ Bocskor 2008: 29.

követő, szállítási és közlekedési nehézségekben gazdag periódus, vagy akár a 2020-ban világjárvánnyá váló koronavírus egy-egy hullámának hatása. A 2022-es háborús események szintén számos kérdést vetnek fel, például azt, hogy a Kárpátaljára érkező belső-ukrajnai – elsősorban nagyvárosi – menekültek értékrendje miként formálta/formálja a piac kínálatát. Mindezen kérdések megválaszolására a rendszerváltás mikroszintű hatásait vizsgáló, jelenleg készülő disszertációmban teszek kísérletet.

8. kép: *A piaci kínálat alkalmazkodik a vásárlók igényeihez*
(Saját fotó, 2016)

Irodalom

BÁRDI Nándor – LÁSZLÓ Márton

- 2008 A kollektivizálás és a falu átalakítása. In Fedinec Csilla – Bárdi Nándor – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. 234–241. Budapest: Gondolat Kiadó

BOCSKOR Áron

- 2008 *Öregakli krónikája I–III*. Öregakli, kézirat.

BORISZOV, E. F. – ZSAMIN, V. A. – MAKAROVA, M. F. (szerk.)

- 1972 Колхозная торговля. *Политэкономический словарь*. Издательство Политиздат./ Kollektív mezőgazdasági kereskedelem. In *Politikai gazdaságtani szótár*. Politizdat kiadó. Forrás: Forrás: Колхозная торговля это (vocabulary.ru) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 03.)

CZAKÓ Ágnes

- 2010 A csere, a piac és a kereskedelem – fogalmak és értelmezések. In Czákó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre (szerk.): *Piacbely, Kégt-piac, emberpiac*. 9–38. Budapest: ELTE TáTK

FEDINEC Csilla

- 2008 A kárpátaljai magyar életviszonyok a Szovjetunióban. Politika és irodalom. In Fedinec Csilla – Bárdi Nándor – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. 268–273. Budapest: Gondolat Kiadó

FEDINEC Csilla – HALÁSZ István – TÓTH Mihály

- 2016 *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest: Kalligram, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János

- 1975 *A Felső – Tiszavidék népi építészete*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

GUNDA Béla

- 1984 A szatmári hagyományos népi műveltség etnográfiai helyzete. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Tanulmányok Szatmár néprajzához*. 35–137. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

HERNÁD Géza

- 2016 Nagyszőlősen jártunk, ahol mozgó vasúti szerelvények között működik a piac. *Nlc.hu*. 2016. augusztus 30. Forrás: <https://nlc.hu/foto/20160830-/karpatalja-nagyszolos-piac/> (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 10.)

KATONA Ferenc

- 1943–1944 *Vegyes néprajzi és szociográfiai adatok. Az ugocsai kutatótábor nagyszőlősi bevezető előadásának jegyzete*. Kézirat, EA 4590. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma

KÉSZ Barnabás

- 2018 *A paraszti életmód tükröződése az ugocsai magyarság tárgyi kultúrájában* című doktori disszertáció (kézirat). Forrás: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/264644/Kesz_Barnabas_disszertacio_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Utolsó megtekintés: 2021. 03. 10.)

KÉSZ Margit

- 2014 Hagományos cigány/roma mesterségek Kárpátalján a 21. században a történelmi Ugocsa- és Bereg vármegyében. In *Hagományos roma mesterségek a határmenti régiókban*. 70–113. Türr István Képző és Kutató Intézet

KOTIKOVA, O. I. – BOGOSZLAWSZKA, A. B.

- 2017 Економічні індикатори сільськогосподарського землекористування в системі моніторингу сталого розвитку України. *АГРОСВІТ*. № 9, 2017, 3–11./ A mezőgazdasági termelés és a földhasználat gazdasági mutatói az ukrán régi növekedés megfigyelési rendszerében. *AGROSVIT*. No. 9, 2017, 3–11. Forrás: http://www.agrosvit.info/pdf/9_2017/2.pdf (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 19.)

LAJOS Mihály

- 2008 Ugocsa: Nagypiac, kispiac, ponyva. Emelkedő árak – kicsiny vásárlóerő. *Kárpátaljalap.net*. 2008. 06. 20. 388. sz. Forrás: Ugocsa: nagypiac, kispiac, ponyva | Kárpátalja (karpataljalap.net) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 21.)

- 2011 Határok közé zárva. *Kárpátalja betilap*. 2011. október 7. 11. 40. Forrás: Határok közé zárva | Kárpátalja (karpataljalap.net) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 21.)
- LETENYEI László
- 2001 Településtervezés és Mentális Térképezés. *Falu. Város. Régió*. 1. 11–15.
- 2006 *Településkutatás* [Online] Forrás: <http://tettconsult.eu/books/Telkut-HTML/konyvpdf/6mentmap.pdf> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 28.)
- LYNCH, Kevin
- 1960 *The image of the city*. Cambridge, Mass. Forrás: Image_of_the_City.djvu (miguelangelmartinez.net) (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 15.)
- MAG Vince
- 2014 A mentális tér sajátosságai, kihívásai és problémái. *Erdélyi Múzeum*. 76. 3. 72–77.
- OFICINSZKIJ Román – FEDINEC Csilla
- 2010 Kronológia 1944–1991. In Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919 – 2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete
- OROSZ Sándor
- 2012 *Az ukrainai határforgalmi rendszer, különös tekintettel Kárpátaljára 1989-től napjainkig*. Forrás: http://epa.oszk.hu/00400/00462/00063/pdf/EPA00-462_kisebbségkutatás_2012_2_310-334.pdf. (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 10.)
- OSTROVITJANOV, K.V. – SHEPILOV D.T. – LEONTIEV L. A.
- 1954 Социалистический способ производства. *Политическая экономия. Учебник*. Москва/ A szocialista termelési mód. *Politikai gazdaságtan. Tankönyv*. Moszkva. Forrás: Глава XXXV Товарооборот при социализме | Проект «Исторические Материалы» (istmat.org) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 03.)
- PALLAGI Marianna
- 2017 Üvegbe zárt indiai kobra a piacon, ahol minden hrvnya számít. *Magyar Nemzet*. 2017. 09. 29. Forrás: Üvegbe zárt indiai kobra a piacon, ahol minden hrvnya számít (magyarnemzet.hu) (Utolsó megtekintés: 2011. 01. 25.)
- PETŐFI Zsigmond
- 2014 *A városi térhasználat szimbolikus elemeinek megjelenítése mentális térképen, Veszprémben* (szakdolgozat). Miskolc: Miskolci Egyetem
- RUDOMANOV, Olekszandr
- 2016 Подорож боржавською вузькоколіійною/ *Kirándulás a borzsava keskeny nyomtávú vasúton*. Forrás: https://lb.ua/blog/oleksandr_rudomanov/328-174_podorozh_borzhavskoyu_vuzkokoliykoyu.html (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 28.)
- RUMJANCEV, A. M. (szerk.)
- 1979-1980 Колхозная торговля. Экономическая энциклопедия. *Политическая экономия в 4 т. Советская энциклопедия.* Kollektív mezőgazdasági kereskedelem. In: *Gazdasági enciklopédia. Politikai gazdaságtan négy kötetben*. Forrás: Колхозная торговля это (vocabulary.ru) (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 03.)

TÓTH Bernadett – VERBA Bettina

- 2017 Kapuban történő zöldségárusítás Kárpátalján. In Sik Endre – Loncsák Noémi (szerk.): *Metszetek. Társadalomtudományi folyóirat.* 6. 231–237. Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Forrás: 36 metszetek_2017_kulonszam.pdf (Utolsó megtekintés: 2021. 12. 05.)

SIK Endre

- 2010 Az informális piachely a világban In Czakó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre (szerk.): *Piachely, Kgst-piac, emberpiac.* 39–91. Budapest: ELTE TáTK

TÓTH Tünde

- 2019 A főlíák völgye madártávlatból. *Kárpátalja ma.* Forrás: <https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-ma/karpatalja-ma-a-foliak-volgye-madartavlatbol/> (Utolsó megtekintés: 2021. 10. 03.)

VIGA Gyula

- 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen – Miskolc: Ethnica

VINOKUROV, Jaroslav

- 2021 Як змінилася економіка за 30 років незалежності/ Hogyan változott a gazdaság a függetlenség 30 éve alatt. *Epravda.com.ua.* Forrás: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/08/23/677115/> (Utolsó megtekintés: 2022. 01. 19.)

INTERNETES FORRÁSOK

- Боржавська вузькоколіяка & quot; Аниця Кушницька & quot; | Karpatium.* (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 01.)
Kész Réka Jó emberek vizsgafilm (2016). Forrás: (30) Jó emberek - YouTube (Utolsó megtekintés: 2022. 07. 04.)

FOLYÓIRATOK

UGOCSA

1889. 01. 13. 5. 02. 3. *Szerencsétlenség.*
 1889. 01. 20. 5. 3. 2. *A Nagyszőlősi országos vásár megtartásáról.*
 1889. 10. 13. 5. 41. 3. *Betiltott vásárok.*
 1889. 11. 03. 5. 44. 3. *Zsebmetszők.*
 1889. 11. 17. 5. 46. 2. *Járvány.; Betiltott vásár.*
 1889. 11. 17. 5. 46. 2. *Tolvajbanda elfogatása.*
 1889. 12. 01. 5. 48. 2. *Tisza-Becs.*
 1889. 12. 01. 5. 48. 3. *Huszt városából.* 1893. 01. 15. 9. 3. 1. *Országos vásárainkról.*
 1895. 10. 27. 11. 43. 4.
 1896. 06. 28. 12. 26. 3.
 1896. 09. 13. 12. 37. 2–3. *Vásárrendtartás. Ugocsa vármegye szabályrendelete a vásári rendtartás tárgyában.*
 1897. 12. 25. 13. 52. 3. *Talált halott.*
 1899. 03. 05. 15. 10. 2. *Gyümölcs-oltó országos vásár.*
 1899. 11. 05. 15. 45. 4.

1900. 01. 21. 16. 3. 4.
1900. 01. 28. 16. 4. 3. *Rendelet.*
1900. 01. 28. 16. 4. 4. *Rovás*
1900. 05. 20. 16. 20. 2.
1917. 03. 11. 33. 10. 3. *A Tiszaiújfalvi országos vásárról.*
1989. 03. 31. 5. 13. 3. *A Szalma áldozata.*
1989. 04. 28. 5. 17. 3. *A n.-szőlősi heti vásár.*
1989. 07. 14. 5. 28. 1. *Kereskedőink helyzete*

Réka Kész

TRADE ALONG THE RAILWAY TRACKS – A STUDY OF THE „NAGYPIAC”
MARKETPLACE OF NAGYSZŐLŐS

The aim of my study is to present the „Nagypiac” marketplace in Nagyszőlős, Transcarpathia, which has been playing an important role in the commercial life of the region. The marketplace is known primarily for the wide range of goods on offer, and for the fact that people sell along the railway tracks, or even on the rails. However, it is much more than just an income opportunity, a place to exchange goods. In addition to being a geographical area where economic and commercial activity takes place, the marketplace is also a place that has become part of the local culture.

The present study includes a description of the trading traditions of the Nagyszőlős region, which are still alive in the operation of the present-day „Nagyszőlős” marketplace. The main features of the development and functioning of the „Nagyszőlős” marketplace, including the spatial layout, the type of goods for sale, and the different historical and cultural forms of selling goods from the change of regime to the present day, is also outlined.

„Bátorságosító Élelem Tár”: takarékmagtár-alapítások Szentpéterszegen és Gáborjánban

VADÁSZ MÁRTON

Bevezető

Szentpéterszeg és Gáborján a mai Hajdú-Bihar megye keleti felén, a Berettyó mentén elhelyezkedő települések. A két falu hasonló földrajzi viszonyai, és az ebből adódó gazdasági lehetőségek hasonló társadalomfejlődést eredményeztek, bár nyilvánvalóan a feudális jogállás egykori különbözősége (Gáborján a 18. század elejéig kiváltságos település volt,¹ Szentpéterszeg pedig története során mindvégig jobbágyfalu) tetten érhető volt a mentalitásban és az építkezésben is. A különbségek ellenére a két falu alapvetően hasonló néprajzi jellegzetességekkel bírt, ezért hagyományos kultúrájuk kutatása során gyakran vizsgálható együtt e két település.²

Az 1990-es években a térségben megélénkülő néprajzi-helytörténeti gyűjtőmunka eredményeképpen Szentpéterszegnek két falukönyve jelent meg,³ illetve ekkoriban került kialakításra a faluban a Tájház is, és 1996-ban, a millicentenárium évében *Örökségünk* címmel kiadásra került egy kötet,⁴ melyben Szentpéterszeg, Gáborján és Hencida értékeit, múltját mutatták be tudományos hitelességgel a térségben dolgozó kutatók. Ezekben a kötetekben megjelentek visszaemlékezések, az említett települések népi kultúráját, szellemi, tárgyi és épített örökségét feldolgozó írások, ugyanakkor részletes, tematikus néprajzi elemzésekre nem került sor, a térség mintegy két évtizedre kikerült a néprajzi kutatások látóteréből. Ez a hiátus teremtette meg a vidékre vonatkozó kisebb tanulmányok, tematikus írások

¹ Módy 1996: 78.

² Varga 1996: 90.

³ Kiss 1996; Kiss 1998.

⁴ Rácz 1996.

szükségességét, hiszen az archív és recens anyag gazdagsága tág teret enged a különböző részterületekre koncentráló kutatásoknak.

Egy ilyen részlet a falvakban működő takarékmagtárak intézménye is. A takarékmagtárak kérdésköre nem csak a Berettyó-mentének falvaiban feltáratlan, a téma komplex vizsgálatával máig adós a néprajztudomány is.⁵ Kisebbségi történeti összefoglalók, egy-egy térségre vonatkozó feldolgozások születtek a témában, ilyen például Kovács Miklós: *Adatok a takarékmagtárakról* című tanulmánya⁶, mely országos kitekintésben ismerteti adatokat ezen intézmények történetével kapcsolatban, míg Molnár Ambrus 1987-ben megjelent írása a Tiszántúli Református Egyházkerületre vonatkozóan dolgozza fel a témát;⁷ ez utóbbi tanulmányban jelent meg először a szentpéterszegi takarékmagtár alapításának története, mely az első ilyen, úttörő kezdeményezés volt a Tiszántúli Református Egyházkerület területén,⁸ és talán nem túl merész – bár mindenképpen további kutatásokat igénylő feltételezés az, hogy akár a történeti Magyarországra vetítve is az első úttörők között lehetett a falu, mely már a feudalizmus utolsó éveiben is egy önkéntes alapon szerveződő, alapítása után még évtizedekig működő takarékmagtárat tudott szervezni. Ez a korai magtáralapítási esetpélda jó lehetőséget ad arra, hogy Molnár Ambrus nyomdokain elindulva részletesebben megvizsgáljam a szentpéterszegi takarékmagtár alapítását, kiegészítve a szomszédos falu, Gáborján példájával, ahol 1865-ben alakult meg a takarékmagtár. Utóbbi alapítólevele nemrég került elő a gáborjáni református egyházközség levéltárának rendezésekor, így friss, eddig feldolgozatlan anyagnak érdekes részletekkel egészítheti ki a takarékmagtár-kutatást.

A takarékmagtárak történeti előzményei

Tanulmányomnak nem célja, hogy részletesen bemutassa a gabona begyűjtésének, tárolásának történeti – néprajzi előzményeit: ezzel kapcsolatban Füzes Endre könyve⁹ és Papp József 1994-es tanulmánya közöl értékes adatokat,¹⁰ tanulmányomban csak a szűkebben értelmezett takarékmagtár-mozgalom történetét foglalom össze.

A takarékmagtárak alapításának első korszaka az 1820-as, 1830-as évekhez kötődik. Hont vármegye rendjei 1822-ben vetették fel a takarékmagtár-alapítást

⁵ Papp 1994: 165.

⁶ Kovács 1981: 201–218.

⁷ Molnár 1987: 252–300.

⁸ Molnár 1987: 261.

⁹ Füzes 1984.

¹⁰ Papp 1994: 165–166.

ötletét, ez azonban ekkor nem valósult még meg.¹¹ Hasonló volt a helyzet a Nagybárodí Kapitányi Szék által 1834-ben kidolgozott alapítási tervvel is¹² az itteni takarékmagtár esetleges felállításáról és működéséről nincsenek információink. A *Hasznos Mulatságok* 1838. március 7-i számában Terelmes Mihály református lelkész közölt egy cikket, melyben az egri érseki uradalom illetékeseit kérte, hogy mutassák be az uradalom területén működő takarékmagtárakat, hiszen véleménye szerint azok az egész ország gazdaságára jó hatással lehetnének, működésük megismerése közérdek.¹³ Az említett újság 1838. május 28-i, 34. számában Czvek János, az egri érseki uradalom kasznárja válaszolt a felhívásra, *Felelet a' segéd-magtárak iránti felszólításra* címet viselő írásában.¹⁴ A kasznár az általa kezelt felnémeti takarékmagtár példáját említi, ahol *talán egész hazánkra nézve itt az első segéd-magtár talpköve tétetett le* 1831-ben.¹⁵

A magtárnak hármassal hasznos tulajdonított Czvek: egyrészt hasznos a földesúrnak, hiszen őségek időkben nem kell a saját búzájából kölcsönadnia a jobbágyoknak, másrészt hasznos a jobbágyoknak is, hiszen szűk termés idején élelmet biztosít a félretett búza, harmadrészt pedig erkölcsi haszna is van, hiszen a saját tulajdon tudata jobb gazdálkodásra ösztönzi a jobbágyokat.

Az alapítás ötlete Pyrker János egri érsektől eredt, a gyakorlati kidolgozást Králik Gábor, az uradalom igazgatója végezte el. Az építkezéshez az érsek biztosított telket, melyre *kemény szőrekből, palakő fedéllel*¹⁶ épült fel a magtár, 954 váltóforint 54 krajcár költséggel. A magtár szabályzatában megfogalmazták, hogy a benne tárolt búza célja kettős, éhínség elleni védekezésre és vetőmag biztosítására egyaránt szolgál. Ehhez mértén kettős a tulajdonjog is, hiszen a községi búza mellett az egyes gazdák is a magtárban tárolhatták felesleges búzájukat. Ez utóbbi esetben csak a tulajdonos rendelkezett a búzája felett, a községi készletek felhasználását azonban szabályozták.

A községi búzából hitelként csak a félretett mennyiség fele volt kiadható, kezdetben kettő pozsonyi mérő után 1/2 pozsonyi mérő kamatot szedtek be, majd négy év elteltével ezt 1/4 mérőre csökkentették, amivel a szegényebb gazdáknak kedveztek. Uradalmi hozzájárulással a szegények, árvák, özvegyek és betegek alalmazását is kaphattak. Hangsúlyos volt a búza éves cseréje: a magtárban álló régi kész-

¹¹ Danis 2001: 62.

¹² Molnár 1987: 258.

¹³ https://adt.arcanum.com/hu/view/HasznosMulatsagok_1838_1/?pg=144&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 09. 27.)

¹⁴ https://adt.arcanum.com/hu/view/HasznosMulatsagok_1838_1/?pg=256&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 09. 27.)

¹⁵ https://adt.arcanum.com/hu/view/HasznosMulatsagok_1838_1/?pg=256&layout=s (Letöltés dátuma: 2022. 09. 27.)

¹⁶ https://adt.arcanum.com/hu/view/HasznosMulatsagok_1838_1/?pg=257&layout=s&query=palak%C5%91 (Letöltés dátuma: 2022. 09. 27.)

letet nyomtatáskor kiosztották a gazdák között, akik 1:1 arányban cserébe új búzát szállítottak a magtárba. Hárman felügyelték a szabályszerű működést: a takarékmagtár egyik kulcsa a falu bírójánál, a másik az uradalom tisztjénél, a harmadik pedig a falu által választott képviselőnél volt. A felnemeti mellett takarékmagtár működött még az uradalom többi településén is, így Felsőtárkányban, Baktán, Fedemesen és Füzesabonyban.

Feltehetően nem csak hangzatos szólam volt Czvek János részéről, hogy az első takarékmagtárak az egri érseki uradalomban jöttek létre, hiszen a korábbi adatok csak magtáralapítási ötletekről szólnak, a megvalósulásig ezek csak itt jutottak el, hathatós érseki támogatással.

Vajon olvasta-e Jáka Gábor szentpéterszegi lelkész a *Hasznos Mulatságokat*? Valószínű, hogy erre már soha nem fog fény derülni, ugyanakkor az 1838-as cikkek után nem sokkal, 1840-ben következik a szentpéterszegi magtáralapítás, mely az 1830-as, 1840-es évek magtáralapítási kísérleteiben egy igen korai esetpélda, hiszen országos figyelmet csak egy évvel később kapott az ügy, amikor a *Pesti Hírlap* 1841. évi 81. számának vezércikkében¹⁷ Kossuth Lajos foglalkozott az éhínségek problémájával, és ehhez kapcsolódóan a takarékmagtárak felállításának lehetőségével. Javaslatában egy önszerveződő alapon működő, községi kezelésben álló magtárrendszert vázolt fel. Az 1841. év rendkívüli szárazsága¹⁸ után 1842-ben Beöthy Ödön Bihar vármegye alispánja indítványozta takarékmagtárak szervezését, és magtárvermek létesítését. Az érmelléki járás főszolgabírója, Okolicsányi Károly a földesurak, lelkészek és a falvak vezetői felé intézett felhívást; nem teljesen sikertelenül, hiszen például Albis községben a helyi jegyző lelkesítésére megindult a takarékmagtár szervezése.¹⁹

Látjuk tehát, hogy az 1840-es években felsőbb ösztönzésre megindul a magtárszervezés. A szabadságharc leverése után megtorpanó mozgalom az 1850-es években az egyházi és világi²⁰ hatóságok által felkarolva indult újra. A bihari térségben Berettyóújfaluban 1858-ban, Derecskén 1860-ban, Bakonszegen 1862-ben jött létre magtár, a Hosszúpályi magtárat pedig 1860-ban már működőnek említik.²¹

Az újabb nagy magtáralapítási hullám az 1863–1864. évi aszályhoz, és az azt követő Helytartótanácsi rendelethez köthető.²² A rendelet községi takarékmagtárak felállítását indítványozza, melyek önkéntes alapon jönnek létre, de nem termények összehordása, hanem pénzalap létrehozása által működnek. Ezen magtárak ellen-

¹⁷ https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1841-2/?pg=240&layout=s (Letöltés dátuma: 2021.01.03.)

¹⁸ Molnár 1987: 267.

¹⁹ Molnár 1987: 270–271.

²⁰ 1850-ben például a Bihar vármegyei szolgabírók feladatkörébe sorolták a takarékmagtárak és alapítványok ügyeinek kezelését is. HBML IV.B.420/c. V.5.

²¹ Molnár 1987: 274–275.

²² Molnár 1987: 276; Papp 1994: 168.

őrzésére megyénként 5 tagból álló bizottmány jött létre.²³ A Helytartótanács az egyházakhoz is felhívást intézett, melyet a püspök az espereseknek, ők pedig a lelkészeknek továbbítottak.²⁴ E felhívás hatására sorra alakultak a bihari falvakban a takarékmagtárak: Bihardancsházán 1863-ban²⁵, Sárrétudvariban²⁶ és Furtán 1864-ben²⁷, Kisszántón 1865-ben²⁸, és ebbe a hullámba sorolható az 1865-ös gáborjáni magtáralapítás is, melyet részletesen is bemutatok a későbbiekben. A Debreceni Református Egyházmegye 1869. évi jelentése szerint a falvak többségében már működik egyházi kezelésben lévő takarékmagtár; néhány helyen nem alakult még ilyen intézmény, Pocsajban pedig községi kezelésben van a magtár.²⁹

Az 1831-es egri érseki magtárkezdemenyezések után eltelt három évtizedben több takarékmagtár-alapítási hullám is volt Magyarországon. Az első – melybe a szentpéterszegi esetpélda is tartozik – egy reformkori kezdeményezés volt, melyet helyi értelmiségiek, papok karoltak fel. Az 1841-es aszály megnehezítette az első, úttörő takarékmagtárak működését, az 1848–1849-es szabadságharc kaotikus időszak pedig szintén nem kedvezett a nyugodt működésnek. Ráadásul a jobbágyszabadság megváltoztatta a tulajdonviszonyokat is, a földesúr – jobbágy viszony fölbomlása új helyzetet teremtett a takarékmagtárak esetében, nagyobb önállóságot adva a jobbágyoknak arra nézve, hogy különböző intézményeket alapítsanak. Az 1860-as évektől kezdve szinte mindenhol létrejöttek takarékmagtárak, melyek a következő évtizedekben már folyamatosan működtek is, sok esetben az államosításokig ellátva élelemmel és vetőmaggal a falvakat.

A takarékmagtár alapítása Szentpéterszegen

A takarékmagtár-mozgalom történetében Szentpéterszeg különleges helyet foglal el, hiszen a Tiszántúli Református Egyházkerületben először itt alakult ilyen szervezet.³⁰ Alapításának gondolata a falu lelkésztől, Jáka Gábortól származik, ő szerkesztette az alapszabályzatot is, melyet az *„Ekklesiának tagjai s’ Sz. Péterszeg Helységének törökös Lakossai”*³¹ elé terjesztett. A szabályzatban együttesen jelenik meg az egyházközség és a faluközség. A későbbi magtárszervezések során sem csak

²³ Molnár 1987: 282.

²⁴ Molnár 1987: 283.

²⁵ Molnár 1987: 284.

²⁶ Molnár 1987: 284.

²⁷ Csernák 1906: 24.

²⁸ Keresztessy 1906: 617.

²⁹ Molnár 1987: 286.

³⁰ Molnár 1987: 261; Papp 1994: 169.

³¹ A szentpéterszegi református egyház takarékmagtárának jegyzőkönyve 1840–1900. (Megtalálható a szentpéterszegi református parókia irattárában.)

egyházi célzatú intézményként utalnak a takarékmagtárra, illetve Szentpéterszeg esetében nem is volt elkülöníthető a faluközösség és az egyházközség; a falu lakossága szinte kizárólagosan a református hitet követte,³² az egyházi és világi vezető testületek (presbitérium és tanács) gyakran egyazon személyekből tevődött össze.³³

A takarékmagtár alapításakor indított gyűjtés során 116 köből rozs és kétszeres búza gyűlt össze. Adódik a kérdés, hogy hol tárolták ezt a viszonylag nagy mennyiségű terményt? Mivel ekkor még nem állt külön magtáráépület, feltehetően a gabonátárolásra ekkor általánosan használt vermekben³⁴ helyezték el a beszedett terményt, melyre egy 1850. évi bejegyzés is utal, mely az 1840-es évek állapotait tükrözi:

”[...] mivel még akkor a Takarékmagtár nem épült, a beszedett élet vermekbe töltetett le [...]”³⁵

Az alapítólevélben meghatározták az intézmény célját is, mely az egyházközség szükségleteinek kielégítése, és a lakosság inséges esztendőiben való támogatása volt. A lakossági használat kamat fejében történt; az alapítólevél ennek mértékét nem említi, azonban a későbbiek során 25% volt³⁶, nem lehetetlen, hogy az alapítás idején is ennyiben határozták meg.

A magtár felügyeletét jelképesen az egész közösségre bízták:

„[...] ezen alapítvány rendszabályainak...teljesítését – egy mástól költsönösen, szorosan minden személyes tekintet nélkül meg kívánjuk [...]”³⁷

³² Fényes Elek a 19. század közepén a faluban 1455 református lakót említ, míg a római katolikusok 28-an, a zsidók pedig 19-en voltak. Fényes 1851: 231.

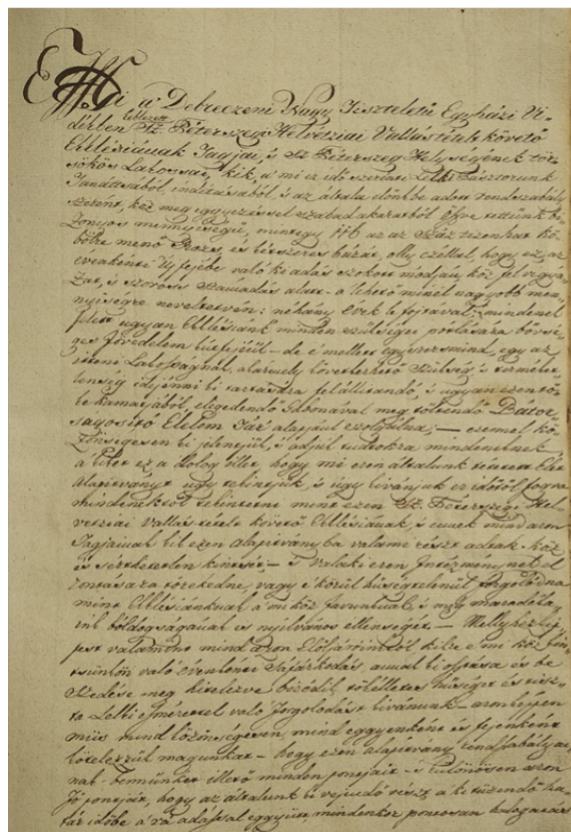
³³ Varga 1996: 93.

³⁴ A gabonátárolás módjaihoz lásd: Varga 2004: 317; illetve Dám 1992: 184–185; illetve 194–198. Varga Gyula publikálatlan kutatásaiból tudjuk, hogy Szentpéterszegen a 20. század második felében is használtak terményt, illetve zöldségtárolásra vermeket.

³⁵ A szentpéterszegi református egyház takarékmagtárának jegyzőkönyve 1840–1900. (Megtalálható a szentpéterszegi református parókia irattárában.)

³⁶ Molnár 1987: 266.

³⁷ A szentpéterszegi református egyház takarékmagtárának jegyzőkönyve 1840–1900. (Megtalálható a szentpéterszegi református parókia irattárában.)

1. kép: A szentpéterszegi takarékmagtár alapítólevelének első oldala, 1840.

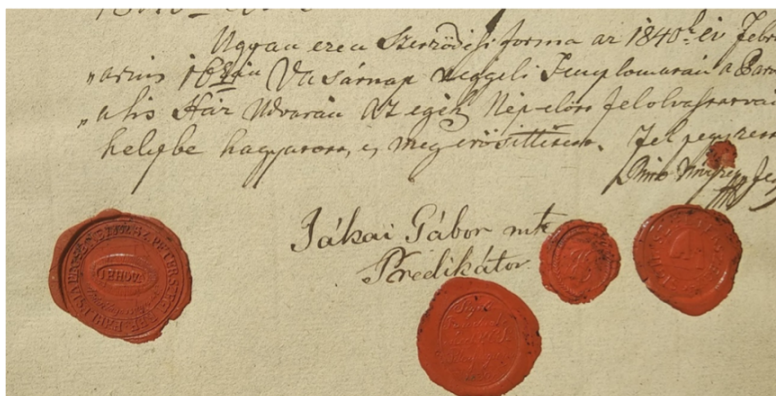
A jelképes felügyeleten túl azonban egy gyakorlati bíróság is alakult a magtár ügyeinek intézésére. A testület nyolc főből állt; ebből négy főt a lelkész a presbiterek közül, négy főt a helység bírója a tanácsosok közül nevezett ki. Hatáskörükbe tartozott a kölcsönbe kivett termények beszédése, melyet szeptember utolsó két hetében kellett megejteniük, a legutolsó fizetési határidő Szent Mihály napja (szeptember 29.) volt. Akik eddig nem fizették be tartozásaikat, azoktól behajtották azt. Az alapítólevél a fellebbezés lehetőségét elutasítja, arra hivatkozva, hogy a Takarékmagtár intézménye nem a világi, hanem az egyházi hatóság alá tartozik, tehát egyedül a Debreceni Egyházkerület egyháztanácsa illetékes vele kapcsolatban döntést hozni.

A fenti szerződés pontjait 1840. február 9-én az előjárók előtt felolvasták, és a későbbiekre nézve állandó szerződési formának elfogadták, majd ellátták a Helység, az egyházközség és a lelképásztor vörös viaszpecsétjével. A magtár alapításának záró

mozzanata 1840. február 16-án, vasárnap reggel volt, amikor a reggeli istentisztelet után a parókia udvarán az egész lakosság előtt felolvasták a szerződést.

Az 1840-es alapítás után nehézkesen indult meg a takarékmagtár gyakorlati működése. A már korábban említett 1841. évi szárazság miatt a falu rendkívül rossz helyzetben lehetett, hiszen a következő év decemberében a községházához kellett rendelni a többszöri sürgetésre sem fizető lakosokat. A nem fizetés azonban azt is jelenti, hogy az alapítás után már voltak, akik kölcsönöztek a magtárból, tehát a működés megindult. A december 20-án tartott gyűlésben az adósok előadták, hogy a múlt évi szárazság okozta éhínség és az adók miatt gyakran önmaguk élelmezésére sincs búzájuk, ezért nem tudják kifizetni a takarékmagtári tartozást. Az eljárás úgy határozott, hogy a földdel és házzal bíró gazdák egy év haladékat kapnak, az új teljesítési határidőt 1843. szeptember 22-re tűzték ki. A fizetésektelen lakosok 1843. évi kamatait elengedték, azzal a feltétellel, hogy a kijelölt határidőre teljesítik a befizetést. A hatánapig nem fizető lakosoktól azonban kamatostól tervezték behajtani az adósságot, és ezen kívül a behajtók számára tíz pengő krajcárt kellett fizetniük munkadíjként.

A működés esetlegességét jelzi, hogy a kölcsönző gazdák nevét nem a jegyzőkönyvben, hanem külön papírlapokon vezették, csak 1843-ban határozták el, hogy a későbbiekben a takarékmagtárból búzát kivevő lakosok neveit nem külön papírra, hanem a hitelesített jegyzőkönyvbe fogják beírni. A környéken ekkor még egyedülálló takarékmagtár kezdeti fázisában még nem rendelkezett bevett gyakorlattal a működésére nézve, az adósok nyilvántartását is jellemezte ez az állapot.

2. kép: Viaszpecsétek az alapítólevélen; balról jobbra haladva az első kettő az egyházközség, a harmadik Jákaai Gábor lelkész, a negyedik a község pecsétje.

A határozat után eltelt szűk nyolc év eseményeiről egy lapalji bejegyzés tájékoztat bennünket, melyet már a magtáralapító Jákaai Gábor lelkész utódja, Takács Sándor jegyzett be. Eszerint a búza 1843-ban valóban beszedésre került az adó-

soktól, azonban mivel ez az év bő termést hozott, a gazdák nem is vettek ki kölcsönbe a takarékmagtárból, ezért a vermekbe töltött búza romlani kezdett. A lelkész javaslatára minden földdel bíró gazdának kötelezően kiosztottak 1 köből búzát, melyről azonban jegyzőkönyv nem készült.

Jákai Gábor 1847. november 27-én meghalt, utóda 1848. április 2-án Takács Sándor lett.³⁸

Ő két évi kérdezősködés és kutatás után tudta összegyűjteni azokat, akik még annak idején az 1 véka búzát kapták elődjétől. Hosszú időnek tűnhet egy faluközösségben a két év kutakodás, azonban ne feledjük, hogy közben zajlottak az 1848–1849-es szabadságharc eseményei, és a lelkésznek valószínűleg nem elsőrendű feladata volt, hogy a megrekedt takarékmagtár ügyét előmozdítsa, és az adósokat megkeresse. 1850-re sikerült összegyűjteni – kamat nélkül – a gazdáktól az 1843-ban kiadott búzát.

1850-től a magtár működésére nézve jóval bővebb forrásanyag áll rendelkezésünkre, hiszen ekkortól kezdve már mind a bevételeket, mind a kiadásokat vezetik a jegyzőkönyvben.

Takács Sándor lelképásztor Szentpéterszegre érkezése új lendületet adott az elődje által megkezdett Takarékmagtárnak; újra beszedte a lakosoktól a magtár alapját képező búzamennyiséget, illetve 1850-ben felépíttette a magtár épületét, és hozzá való hombárokat készíttetett, melyek biztosították, hogy a dohos és nedves vermek helyett száraz és biztonságos helyen tartsák a magtár búzáját. 40 évvel későbből, 1891-ből ismerünk egy leírást a magtár épületéről:

„Ugyanazon a telken (értsd: a parókia telkén) levő részben az egyház által részben a lelkész által használt cseréppel fedett téglá alapon vályogból épült, gerendázott, tapasztott padlású magtárért 9 m. h(osszú) 7 m. sz(éles) két nagy és két kisebb hombárért és 3 ajtóért – 300 frt.”³⁹

Mivel a leírás 40 évvel a magtár építése után készült, nem lehetetlen, hogy nem tükrözi teljesen hitelesen az 1850. évi állapotokat. Főbb jellegzetességeiben azonban valószínű, hogy megegyezik a 40 évvel korábbi épülettel; téglá alapozású a vízesedés elkerülése érdekében, cserépfedésű, hogy elkerüljék a tűzkárt; a gabonát pedig két – egy kisebb, és egy nagyobb – hombárban tartják.⁴⁰ Az épületet az egyházközség és a lelkész közösen használta.

A szentpéterszegi példa után érdemes megvizsgálni egy bő két évtizeddel későbbi magtáralapítást a szomszédos Gáborjából.

³⁸ Szentpéterszegi református egyházközség anyakönyve, 16. oldal

³⁹ Az 1891. évi Fonciére-biztosítás leírása az egyházi épületekről. Az irat a szentpéterszegi parókia levéltárában található.

⁴⁰ Az 1950-es évekig fennált kismarjai takarékmagtár leírását lásd: Varga 2004: 332.

Takarékmagtár alapítása Gáborjában

A gáborjáni református egyházközség levéltárában való kutatás során került elő a falu takarékmagtárának 1865-ös alapítólevele, mely eddig feldolgozatlan forrásként érdekes adalékkal szolgál a takarékmagtárak működéséhez és a bihari térség ilyen jellegű intézményeinek történetéhez.

A korábban említett 1863–1864-es aszály felhívta a figyelmet a paraszti gazdaságok tartalékhányára, ezáltal a takarékmagtárak fontosságára is. A Helytartótanács magtáralapításra buzdító rendelete után Bihar vármegye alföldi falvaiban is sorra alakultak a takarékmagtárak, ebbe a hullámba sorolható az 1865. évi gáborjáni magtáralapítás is

De hogyan is működött a gáborjáni takarékmagtár? Az 1865. december 17-én kelt alapszabályzat tíz fő pontra tagolta a szabályzatot, ezen belül 46 alpontot határozva meg, kijelölve a kamatszabályokat, a magtár felügyelőit, a jótékonykodás lehetőségeit és formáit.

A magtár alapvető céljaként határozták meg az ínséges időkre való takarékoskodást és a vetőmagkölcsonzést, de a befolyó kamatokból a jótékonykodásra is gondoltak az alapítók: támogatni kívánták a szegényeket, az oktatást, és az egyházi épületek felújítását, újak emelését.

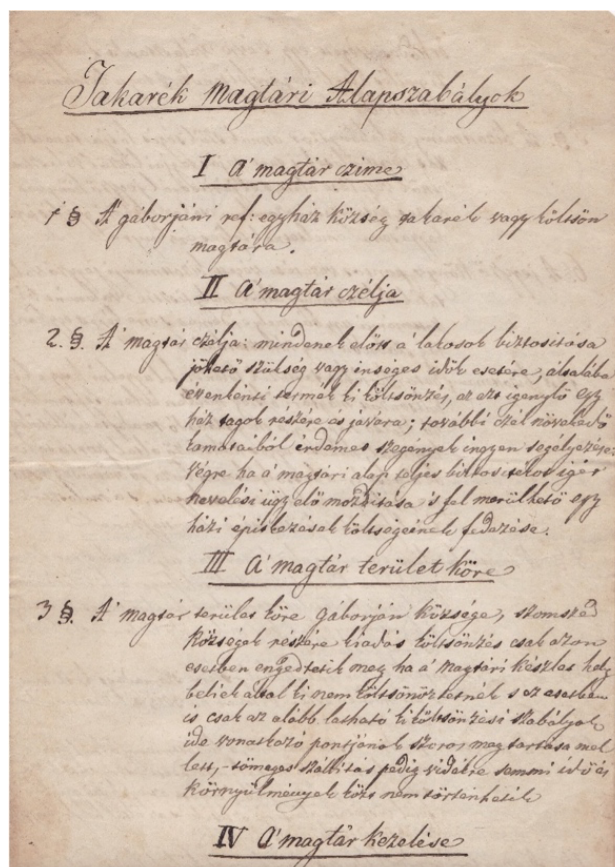
A magtár működésének ellenőrzését egy négytagú bizottmányra⁴¹ bízta, mely szükség esetén ülésezett, az itt elhangzottakról pedig jegyzőkönyvet vezetett. A bizottmány tagjai közül elnököt választottak, illetve

„bármely érdemes s erre képes egyháztag”⁴²

megválasztható volt a jegyzői posztra. A bizottmány feladatkörébe tartozott a kikölcsonzott magtári vetőmag kamatostól történő beszédése és minőségellenőrzése, illetve a nem fizető adósok felszólítása tartozásuk rendezése iránt. A beszédei határidőt szeptember 30-ban határozták meg.

⁴¹ A bizottmány tagjainak pontos létszáma bizonytalan, az alapszabályzatban többször átirít, nehezen olvasható szám szerepel, mely négyesnek és hármasnak is értelmezhető. Az előbbi valószínűbb, hiszen az 1864-es helytartótanácsi rendelet is minimum 4 főben határozza meg a takarékmagtári felügyelőbizottságok létszámát. Papp 1994: 168.

⁴² A gáborjáni református egyházközség takarékmagtárának alapítólevele, 1865. (Megtalálható a gáborjáni református parókia irattárában.)

3. kép: A gáborjáni takarékmagtár 1865-ös alapszabályzatának első oldala. Az irat a gáborjáni református egyházközség levéltárában található.

A magtár tényleges kezelője a gondnok volt, akit a nép által, szavazás útján⁴³ választottak meg, így egy valóban közbizalmat élvező, szabadon választott személy állt az intézmény élén. Feladata volt a kiadási és bevételi napló kezelése, illetve az éves számadás elkészítése, melyet október 30-ig kellett benyújtania, és a presbiteri gyűlés hagyott jóvá, miután a bizottmány is megvizsgálta. A gondnok munkájáért négy köből búza fizetést kapott.

A bizottmány és a gondnok együttesen felelt a magtárért, a fő felügyeleti jog pedig a presbitérium kezében volt.

⁴³ A gáborjáni református egyházközség takarékmagtárának alapítólevele, 1865. (Megtalálható a gáborjáni református parókia irattárában.)

A jegyzői és gondnoki posztnál megjelenő demokratikus gondolkodás – miszerint minden érdemes egyháztag megválasztható volt – érvényesült a kölcsönzés szabályozásánál is. Bár a takarékmagtár a református egyházközség tulajdonában és kezelésében állt, minden gáborjáni lakos, *vallás nemzet és vagyoni állásra való minden tekintet nélkül*⁴⁴ kölcsönözhetett gabonát. Bár megkötésekkel, de más falubélieknek is nyitva állta a takarékmagtár, azzal a feltétellel, hogy két olyan kezeset tud állítani az igénylő, akik Gáborjában is földdel rendelkeznek.

A legkisebb kölcsönözhető mennyiséget két vékában (egy véka körülbelül 25-35 liternek felelt meg), a legnagyobbat négy köbölben (egy köböl körülbelül 64 liter volt) határozták meg, de a felső határ változtatható volt, nagycsaládos gazda – ha a bizottmány is jóváhagyta – négy köbölnél több búzát is kölcsönözhetett.

A kamatszabályok meghatározták, hogy ki milyen feltételekkel kölcsönözhet a magtárból: földdel bíró gazda esetében nem volt szükség kezesre, föld nélküli igénylő azonban két földdel bíró gazda jóállásával kaphatott csak vetőmagot a takarékmagtárból. A kamat minden esetben egységes volt: egy köbölre egy véka kamatot számoltak. Szeptember 30-án határoztak meg az éves fizetési határidőt, lehetőséget adva arra, hogy aki igényli, az adott évben kikölcsönzött mennyiséget magánál tarthatja a következő évben is, ez esetben a kamatot meg kell fizetnie még a tárgyévben, és újabb kölcsönt sem vehet ki a magtárból.

A kikölcsönzött vetőmagot és a kamatot minden gazda maga volt köteles beszállítani a magtárba, ahol a gondnok nyugtázta a fizetés tényét. Aki nem fizetett határidőre, figyelmeztették, ha az ügy továbbra sem rendeződött, és behajtóval kellett a tartozást rendezni, a nem fizetőt kizárták a takarékmagtár tagjai közül.

A takarékmagtár alapításakor a 200 köbölnyi magtári termény elérését tűzték ki célul. Amint ezt elérte a magtárban lévő gabona mennyisége, különböző jótékony célokra is fordíthatták a magtár készleteit. Elsődleges célként a szegények segélyezését fogalmazták meg. Ide tartozott a szegény szülőktől származó, vagy árva iskolás gyerekek segítése: számukra a tandíjat a magtári alapból fizették ki. A bizottmány javaslatára a munkaképtelen öregek, vagyontalan árvák, elemi csapást szenvedett családok tagjai is segélyben részesülhettek, melynek mértékét a bizottmány tagjai határozták meg. A szegények támogatásáról szóló határozatok között szerepel a sok gyermekes özvegyek segítése is, erre azonban csak akkor láttak lehetőséget a szabályzat szerzői, ha a magtári alap mennyisége növekszik, és a korábban említett csoportok támogatása után marad még felhasználható összeg.

Második jótékony célként a nevelésügy támogatását tűzték ki célul a takarékmagtár alapítói. Ha a magtári alap eléri a 400 köblöt, éves jövedelméből 40-50 köböl eladhatóvá válik, melynek jövedelme a tanítókat illette; a szülőknek így

⁴⁴ A gáborjáni református egyházközség takarékmagtárának alapítólevele, 1865. (Megtalálható a gáborjáni református parókia irattárában.)

nem kellett tandíjat fizetniük iskolás gyermekeik után, azt a magtári jövedelmekből rendezték. Hasonló elven működött az egyházi építkezésekre szánt összeg is, erre a 400 köből magtári alap elérése után éves szinten 20–25 köből búza árát szánták. Mindkét összeget az egyházközség pénztárától külön kezelték, egy pénztárnok felügyelete mellett, aki a takarékmagtár bizottmányának és a presbitériumnak tartozott elszámolással.

Az alapszabályzat záradékában az alapítók lehetőséget adnak a szabályzat megváltoztatására, ha a körülmények úgy kívánják, az alapelveket (ínséges időkre való takarékoskodás, szegények támogatása, iskolaügy és egyházi építkezések támogatása) azonban megtartandónak ítélik. A magtár esetleges feloszlása esetén maga a magtár épülete és a benne őrzött vagyon a gáborjáni református egyházközségre szállt volna.

Ónodi József lelkipásztor és a gáborjáni presbitérium 1865. december 17-én hagyta jóvá a takarékmagtár alapítását, miután a fent bemutatott szabályzatot pontról-pontra felolvasták, és a teljes presbitérium egyetértett vele. Pár hónappal később, 1866. szeptember 12-én Révész Bálint esperes és Nyíri Bálint lelkész is aláírásával erősítette meg az újonnan megalakult gáborjáni magtár szabályzatát.

Az alapítólevél ismeretében láthatjuk, hogy az 1840-es szentpéterszegi magtáralapításhoz képest 1865-ben Gáborjában már jóval kidogozottabb, részletesebb szabályzat készült. Nyilvánvalóan ennek az az oka, hogy a gáborjániak már több előképet hívhattak segítségül a szabályzat szövegezéséhez, míg Szentpéterszegen gyakorlatilag minimális előzménnyel mindent az alapoktól kellett kidolgozni. Főbb vonalaiban azonban mindkét intézmény azonos célokat tűzött ki maga elé: az inséges időkre való takarékoskodás, a kamatra való kölcsönzés, ezáltal a jótékonyásra, egyházi célokra fordítható tőke növelése szerepelt az elsődleges célok között. Az ellenőrzés és kezelés feladata mindkét helyen egy bizottságra hárult, Szentpéterszegen ez nyolc főből állt, míg Gáborjában négy tagú bizottmányt választottak, melynek munkáját egy magtárgondnok segítette.

Az alapszabály elfogadását Szentpéterszegen egy népgyűlés is kísérte, a vasárnapi istentisztelet után a falu népének felolvasták a szabályzatot, míg Gáborjában ez a mozzanat elmaradt, a presbitérium döntését már csak az egyházi előjáróknak kellett jóváhagyni – ennek ellenére bizonyára valamifajta nyilvános kihirdetés itt is lehetett, hiszen legalább az érintett családfőket tájékoztatni kellett a magtár szabályzatáról.

Összefoglalás

A bihari térség falvaiban a 19. század második felében sorra alakultak meg a takarékmagtárak, melyek sok esetben egészen a 20. század első feléig működtek,

helyenként 1945-ig biztosítottak vetőmagot a gazdáknak, és több jótékony célra is tudtak a magtári tőkéből fordítani. Az 1840-ben alapított szentpéterszegi takarékmagtár az ország egyik legkorábbi ilyen intézménye volt, fennállásának kezdeti nehézségei után a következő évtizedekben töretlenül működött, hasonlóan a szomszédos Gáborján takarékmagtárához, mely a szentpéterszegi után bő két évtizeddel, 1865-ben alakult meg. A takarékmagtárak megszervezése felsőbb utasításhoz kötődik, melyet egy, a faluban élő értelmiségi – leggyakrabban a lelkész – ültet át a gyakorlatba, így tehát ezeket a kezdeményezéseket nem tekinthetjük tisztán önszerveződésen alapulónak, bár a magtárbizottmányok működése és a széleskörű részvétel azt bizonyítja, hogy a faluközösségek a kezdeti nehézségek után már a magukénak érezték a magtárak intézményét. A takarékmagtárak paraszti polgárosodásban betöltött szerepe is fontos, hiszen mind a gazdasági életben, mind a mentalitásban változást hoztak.

A takarékmagtárak gazdasági haszna egyértelmű. Korábban nem feltétlenül állt elegendő vetőmag a parasztok rendelkezésére, az időjárás és az elkerülhetetlen károk (tűzvészek, a vetőmag penészedése, kártevők pusztítása) megnehezíthették, vagy ellehetetleníthették a vetést. A takarékmagtárak szilárd építőanyagból épültek, és a gabona tárolása is száraz, nedvességtől védett helyen történt, amivel kiküszöbölték az említett problémákat, biztosítva a folyamatos vetőmagellátást.

A gazdasági változásokon túl a mentalitásbeli változást nehezebb a források segítségével nyomon követni, ugyanakkor feltételezés szintjén néhány gondolatot érdemes megemlíteni. A szentpéterszegi magtáralapítás egyike a legkorábbi takarékmagtár-alapítási kísérleteknek Magyarországon. 1840-ben a falu földesura a Váradi Káptalan volt, lakói jobbágyi megkötöttségek között éltek, ami jelentősen befolyásolta a falu gazdasági lehetőségeit. Ebben a helyzetben egy földesúrtól független gazdasági intézmény jelenléte fontos újdonság volt, ami a falu lakóinak életét is megváltoztatta azáltal, hogy – a jobbágyi lakosság életében először – megteremtette a szabályozott hitel fogalmát. A korban a hitelezés, hitelképesség még a nemesség esetében sem volt egyértelműen adott, hiszen az ősiség révén a nemesi birtok elidegeníthetetlen volt, tehát fedezetként sem szolgálhatott. Hasonló volt a helyzet a jobbágyi használatú földekkel és a jobbágytelekkel is, mely a legtöbb esetben szintén a földesúr joghatósága alá tartozott, egészen 1848-ig, amikor is a jobbágyfelszabadítás és az ősiség eltörlése lehetőséget biztosított a hitelezés széleskörű kibontakozására. Ennek a folyamatnak ment elébe a takarékmagtár, mely a jobbágyfelszabadítás előtt egy szűk évtizeddel már – igaz, hogy csak szűk körben – de hitelt tudott nyújtani a jobbágyoknak is.

Az 1865-ös gáborjáni takarékmagtár-alapítás már a polgárosodó paraszti világ megnyilvánulásaként is értelmezhető, hiszen ekkor már szűk két évtizede megszűntek a feudális megkötöttségek, nagyobb tér nyílt a paraszti közösségek önszerveződésére, melynek élén még mindig az egyház állt, ugyanakkor a vállal-

kozó kedvű gazdák nélkül a magtár sem működhetett. Számukra a takarékmagtár biztonságot jelentett, hiszen egy aszályos év okozta termés kiesésén túl tudtak lendülni a takarékmagtár nyújtotta segítséggel, folytatni tudták gazdaságuk bővítését, esetleg saját szükségleteik kielégítésén túl a piacra termelés lehetőségei is megnyíltak előttük. A mentalitás változását a szorgalmas munka gyümölcseként elérhető anyagi gyarapodás jelenthette, ami a korábbi, feudális állapotokkal szemben új helyzetet teremtett, és gondolkodásbéli változásra is sarkallhatta Gáborján és Szentpéterszeg lakóit. A gáborjáni takarékmagtár kölcsönzési szabályzatának 19. pontja szabályozta a kezességvállalást a kölcsönzők esetében. Bár föld nélküli kölcsönzőnek két kezest kellett állítania, ezt a magtár felügyelőbizottsága *becsületes, igyekező szorgalmas zsellérnek (...) ha hozzá bízik el engedheti.*⁴⁵ A megnevezés (zsellér) még a feudalizmusból ered, a mentalitás azonban már a paraszti polgárosodás felé mutat: a szorgalom és a becsületes munka lehetőséget teremtett a társadalmi helyzet megváltoztatására. Kósa László a paraszti polgárosodás kulcselemei közé sorolja a vállalkozóképességet és a hozzá kapcsolódó vállalkozószellemet, melyhez az egyén munkaerejét és termelőeszközeit szabadon használhatja.⁴⁶ A szabályzatban említett igyekvés és szorgalom épp ezeket a tulajdonságokat fedi le, a takarékmagtárak paraszti polgárosodásban betöltött szerepét tehát első sorban abban láthatjuk, hogy a maguk eszközeivel segítették a paraszti gazdálkodást, önszegélyezés révén biztosítva a hitel lehetőségét a gazdáknak.

Függelék

A szentpéterszegi Takarékmagtár alapítólevele. A szöveget az eredeti helyesírást megtartva közlöm.

„Mi a Debreczeni Nagy Tiszteletű Egyházi Vidékben keblezett Sz. Péterszegi Helvétziai Vallás tételt követő Ekklesiának tagjai, s' Sz. Péterszeg Helységének törökös Lakossai, kik a' mi ez idő szerinti Lelki Pásztorunk tanátságából, indításából, 's az általa előnkebe adott rendszabály szerint, köz meg egyezéssel szabad akarattól össze tettünk bizonyos mennyiségű, mintegy 116 az az száz tízenhat köbölre menő rozs, és kétszeres búzát .olly czéllal, hogy ez az évenkénti új fejébe való kiadás szokott módján köz fel vigyázat, s' szoross számadás alatt-a' lehető minél nagyobb mennyiségre neveltetvén: néhány évek le fojtával, mindennek felett ugyan Ekklesiánk minden szükségét pótlására bővséges jövedelem kútfejéül-de e' mellett egyszeremind, egy az itteni lakosságnak, akármely következtető szükség, 's termékletlenség idején ki tartására felállítandó, s ugyan ezen tőke kamatjából elegendő gabonával meg töltendő

⁴⁵ A gáborjáni református egyházköztség takarékmagtárának alapítólevele, 1865. (Megtalálható a gáborjáni református parókia irattárában.)

⁴⁶ Kósa 1998: 43.

Bátorságosító Élelem Tár alapjául szolgálna;-ezzel közönségesen kijelentjük,s' adjuk tudtokra mindenkinek a'kiket ez a dolog illet, hogy mi ezen általunk tétetett Élet alapítványt ugy tekintjük, 's így kívánjuk ez időktől fogva mindenkétől tekintetni mint ezen Sz. Péterszegi Helvétziai Vallás-tételt követő Ekklesiának, 's ennek mind azon Tagjainak kik ezen alapítványba valami részt adtak-köz és sérthetetlen kintsét,-s valaki ezen intézménynek elrontására törekedne, vagy e' körül hűségtelenül forgolódna mind Ekklesiánknak a' mi köz javunknak, s' még maradékaink boldogságának is nyilvános ellenségét-mellyhez képest valamint mind azon Elöljáróinkról, kikre e' mi közkintsünkön való évenkénti sáfárkodás annak ki osztása és beszédése meg hitelezve bizódik tökéletes hűséget és tiszta lelki esmérettel való forgolódást kívánunk-azonképpen mi is mind közönségesen, mind egyenként és fejenként kötelezzük magunkat-hogy ezen alapítvány rendszabályainak bennünket illető minden pontjait-s'különösen azon fő pontját,hogy az általunk ki vejendő részt, a kifizendő határidőbe a' rá adással együtt mindenkor pontosan halogatás és magunk vonogatása nélkül be adjuk; s tökéletes hűséggel. 's önkénti engedelmisséggel teljesítjük , 's azoknak híven való teljesítését-egy mástól költsönösen, szorosan minden személyes tekintet nélkül meg kívánjuk-'s ne hogy a' be adás alkalmával a'restelkedő, s' önként eleget tenni nem akaró lakosok rendetlensége miatt a' köz cél hátra maradást szenvedjen-'s az intézmény veszedelmesztessék: ennek eltávoztatására magunkat közönségesen egy Hehybeli 8 az az nyöltz személyből álló bíróság alá vetjük-melyből négy személyt mindenkor a' Tiszt Predikátor a' Presbyterium tagjai közül-négyet pedig a' Hehység Fő Bírāja mint ekklesia fő curatora-a Hehységbeli Tanács tagjai közül fog kinevezni-és ezen Bíróság kötelessége lesz-en-az új fejébe ki adott életet a' lakosságtól mindenkor september hónap két utolsó hetibe a' bé vétel napjait előre ki hirdetvén, a' ráadással együtt hijjánosság nélkül beszédni;- a'restelkedőket a'Hehység Házánál tartandó ülései elébe idéztetni-és a'kik Szent Mihály napjára mint utolsó határ időre be nem fizetnének-azokon minden további várakozás 's engedelem nélkül tartozásokat ön hatalma által meg venni-Mehyre nézve ezen nyöltz személyből álló bíróságot ezen egy dologban-mint a' mellyet éppen nem polgári , hanem merő Egyházi , 's annál fogva a' jóvá hagyatás , meg erősíttetés-fő fel ügyelés és pártolás végett egyenesen és egyedül Egyházi Törvényes Felsőségünk ezen Debreczeni Egyházi Vidék nagy tiszteletű 's tekintetű Consistoriuma eleibe terjesztendő szabad akarat szerénti rendelkezésnek kívánunk tekintetni-végre hajtó telhes hatalommal ezennel felruházzuk , s' valakik közülünk ezen alapítványból új fejébe valami részt kivesznek , mind azokat minden felsőbb Törvényhatóságra való hivatkozhatás nélkül ezen Bíróság alá vetjük-'s annak ki jelentésére , hogy ezen Bíróságnak magokat alája adják-neveket, kivételek mennyiségével 's kezek kereszt vonásával ezen rendelkezésnek alá iratni és ezen formát minden kiadások alkalmával állandó szerződési forma gyanánt használtatni köz akarattal rendeljük.

Ezen szerződési forma előttiünk felolvastatván: helybe hagyatott, és megerősített; mind az Ekklesia, mind a Hehység petsétyével megerősíttetni rendeltetett; általunk-főbíró Mészáros István-törvénybíró és presbyter Vadász István-kurátor öreg Balog János-Ékes András-K. Nagy Mihály-Kun Sámuel-Haraszti János-Balog István presbyterek-Vadász János-Haraszti Sándor-Ékes

István-Lakatos Péter-Szabó István-Farkas István-Székel János-Szepesi Sándor-Z. Szabó János-Esküttek által 1840.ik év Februárius 9.kén.

Ugyan ezen szerződési forma az 1840.ik év Februárius 16.kán vasárnap reggeli templom után a Parochialis Ház udvarán az egész nép előtt felolvastatván helybe hagyatott és megerősített.

Feljegyzette Bíró Móyses jegyző

Jákai Gábor mk. prédikátor”

Irodalom

CSERNÁK Béla

1906 *A furtai református egyház története.* Debrecen: Debreceni Protestáns Lap Könyvnyomdája

DÁM László

1992 *Építkezés.* Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 13. Debrecen: KLTE

DANIS Ferenc

2001 *Hont vármegye mezőgazdasága a 18. századtól 1918-ig. Fórum Társadalomtudományi Szemle.* III. 2. 59–72.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország Geographiai Szótára* III. Pest: Kozma Vazul

FÜZES Endre

1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban.* Budapest: Akadémiai Kiadó

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Budapest: Sylvester Nyomda Rt.

KERESZTESSY Károly

1906 *A kisszántói ev. ref. egyház története.* Debreceni Protestáns Lap. XXVI.

KISS Lászlóné Pásztor Irma (szerk.)

1996 *Szentpéterszeg első falukönyve.* Szentpéterszeg: Szentpéterszegi Önkormányzat Faluháza

1998 *Szentpéterszeg falukönyve 2.* Szentpéterszeg: Bihar Közösségiért Alapítvány

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest: Planétás Kiadó

KOVÁCS Miklós

1981 *Adatok a takarékmagtárakról.* In Takács Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1978-1980.* 201–218. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum

MÓDY György

1996 *Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg a XVIII. századig.* In Rácz Zoltán (szerk.): *Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg.* Debrecen: Rácz Építész Iroda

MOLNÁR Ambrus

- 1987 A takarékmagtárak, mint népi jellegű egyházi intézmények a Tiszántúli Református Egyházkerületben, a XIX. században. In Dankó Imre – Küllő Imola (szerk.): *Vallási Néprajz 3. Módszerek és történeti adatok*. 252–300. Budapest: ELTE Folklóre Tanszék

PAPP József

- 1994 Az annonáriától a népi takarékmagtárákig. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok*. 165–174. Debrecen: Ethnica

RÁCZ Zoltán

- 1996 Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg. Debrecen: Rác Épitész Iroda

VARGA Gyula

- 2004 Magtárak a Bihari Síkság népi építészetében. In Vajda Mária (szerk.): *Granarium*. Varga Gyula válogatott tanulmányai. 316–340. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei

FORRÁSOK

GÁBORJÁNI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG IRATTÁRA

- 1865 A gáborjáni református egyházközség takarékmagtárának alapítólevele.

SZENTPÉTERSZEGI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG IRATTÁRA

- 1839–1852 A szentpéterszegi református egyházközség anyakönyve.

- 1840–1900 A szentpéterszegi református egyház takarékmagtárának jegyzőkönyve.

- 1891 A Fonciére-biztosító biztosítási kötvényének leírása az egyházi épületekről.

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR HAJDÚ-BIHAR MEGYEI LEVÉLTÁRA (HBML)

- 1836–1884 HBML IV.B.420/c. V.5 Derecskei járási iratok.

Márton Vadász

THE FOUNDATION OF COMMUNAL GRANARIES IN SZENTPÉTERSZEG AND GÁBORJÁN

In every agricultural society, granaries hold an important position in the life of a community, and that is why savings-granaries had a principal role in the hungarian peasant society. In the Kingdom of Hungary, savings-granaries appeared from the middle of the 19th. century. These granaries had a main role in the development of the villages. Some of them were encouraged by the local priest, just like one of the earliest example, the savings-granary of Szentpéterszeg, in Bihar county, founded in 1840. But some of them were created by the local communities, for example in 1865, in Gáborján.

A tradicionális sportok és játékok nemzetközi intézményi védelme

MOLNÁR DÁNIEL

Bevezetés

Az identitásunk fontos részét képezi az énképünknek, amit három fő kategóriára oszthatunk: személyes, társadalmi és kulturális identitásra. A kulturális identitások társadalmilag konstruált kategóriákon alapulnak, amelyek megtanítanak minket és vonatkozó elvárásokat tartalmaznak a létformával, társadalmi viselkedéssel vagy cselekvésmódokkal kapcsolatban. A kulturális identitásokon belüli létmódok és társadalmi viselkedési elvárások idővel változhatnak, de ami megkülönbözteti őket a legtöbb társadalmi identitástól, azok a történelmi gyökereik.¹

A globalizációnak, a hatalmas egységesülési folyamatoknak, a világ homogenizálódásának és a nemzetköziesedésnek köszönhetően kialakult a regionális és helyi kultúrák eltűnésére vagy jelentős átalakulására vonatkozó diskurzus. Úgy tűnt, hogy az úgynevezett posztmodern valóságban, amelyet az idő és a tér hihetetlen felgyorsulása, valamint az állandó változékonyság jellemez, és amely a kis közösségeket univerzális kulturális minták átvételére kényszeríti, nincs többé helye semmilyen „másságnak” – elmélkedett művében Bartosz Prabucki.² Ez a fajta gondolatiság azonban a nyugati kultúra hegemoniájának egyfajta folytatásának is tekinthető, ami politikai, társadalmi és mindenekelőtt kulturális, globális homogenizálódást eredményezne. Ez a helyzet azonban érdekes jelenséget idézett elő: a helyi és regionális közösségek, etnikai csoportok és nemzetek erőteljes reakcióját váltotta ki, ugyanis nem akartak „eltűnni” ebben a globalizálódó valóságban. Annak érdekében, hogy ezt elkerüljék, elkezdtek visszatérni saját kulturális örökségükhöz, helyi és nemzeti hagyományaikhoz. Ennek következtében a mai világban egy lenyűgöző tendencia figyelhető meg, amely néha ellentétes a globalizációval, máskor pedig kiegészíti azt.

¹ <https://open.lib.umn.edu/communication/chapter/8-1-foundations-of-culture-and-identity/>
(A letöltés dátuma: 2023. 01. 10.)

² Prabucki 2022: 1.

Értjük ezalatt a különböző közösségek, etnikai csoportok, sőt akár egész nemzetek helyi, regionális és nemzeti, úgynevezett kollektív kulturális identitásainak megnyilvánulásait.³ Ahogyan Jan Assmann sokat idézett meghatározása szól:

„Kollektív identitáson, vagyis Mi-azonosságon azt a képet értjük, amelyet egy csoport önmagáról fest, s amellyel a tagok azonosulnak. A kollektív identitás azonosulás kérdése a részt vevő egyének részéről: „önmagában” nem létezik, hanem mindig annyiban, amennyiben egyesek hitet tesznek mellette. Ereje attól függ, mennyire él elevenen a csoporttagok tudatában, mennyire képes motiválni a gondolkodásukat és cselekvésüket.”⁴

A kollektív identitás általában tehát értelmezhető úgy, mint a közösség tagjai által osztott hasonló eszmék és attitűdök. A különböző típusú közösségekhez kapcsolódóan többféle identitást is megkülönböztethetünk, melyek közül az egyik a kulturális identitás.⁵

Ezek az úgynevezett kulturális attribútumok tehát olyan közös elemek, jellegzetességek vagy értékek, amelyek egy adott közösség által elfogadottak, szerves részüknek tekinthetők, és amelyek megkülönböztetik a többiektől. A kulturális attribútumok segítenek a helyi és regionális csoportoknak és nemzeteknek abban, hogy a globalizált világban megőrizték, kifejezzék, megerősítsék és előmozdítsák kulturális identitásukat. Ilyen elemek például a következők: egy adott csoport sajátos nyelve, különálló terület, vallás, közös eredet, történelem, közös szokások, az összetartozás érzése és még sok más. Ahhoz, hogy a különböző közösségek fenn tudják tartani saját érzésüket az etnikai és kulturális kollektív hovatartozásuk vonatkozásában, aktív támogatásra, kinyilvánításra és népszerűsítésre van szükség. Erre szolgálnak a fent említett kulturális attribútumok. Mivel azonban az olyan attribútumok vagy jellegzetességek, mint a nyelv, a terület, a szokások vagy a vallás megkérdőjeleződhetnek, és nem mindig elegendőek egy adott etnikai csoport vagy nemzet erős, kollektív identitásának megteremtéséhez, ezért sokan közülük valami újat keresnek. Ebben az esetben a saját kultúrájuk elhanyagolt vagy elfelejtett elemeihez nyúlnak, amelyek erősíthetnék kulturális összetartozás-tudatukat. Az egyik ilyen kulturális attribútum a sport.⁶

³ Prabucki 2022: 1.

⁴ Assmann 2004: 131.

⁵ Prabucki 2022: 5–6; Lásd továbbá: „Identitáson társadalmi szereplők esetében az életcélok felépítésének folyamatát értem, valamely kulturális attribútum vagy a kulturális attribútumok valamely összefüggő halmaza alapján, ami a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez. Adott egyénnek vagy kollektív szereplőnek sokféle identitása lehet.” Castells 2006: 28–34.

⁶ Prabucki 2022: 5–6.

A tradicionális sportok intézményes védelme

Az UNESCO⁷ a tradicionális sportokat és játékokat (Traditional Sports and Games – rövidítve: TSG) szellemi kulturális örökségként ismerte el, mivel a hagyományos sportok – illetve játékok – kiemelkedő szerepet játszanak egy ország kultúrájának és történelmének közösségi reprezentálásában. Az UNESCO által tradicionálisnak elismert játékok segítségével többet tudhatunk meg egy közösség múltjáról és identitásáról, mivel a sport mindig is egyesítő erővel hatott az emberekre.⁸ A következőkben az UNESCO tradicionális sportok és játékok megóvása, valamint propagálása érdekében végzett tevékenységét foglalom össze.

A TSG szellemi kulturális örökség részeként történő megőrzése, valamint népszerűsítése kulcsfontosságú kihívás a sport és a társadalmak jövőbeli fejlődése szempontjából. A tradicionális sportok és játékok emellett fokozzák a kultúrák közötti párbeszédet és a békét, továbbá erősítik a fiatalok szerepvállalását.

Az UNESCO 1978-ban egy nagyon fontos dokumentumot hozott létre: „*A testnevelés és a sport nemzetközi chartája*”⁹ címmel. Ez volt a kiindulópontja egy későbbi, kifejezetten a testkultúra hagyományos formáinak a mai világban betöltött szerepével foglalkozó dokumentum elfogadásának.¹⁰

Az UNESCO Általános Konferenciájának 20. ülészakán, 1978-ban elfogadott eredeti Charta akkoriban innovatívnak számított, mivel ez volt az első olyan jogokon alapuló dokumentum, amely kimondta, hogy

„a testnevelés és a sport gyakorlása mindenki számára alapvető jog”.¹¹

1986-ban ugyanez a szervezet levelet küldött az ENSZ tagállamok minisztereinek. Ebben a tradicionális sportok és játékok – mint az emberiség kulturális örökségének megőrzését szolgáló jelentős javak – védelmének és fejlesztésének szükségességét ajánlotta. Három évvel később az UNESCO a hagyományos kultúra egyik legfontosabb megnyilvánulásaként és világörökségeként ismerte el a

⁷ Az UNESCO az Egyesült Nemzetek Szervezetének Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete. A létrehozásáról szóló megállapodást 1945. november 16-án 37 állam írta alá. A szervezet alkotmánya 1946. november 4-én lépett életbe, miután 20 állam ratifikálta. Az UNESCO-nak jelenleg 193 tagállama és 11 társult állama van, Magyarország 1948. szeptember 14. óta tagja a szervezetnek.

⁸ <https://www.sportanddev.org/en/article/news/four-traditional-games-around-world> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 22.)

⁹ https://en.unesco.org/sites/default/files/sport_e.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 01. 22.)

¹⁰ Prabucki 2022: 15.

¹¹ <https://www.unesco.org/en/sport-and-anti-doping/international-charter-sport> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 20.)

TSG-t, amelyet az építészet, a zene, a művészetek vagy a nyelvek szintjén érdemes védeni.¹²

A hagyományos sportok és játékok megőrzése és előmozdítása időbeli és kulturális utakat épít, amelyek a kultúrák és közösségek közötti párbeszédhez vezetnek. A TSG elősegíti a kortárs kulturális, társadalmi és sport gyakorlatok megértését, továbbá előrevetíti azok jövőbeli fejlődését. A tradicionális sportok és játékok lehetőséget adnak a kormányoknak, a közösségeknek és az egyéneknek, hogy kifejezzék kultúrájuk gazdagságát és sokszínűségét.¹³

1994-ben az Európai Parlament is felhívta a figyelmet a TSG tanulmányozásának és népszerűsítésének szükségességére, ezért e kérdésekkel való foglalkozásra külön bizottságot hozott létre. Öt évvel később az Uruguayban található Punta Del Estében hatvannégy miniszter, magas rangú tisztviselők, továbbá a testneveléssel és sporttal kapcsolatos kérdésekben érintett nem kormányzati szervezetek képviselőinek részvételével tartottak találkozót. Több bizottságban folyt a munka, amelyek közül a 2. számú Bizottság – felidézve többek között a fent említett „*A testnevelés és a sport nemzetközi chartáját*” – hangsúlyozta az UNESCO égisze alatt 2000-ben megrendezendő Hagyományos Sportok Világfesztiváljának szükségességét. Javasolta ugyanakkor, hogy az ENSZ minden tagállama támogassa a játékokat. A Bizottság tagjai azt is indítványozták az UNESCO főigazgatójának, hogy az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó szervezetekkel és szakértőkkel együttműködve vezesse be a tradicionális sportokra és játékokra vonatkozó globális irányelvet.¹⁴

A TSG elismerése és védelme felé tett főbb lépések közül tehát kiemelendő a Punta del Este-i nyilatkozat (MINEPS III)¹⁵, amely a hagyományos játékok és sportok világszintű listájának kidolgozásával és kormányzati támogatásával kívánta elősegíteni a tradicionális sportok és játékok védelmét, valamint fejlesztését.¹⁶

A 2001-ben Párizsban tartott 31. általános konferenciáján az UNESCO elfogadta a kulturális sokszínűségről szóló egyetemes nyilatkozatot¹⁷. Ez egy új etika kezdetét jelentette, amelyet az UNESCO a 21. századba lépve támogatott. A nemzetközi közösség először kapott messzemenő szabályozási eszközt, amely arra a

¹² Prabucki 2022: 15.

¹³ <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

¹⁴ Prabucki 2022: 15.

¹⁵ <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000119812> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 27.)

¹⁶ <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

¹⁷ <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 25.)

meggyőződésre épül, hogy a kulturális sokszínűség tiszteletben tartása és a kultúrák közötti párbeszéd a fejlődés és a béke egyik legjobb garanciája.¹⁸

A Testnevelés, Testmozgás és Sport Nemzetközi Chartájában¹⁹ az alábbiak szerint fogalmazzuk:

„A testnevelés, a testmozgás és a sport sokszínűsége alapvető jellemzője értéküknek és vonzerejüknek. A hagyományos és őshonos játékok, táncok és sportok, modern és újonnan kialakuló formáikban is kifejezik a világ gazdag kulturális örökségét, és ezeket védeni és támogatni kell.”²⁰

„A sportok és játékok őshonos és hagyományos formáinak ünneplése, amelyek számos különböző közösség gyökereiből erednek, a kortárs kultúra egyre növekvő jellemzője.” – mondta Kiochiro Matsuura, az UNESCO főigazgatója 2003-ban. Szintén ebben az évben az UNESCO és Wojciech Liponski²¹ professzor együttműködése nyomán, a Punta del Este-i Nyilatkozattal összhangban megjelent a World Sports Encyclopedia, mint a hagyományos játékok és sportágak világméretű listája.²²

A World Sports Encyclopedia egyedülálló kiadvány, amely a történelemben először, több mint 3000 sportágat és sportjátékot tartalmazott a világ minden tájáról. Bemutatta az összes népszerű olimpiai és nemzetközi sportágat, a történelmi sportágak, a hagyományos sportok, a fogyatékkal élők sportjai, az extrém sportok, a regionális sportok, az őshonos sportok és az új, extravagáns sportágak sokaságát. A bejegyzések tartalmazzák alapvető információkat a sportágakról, szabályokat, felszereléseket, történelmet, eredetet, irányító testületeket, sőt még a név etimológiáját is.²³

Az UNESCO megalakulása óta számos egyezményt hozott létre a világ kulturális javainak megmentése és megőrzése érdekében. Ennek sorában 2003-ban fogadta el a szellemi kulturális örökség megőrzéséről szóló egyezményt.²⁴ A szellemi kulturális örökség²⁵ alapvetően szóban, tudásban, képességekben, szokásokban létező, és az élő közösségekhez kapcsolható kulturális gyakorlat. Az egyezmény célja ezen közösségi gyakorlatok megőrzése, az önálló kulturális arculattal rendelkező közösségek identitásának megerősítése, ezáltal a kulturális sokszínűség kölcsönös

¹⁸ <https://jugaje.com/en/textes/traditional%20sports%20and%20games.pdf> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 24.)

¹⁹ International Charter of Physical Education, Physical Activity and Sport

²⁰ <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235409> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 27.)

²¹ 1942-ben született lengyel angoltanár, sporttörténész, sportoló és olimpikon.

²² <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

²³ <https://archive.org/details/worldsportsencyc0000lipo/mode/2up> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 19.)

²⁴ <https://ich.unesco.org/en/convention> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 23.)

²⁵ Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage

elismerése, valamint a nem tárgyiasult és gyakran kihalással fenyegetett kifejezési formák jelentőségének tudatosítása, az ilyen örökség-elemek megőrzése.²⁶

A sport a különböző közösségek kulturális kollektív identitásának egyik eleme, sőt olykor fontos kulturális attribútuma vagy megkülönböztető jegye lehet. Arra használják, hogy támogassák, népszerűsítsék vagy akár megteremtsék azokat. A sport a nemzetközi és kulturális cserekapcsolatok, a kölcsönös megértés és olykor a történelmileg konfliktusban álló nemzetek megbékélésének erősítését is szolgálja, és így – ha kis mértékben is – megvalósítja a világ közös kulturális örökségének eszméjét. Ez fontos a mai világban, ahol a globális folyamatok dinamikus kölcsönhatásban vannak a különböző közösségek helyi és alulról jövő kezdeményezéseivel. Ebben az összefüggésben tehát különös jelentőséggel bírnak a különböző sportok igen érdekes és értékes típusai, jelen írás szempontjából pedig a tradicionális sportok és játékok.²⁷

A nemzetközi hálózat projekttel kapcsolatban az UNESCO által összehívott, 2006-os párizsi kollektív konzultáció megnyitotta az utat egy nemzetközi platform létrehozása előtt, amelyet a TSG-re szakosodott hivatalos ernyőszervezetként terveztek. 2009-ben az UNESCO Teheránban tartott kollektív konzultációján a platform létrehozásával megbízott UNESCO tanácsadó bizottság létrehozására összpontosított.²⁸

Mindemelett szintén Teheránban a Guy Jaouen és Wojciech Liposki által vezetett szakértői csoport a következőképpen határozta meg a TSG-t:

„A hagyományos sportok és játékok a szabadidő és a rekreáció motoros tevékenységei, amelyek rituális jellegűek lehetnek. Az egyetemes örökség sokszínűségének részét képezik. Egyéni vagy kollektív módon gyakorolják őket, regionális vagy helyi identitásból eredően; egy versenyszerű vagy nem versenyszerű tevékenységeket szervező csoport által elfogadott szabályokon alapulnak. A hagyományos sportok és játékok gyakorlásukban és szervezésükben népi jelleget mutatnak, de ha sporttá alakulnak, akkor inkább uniformizálódnak és intézményesülnek. A hagyományos játékok gyakorlása elősegíti a globális egészséget.”²⁹

A TSG, amely nincs kitéve a klasszikus sportok globalizált gazdasági tétjeinek, sem a teljesítményre és eredményekre való törekvésnek, amely veszélyes és illegális gyakorlatokhoz vezet, amelyeket az UNESCO Nemzetközi Doppingellenes Egyezménye a sportban próbál szabályozni, lehetőséget kínál a kormányoknak, a sportmozgalmaknak és a polgároknak a fenntartható és etikus sport- és kulturális

²⁶ Csonka-Takács-Pál-Kovács 2019: 1.

²⁷ Prabucki 2022: 7.

²⁸ <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

²⁹ Prabucki 2022: 7.

gyakorlatok kialakítására. Ennek a szellemi kulturális örökségnek a jelentősége különösen a generációk közötti és kultúrák közötti párbeszégeken alapul, amelyek fenntartják ezeket a közösségeken belül élő hagyományos gyakorlatokat. A kultúrák közötti párbeszéd kiépítése és az etikai értékek előmozdítása a tradicionális sportokon és játékokon keresztül termékeny talajt biztosít a fiatalok szerepvállalásának erősítéséhez, valamint a közösségek és társadalmak közötti, valamint azokon belüli béke kialakításához.³⁰

Kendall Blanchard sportantropológus a TSG-t a sporttevékenységek olyan formáiként határozza meg, amelyek közvetlenül kötődnek bizonyos etnikai vagy népi kultúrákhoz. Ezek tartalmazzak versenyelemeket, továbbá fizikai, játékos és szórakoztató jellegűek, de korlátozottan vagy egyáltalán nem rendelkeznek professzionális változatokkal, általában inkább helyi jellegűek, és erősebb rituális vonásokkal rendelkeznek, mint az úgynevezett modern sportok.³¹

Háromoldalú megközelítés keretében kollektív konzultációt indított az UNESCO a TSG-ről: „Tradicionális sportok és játékok, kihívás a jövő számára” címmel. Ez a kollektív konzultáció a tradicionális sportok és játékok, mint sport gyakorlatok és szellemi kulturális örökség előmozdításának, valamint védelmének kettős kihívásával foglalkozik.³² A hagyományos sportok és játékok védelmére és népszerűsítésére irányuló program újjáélesztése érdekében 2017. július 6–7. között az UNESCO párizsi székhelyén tartották meg a tradicionális sportokról és játékokról szóló harmadik kollektív konzultációt. A konzultáción a sportszövetségek és szövetségek szakértői, akademikusok, az UNESCO tagállamainak képviselői és nem kormányzati szervezetek vettek részt.³³ A résztvevők elfogadták a 2017-re és 2018-ra vonatkozó napirendet, amely a következő intézkedéseket tartalmazta:

1. A TSG-re vonatkozó politikai iránymutatások kidolgozása.
2. A TSG-vel foglalkozó nemzetközi platform létrehozása.
3. A TSG-vel kapcsolatos világméretű online enciklopédia kifejlesztése.³⁴

A kollektív konzultáció eredményei alapján a résztvevők kinevezték az ad hoc tanácsadó bizottság elnökét és munkacsoportokat hoztak létre a fent említett intézkedések nyomon követésének biztosítására. A tradicionális sportokkal és játékokkal kapcsolatos tevékenységeinek fejlesztése érdekében 2017. december 8-án a titkárság technikai ülést hívott össze, amelyen az ad hoc tanácsadó bizottság

³⁰ <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

³¹ Prabucki 2022: 8.

³² <https://en.unesco.org/events/collective-consultation-traditional-sports-and-games-traditional-sports-and-games-challenge> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

³³ <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

³⁴ <https://en.unesco.org/events/collective-consultation-traditional-sports-and-games-traditional-sports-and-games-challenge> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

és az ad hoc munkacsoportok elnökei megvitatták a TSG-tevékenységek stratégiai fejlesztését. Ezt követően döntés született az UNESCO Hagyományos Sportok és Játékok Baráti Csoportjának³⁵ létrehozásáról, annak érdekében, hogy sinergiákat teremtsenek a tagállamokkal és egyesítsék erőiket. Az elmúlt hónapokban a tagállamok a kötelezettségvállalási nyilatkozat aláírásával és a csoporthoz való csatlakozással támogatásukról és érdeklődésükről tettek tanúbizonyságot. A Baráti Csoport tagjait arra ösztönzik, hogy nemzeti szinten, szakpolitikák, konzultációk és kulturális rendezvények révén tegyék magukévá a TSG kezdeményezéseit. Ez a tagállamok szerepvállalásának erősítéséhez vezethet, különös tekintettel a hagyományos sportok és játékok védelmének és népszerűsítésének támogatására.³⁶

A hagyományos sportok és játékok védelméről és előmozdításáról szóló negyedik kollektív konzultációra 2018-ban került sor a törökországi Isztambulban. A konzultáción az UNESCO-tagállamok miniszterei és képviselői, valamint az UNESCO Hagyományos Sportok és Játékok Baráti Csoportja és a nem kormányzati szervezetek, a sportszövetségek és szövetségek szakértői, a tudományos élet képviselői vettek részt, azzal a céllal, hogy tovább fejlesszék a TSG védelmére és előmozdítására vonatkozó programot.³⁷

A TAFISA³⁸ nevű szervezetet több mint negyven ország alapította 1991-ben a franciaországi Bordeaux-ban tartott találkozón azzal a céllal, hogy megvalósítsa a világban dinamikusan fejlődő „Sport for All”³⁹ mozgalomhoz kapcsolódó feladatokat és kihívásokat. 1992 óta négyévente „World Sport for All Games” címmel szervez sporteseményeket.⁴⁰ A TAFISA kiemelt eseménye jellemzően 50.000 résztvevőt és 100 országból érkező látogatókat vonzanak. Ezek a játékok a Nemzetközi Olimpiai Bizottság és az UNESCO hivatalos védnöksége alatt zajlanak. A TAFISA „World Sport for All Games” esemény a színek, a tánc, a sport, a kultúra, a béke, a barátság és a szórakozás egy héten át tartó látványos bemutatója. A játékok fesztiválja egy világkörüli felfedezőutat kínál, hiszen a világ minden sarkából érkező delegációk bemutatják hagyományos sportjaikat és játékaikat, valamint egyedi és érdekes modern sportokat (pl. extrém, strand és új sportok).⁴¹

³⁵ Group of Friends of UNESCO Traditional Sports and Games

³⁶ <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

³⁷ <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266097> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 24.)

³⁸ The Association For International Sport for All

³⁹ A „sport for all” fogalma több mint öt évtizedes múltat tekint vissza a nyugati államokban. Azt hangsúlyozza, hogy a „sport mindenkié”.

⁴⁰ Prabucki 2022: 17.

⁴¹ <http://tafisa.org/tafisa-world-sport-for-all-games> (A letöltés dátuma: 2023. 02. 01.)

Egy másik fontos, a TSG témájával foglalkozó intézmény az Európai Hagyományos Sportok és Játékok Szövetsége – ETSGA⁴². A szövetséget 2001-ben harmincnégy európai szervezet hozta létre azzal a fő céllal, hogy támogassa a hagyományos sportok és játékok tanulmányozását, kutatását, valamint a TSG leltárainak és oktatási célú játékkalkulációinak létrehozását. Az ETSGA fő feladata, hogy ösztönözze és támogassa a TSG-k fejlesztését és gyakorlását, valamint értékeik elismerését. Ez az egyesület számos, a TSG-vel kapcsolatos gyakorlati tevékenységet szervez és támogat Európában és világszerte. Az ETSGA ezen a területen európai együttműködési hálózatok építését is elősegíti, egyesületek alapításával, nemzetközi találkozók és konferenciák szervezésével, tudományos kutatással, valamint gyakorlati, oktatási célú dokumentumok létrehozásával. További, a tradicionális sportjátékokkal foglalkozó intézmények és szövetségek többek között: International Traditional Sports and Games Association, The World Ethnosport Society, The International Association for Traditional Sports and Games, és The World Ethnosport Confederation.⁴³

Magyarország 2006-ban a XXXVIII. kihirdető törvény megalkotásával lehetővé tette a dokumentum ratifikálását, melynek eredményeképpen hazánk harminckilencedikként csatlakozott az egyezményhez. Magyarországot a részes államok első közgyűlésén, 2006-ban, majd 2014-ben is megválasztották négy évre a Kormányközi Bizottságba. A kihirdető törvény értelmében annak megvalósításáért a kulturális örökség minisztere teszi meg a megfelelő intézkedéseket. Az egyezmény végrehajtását irányító akkori Oktatási és Kulturális Minisztérium megbízásából 2009 áprilisától a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum koordinálja az egyezmény állami végrehajtásához kapcsolódó szakmai feladatokat, melynek során a múzeum szervezeti egységeként létrejött a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság.⁴⁴

Befejezés

A mai sportkultúra globalizált jellege azt jelenti, hogy számos hagyományos sportág elvesztette jelentőségét. Miközben az olimpia idején a sportok és játékok világát ünnepeljük, fel kell ismernünk a TSG-k értékét is, és nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk nekik.

A hagyományos játékok sokfélesége a világ minden táján jól mutatja, hogy képesek elősegíteni a kultúrák közötti kommunikációt és párbeszédet. Meg kell védeni és támogatni kell a hagyományos sportokat és játékokat, mivel ezek a fiatalok

⁴² European Traditional Sports and Games Association – ETSGA

⁴³ Prabucki 2022: 18.

⁴⁴ http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=f1_szko (A letöltés dátuma: 2023. 02. 02.)

és a gyermekek számára fontos pozitív élmények forrásai lehetnek. Az elismerést azonban meg kell különböztetni a hivatásos sportoktól, hogy a hagyományos sportok ne legyenek kitéve az üzletiesedésnek és a szélsőséges versenynek, ehelyett inkább a klasszikus sportok alternatívájaként működjenek.⁴⁵

Egyértelmű tehát, hogy további részletekbe menő és kibővített kutatásokra van szükség a tradicionális sportjátékokkal kapcsolatban. Fontos lenne még többet tudni a közösségek életében betöltött funkciójáról, jelentőségéről és a társadalomra gyakorolt hatásáról.

Irodalom

- ASSMANN, Jan
2004 *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- CASTELLS, Manuel
2006 *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat – Infónia
- CSONKA-TAKÁCS Eszter – PÁL-KOVÁCS Dóra (szerk.)
2019 *A szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzéke és jó megőrzési gyakorlatok*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- HAJDU Gyula
1971 *Magyar népi játékok gyűjteménye*. Budapest: Sport
- LÁZÁR Katalin
1997 *Népi játékok*. Budapest: Planétás Kiadó
- PRABUCKI, Bartosz
2022 *Traditional Sports and Games in the Contemporary World: The New Face of Sport?*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing

INTERNETES FORRÁSOK

- http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=f1_szko (A letöltés dátuma: 2023. 02. 02.)
- <http://tafisa.org/tafisa-world-sport-for-all-games> (A letöltés dátuma: 2023. 02. 01.)
- <https://archive.org/details/worldsportsencyc0000lipo/mode/2up> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 19.)
- <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 25.)
- <https://en.unesco.org/events/collective-consultation-traditional-sports-and-games-traditional-sports-and-games-challenge> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)

⁴⁵ <https://www.sportanddev.org/en/article/news/four-traditional-games-around-world> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 22.)

- https://en.unesco.org/sites/default/files/sport_e.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 01. 22.)
- <https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/traditional-sports-and-games> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 28.)
- <https://ich.unesco.org/en/convention> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 23.)
- <https://jugaje.com/en/textes/traditional%20sports%20and%20games.pdf> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 24.)
- <https://open.lib.umn.edu/communication/chapter/8-1-foundations-of-culture-and-identity/> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 10.)
- <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000119812> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 27.)
- <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235409> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 27.)
- <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266097> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 24.)
- <https://www.sportanddev.org/en/article/news/four-traditional-games-around-world> (A letöltés dátuma: 2023. 01.22.)
- <https://www.sportanddev.org/en/article/news/four-traditional-games-around-world> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 22.)
- <https://www.unesco.org/en/sport-and-anti-doping/international-charter-sport> (A letöltés dátuma: 2023. 01. 20.)

Dániel Molnár

INTERNATIONAL INSTITUTIONAL FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF TRADITIONAL SPORTS AND GAMES

Nowadays, many people consider the traditional sports and games to be an old-fashioned component of tradition and believe that few people preserve their memory and practice. However, it is important to emphasize that the folk games, preserved by the few for traditional reasons, played an important role in terms of the development of our society. UNESCO has recognized traditional sports and games (abbreviated as: TSG) as intellectual cultural heritage, as traditional sports – and games – play an outstanding role in the representation of a country's culture and history in the community. With the help of these games appointed as traditional by UNESCO we can learn more about the past and identity of a community, because sports have always had a unifying force on people. Preserving TSG as a part of the intellectual cultural heritage and its promotion is a crucial challenge in terms of the future development of sports and societies. Moreover, traditional sports and games enhance intercultural dialogue and peace, and strengthen the involvement of the youth. In his study, the author undertook to describe the international institutional framework for the protection of traditional sports and games after introducing the different approaches to identity, and to present the main steps taken towards the recognition and protection of TSG.

Oktatás – Kutatás

Lupfer-Juhász Eszter
Kopasz Vivien Meláni

A táj ismeretének kérdőíves felmérése két debreceni iskolában

LUPFER-JUHÁSZ ESZTER

Bevezetés

A tájakkal, pontosabban az emberi tevékenység által létrehozott kultúrtájakkal való megismerkedést helyezi középpontba a hon- és népismeret tantárgy, mely hozzájárul a tanulók környezeti neveléséhez, a tudatformáláshoz, vagyis a környezet értékeléséhez, védelmezéséhez.¹

A hon- és népismereti tanórákon különféle tájakkal, azok földrajzi alapja mellett a népi jellegzetességek tájformáló szerepével is foglalkoznak. A tanulók így felfedezik Kárpát-medence és Magyarország tájait, valamint szűkebb-tágabb környezetük. Ehhez a megismeréshez járulnak hozzá a térképek, melyek lehetőséget teremtenek a tájak sokszínűségének kiemelésére, ezáltal hozzájárulva a szülőföld megismeréséhez és szeretetének megerősítéséhez.

A néprajzi tájak és térképek kapcsolatát látva felmerült az a kérdés, hogy az 5. és 6. évfolyamos tanulók mit gondolnak és tudnak a tájról, illetve a térképek használatával hogyan boldogulnak. Ebből kiindulva végeztem felmérést a Debrecenben található egyetemi fenntartású oktatási intézményekben. Célom volt feltérképezni a hon- és népismeret tanuló diákok tájjal, néprajzi tájakkal kapcsolatos ismereteit a térképek használatára fókuszálva.

Kitekintés

A táj fogalmára számos változatot találhatunk azonos tudományterületeken belül is. Mivel a hon- és népismeret tantárgy tananyag felépítése és tematikája a néprajztudomány tájszemléletét követi, ezáltal jelen tanulmányban a néprajz-

¹ A tanulmány az ELKH-DE – Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

tudomány álláspontját veszem alapul. A hon- és népismeret tananyagai nagy hangsúlyt fektetnek a kultúrtájra. A kultúrtáj, mint a természet és a társadalom összhangjának eredménye az emberi tevékenységek révén alakult ki. Ugyanakkor a táj egy adottságnak értelmezett jelenség, mely képes alakítani az emberi közösségek gazdálkodását és társadalmi viszonyát.² Az emberközpontú tájszemlélet nem zárja ki azokat a filozófiai és művészetelméleti megközelítéseket sem, mely a tájat emberi konstrukciójaként értelmezi.³

A 2020-as NAT alapján készített hon- és népismereti tankönyvben⁴ a nagytájak ismertetése kapcsán felfedezhető a természetföldrajzi irány felé való törekvés, mely a nagytájak esetében egy általános és rövid természetföldrajzi áttekintésben érzékelhető.

A táj szerepe a hon- és népismereti ismeretanyag szerves részét képezi, mely az Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink című fejezetben csúcsosodik ki a nagytájak ismertetése során. A hon- és népismeret tantárgy a tájak és a tájegységek térképes megjelenítésével egyaránt foglalkozik.⁵ Ezáltal fogalmazódott meg az a kérdés, hogy a hon- és népismeretet tanulók, hogyan képesek tájékozódni a térképen, el tudják-e helyezni a megadott tájakat. A táj értelmezésével kapcsolatosan arra kerestem a választ, hogyan vélekednek a táj fogalmáról.

Módszertan

A két egyetemi fenntartású oktatási intézményben végzett vizsgálatot kérdőív metódusával készítettem 2021–2022. tanév második félévében.

MINTAVÉTEL, MINTA

Az alkalmazott mintavételi stratégia nem az évfolyamok kiválasztására, hanem a hon- és népismeret tantárgy tanítására koncentrált.⁶ A célcsoport kiválaszt-

² Mészáros 2019: 21.

³ Mészáros 2019: 23.

⁴ Baksa 2021.

⁵ A kérdőívben számonkért topográfiai ismeretek, habár a hon- és népismeret tantárgyhoz kötődnek, ugyanúgy megjelennek már az alsó tagozatos tantárgyakban is. Gondoljunk például a természetismeret, környezetismeret tantárgyakra. A térképpel való ismerkedést már az alsó évfolyamokban a környezetismeret tantárgy követelményei között találjuk. Konkrétan a magyarországi nagytájakkal a környezetismeret 4. évfolyamán szintén találkozhatnak domborzati térképen illusztrálva. Tehát a hon- és népismeret tantárgy tájakkal kapcsolatos térképes ismereteit már előzetes ismeretekre építik.

⁶ Vö.: Sántha 2017: 162.

tásánál lényegi feltétel volt, hogy hon- és népismereti tanóra szerepeljen az órarendükben és alapfokú oktatási intézményben tanuljanak Debrecenben.

A kérdőív összeállításánál egyaránt kulcsfontosságú volt a korosztály figyelembevétele. A vizsgálatba bevont tanulók 53%-a 6. évfolyamba, 47%-a 5. évfolyamba járt. Mindkét iskola esetében évfolyamtól függetlenül 3–3 osztályról volt szó. A csoportos mintavétel alapján 148 tanuló vett részt a felmérésben, mely az iskolákra lebontva 70 és 78 főt jelent. A mérésbe bevont két iskola a Debreceni Egyetem fenntartása alá tartozik.

A vizsgálatba bevont két iskolát az anonimitás érdekében I. iskola és II. iskola névvel illetem a továbbiakban.

ALKALMAZOTT MÓDSZER ÉS AZ ADATFELDOLGOZÁS

A kérdőív tematikailag a táj értelmezésére összpontosít. Strukturálisan három feladattípusra bontható:

1. gondolattérkép
2. párosító feladat
3. topográfiai feladatok

A kérdőív öt darab kérdésből állt, melyek között három darab térképen való tájékozódást is mért. A rövid felmérést a korosztály, valamint a kitöltési időtartam is indokolta. Mivel a mérés a hon- és népismeret tanórán történt, hosszabb kérdőív kitöltésére nem lett volna idő a heti egy tanórán, az aktuális tananyag megismertetése mellett.

Az adatelemzés megközelítési módjai közül jelen kutatásra a kvalitatív adatok kvantitatív elemzése jellemző.⁷

A kérdőívet papíron, önkéntesen, anonim módon töltötték ki a diákok. A kérdőív nyílt végű kérdésének az adatelemzéséhez a MAXQDA programot alkalmaztam. A szoftver alkalmazásával gyorsabban, strukturáltabban és pontosabban tudtam kvalitatív adatelemzés alá vonni a kérdőív aktuális részét. Az adatfeldolgozást kombinált logikai eljárással végeztem a szoftver segítségével. A kombinált logikai eljárás deduktív és induktív, vagyis a vizsgálat kevés főkérdésszerrel kezdődik, az elemzés során viszont további alkódok induktív módon történő kialakítására került sor. Így az elemzést megelőzően egy kódlistát állítottam össze. A főkérdőket az előzetes tanulmányaikra alapozva határoztam meg. A főkérdőkhöz rendeltem a jelentésben megfelelő alkódokat a kérdőívekre érkezett válaszokból. A válaszokat megvizsgálva szükségesnek tartottam az intrakódolást, vagyis az újrakódolást. Névpontosítást és újabb főkategóriák létrehozását jelentette a válaszokból eredő változás.

⁷ Sántha 2015: 19.

A fő kódokhoz társított alkódokat a MAXQDA tartalomelemző szoftver segítségével in-vivo kódolással csoportosítottam.⁸ A számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzés folyamatában az adatokat/kódokat kategóriákba strukturáltam, ezáltal megteremtve a lehetőséget a kategóriák összehasonlító elemzésére.

A kérdőívben található térképes feladatok eredményeit szintén kódoltam, majd az Excel táblázat segítségével a kódolt adatokat elemeztem.

Eredmények feldolgozása

Az eredmények minél tartalmasabb feldolgozása érdekében a kérdőív feladatai alapján haladok a bemutatással. Ennek megfelelően a gondolattérképre, a párosító feladatra, valamint a topográfiai feladatokra érkezett válaszokat ismertetem.

GONDOLATTÉRKÉP

A kérdőív első feladatában arra kértem a válaszadókat, hogy írjanak le néhány meghatározást a táj definícióval kapcsolatosan. A kérdőív egyetlen nyitott végű kérdésében a válaszadók a saját szavaikkal fejezhették ki a véleményüket a megadott fogalommal kapcsolatosan, ezáltal értékes kvalitatív információkat szolgáltatva a kérdőív további kvantitatív adataihoz.⁹ A feladatra érkezett kifejezéseket tematikus kódolással a MAXQDA szövegelemző szoftver segítségével elemeztem. A vizsgálatot a fő kódok meghatározásával kezdtem.

A közös kódlista kialakításából az alábbi fő- és alkategóriákat alakítottam ki előzetesen:

- környezeti elemek
- tájalkotó tényezők
- égtájak
- táj: néprajzi tájak, táj szinonimák.

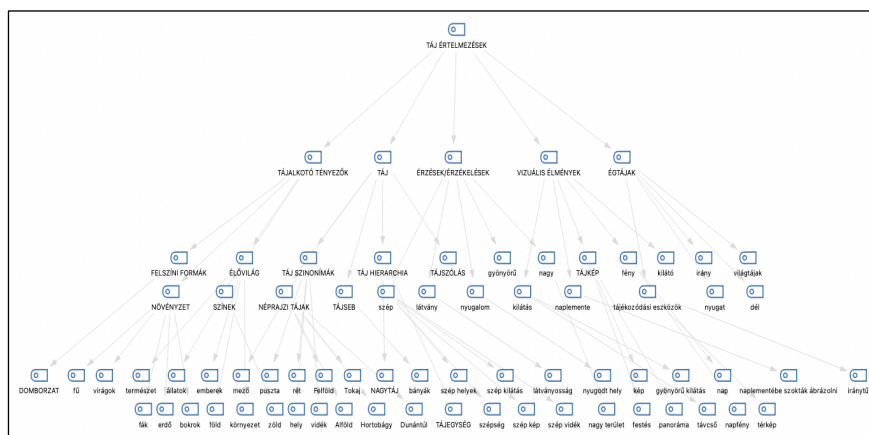
A szövegkorpuszok elemzését, kvalitatív módon, fő- és alkódok függvényében végeztem. Habár a fő- és alkategóriákat az újrakódolás esetében is megtartottam, mivel nagyon hasonló témakörök voltak, ennek ellenére szükségessé vált újabb kategóriák hozzáadása, köszönhetően a sokrétű és sokszínű tanulói válaszoknak. Az intrakódolás során az előzetes négy darab főkategóriához még hat

⁸ „Ez azt jelenti, hogy az adatállományban található elem lesz a kód neve is, azaz az elemet kijelölve, az in-vivo gombot megnyomva a kódot is létrehozuk egyszerre.” Juhász 2019: 57.

⁹ Sántha 2021: 108.

darabot csatoltam, ezáltal a főkategóriák száma tízre nőtt. Az újrakódolás által az alábbi fő- és alkategóriák jöttek létre:

- környezeti elemek: levegő, víz,
- tájalkotó tényezők: felszíni formák, növényzet, élővilág, színek,
- égtájak: tájékozódási eszközök,
- táj: tájseb, táj hierarchia, tájszólás, néprajzi tájak, táj szinonimák
- országok,
- érzések/érzékelések,
- tevékenységek,
- hagyomány,
- vizuális élmények,
- egyéb.

1. ábra: A főkéódok és alkéódok kapcsolati hálójának egy részlete.
(forrás: MAXQDA 2022 szoftver)

Az újrakódolás során az 1. ábrán látható kapcsolati rendszer alakult ki a szövegelemzés során. A főkéódokat a táj értelmezések alá rendeltem. A kódok hierarchiarendszerének nem a teljes méretét mutatja be az 1. ábra, viszont jól tükrözi a fő- és alkéódok hierarchiáját és kapcsolódását.

A tanulók által leírt meghatározásokat a MAXQDA szoftver használatával tudtam átláthatóan és az újrakódolás ellenében is megfelelően kezelni. A kódok a tanulók által leírt szavakból álltak össze. A projektben lehetőség volt az azonos kódok előfordulásának számát és gyakoriságát is nyomon követni. A kvantitatív adatokat a kódolás során már kvalitatív adatokká formáltam.

A kódolást kézi művelettel végeztem, az adatállományt vizsgálva kijelöltem a kódolandó elemet, majd az előre létrehozott főkéódokhoz csatoltam. A kézi kódolás mellett alkalmaztam még az in-vivo kódolást is. Ez azt jelenti, hogy az adatállo-

mányban található elem lesz a kód neve is.¹⁰ Ezt a módszert főleg azoknál az elemeknél alkalmaztam, amelyek egyik főkategóriába sem fértek bele. Ebből adódóan alakítottam ki az egyéb kategóriát.

Az iskolákból érkezett kérdőíveken elvégzett kódolásból összesen végül 187 kódolt egységet alakítottam ki. A kódolt elemeket a korábban felsorolt kategóriákba soroltam.

Válaszok számokban

A kódokat érdekesnek találtam a mennyiségi és tartalmi bemutatásra is. A táj fogalommal kapcsolatos tanulói gondolatokból szám szerint 576 kódolt egység jött létre, melyek valójában a tartalmi azonosság miatt 187 kódolt egységet jelentenek. A szavak gyakoriságának számáról a szövegelemző szoftverben is található egy összefoglaló táblázat. A legtöbbször említett kifejezések csökkenő sorrendben és kategóriákhoz sorolva láthatók a táblázatban, mely arról is információval szolgál, hogy a dokumentumokban mennyi alkalommal jelentek meg a kollokációk. A legnagyobb számban a hegység kifejezés fordult elő, mely mindegyik dokumentumban, vagyis minden osztály kérdőívében megtalálható. Az összes kód 27,8%-át jelenti, pontosabban 52 alkalommal említve a kérdőívekben. Az egyszeri említésű kódok száma összesen 106.

A kategóriákat vizsgálva a legtöbb alkalommal a tájalkotó tényezőkkel, a táj szinonimákkal, az érzésekkel/érzékelésekkel kapcsolatos kifejezéseket írták a tanulók, melyekről példaként jelenik meg a 2. ábra szófelhője.

2. ábra: Az I. és II. iskola válaszainak szógyakoriságát bemutató szófelhő.
(forrás: MAXQDA 2022 szoftver)

¹⁰ Juhász 2019: 57.

Válaszok tartalma

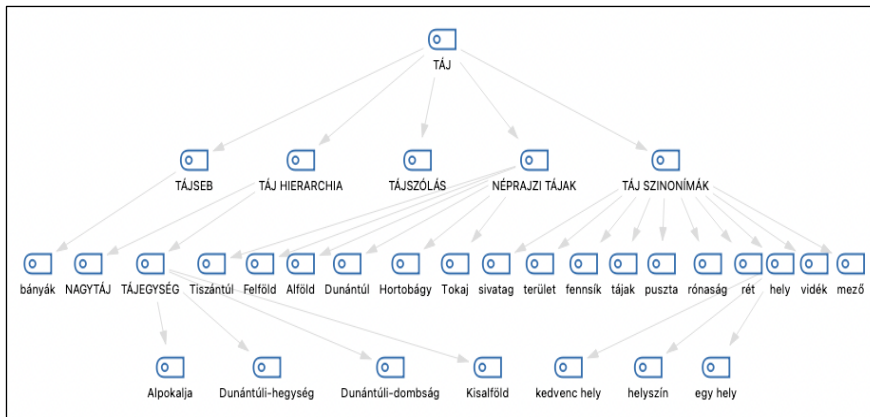
A tájjal kapcsolatos leírások mennyiségi mutatói mellett a válaszok tartalmi vizsgálatára szintén kitérek. A tartalmi csoportosítás a kategóriák létrehozásánál már indokolt, mivel az elemzés kezdetekor látható volt, mennyire sokrétű a tanulók táj értelmezése. A válaszok első áttekintése után tartalmi szempontok figyelembevétele miatt volt szükséges az újrakódolás. Nevezetesen a kategóriák újraértelmezése a változatos válaszok miatt. A 10 darab kategória már sejteti a témaköröket egyaránt. A válaszok jelentős földrajzi tartalommal bírnak, ugyanakkor jelentős az etnicizált tartalom is.

Az etnográfiahoz szorosan kötődő hagyomány kategóriához mindkét iskola vizsgált osztályaiból érkezett válasz. Bár konkrét hagyomány kiemelése elmaradt, helyette általánosabb megfogalmazásokat olvashatunk, úgymint különféle hagyományok, különféle népi szokások, népszokások kifejezések. A néprajzi tartalmakhoz sorolhatók a néprajzi tájakkal összefüggő válaszok, melyekben gyakoriak voltak az Alföld, Felföld és Hortobágy tájak említései.

A kategóriákat látva egyértelmű, hogy a válaszok erősen hasonlítanak a tájleírásokra. A visszajelzések a táj jellemzésére utalnak, hiszen a tájon tapasztalható, megfigyelhető jellegzetességeket vázolták, így a tájalkotó tényezők, vagyis a felszíni formák, a növényzet, az élővilág és a színek hangsúlyos részét jelentették a válaszoknak. A táj szinonimák közül a mező, vidék, hely, puszta kifejezéseket olvashatjuk a kérdőívekben. A vízzel kapcsolatos fogalmak, úgymint a folyó, hó, patak, tenger, tó, vízesés, vízszint szintén a táj képi leírásához tartoznak. Fontos, hogy a tájjellemzők leírása ebben a korosztályban, földrajzi ismeretek nélkül, főleg a vizualizációra és érzelmekre épül. Ennek oka, hogy az oktatás a táj tanításának kezdetén holisztikusan közelít meg és tipikusságát összességében ragadja meg. A környezet- és természetismeret órákon a táj szépségével, az érzelmükkel és gondolatuk megfogalmazásával, a tájharmóniát keresik a tanulók.¹¹ Következésképp a táj fogalom esetében legtöbb alkalommal a vizuális élmények, érzelmek megidézésével és a környezeti elemek különféle fajtáival is találkozhatunk.¹²

¹¹ Makádi 2020: 36.

¹² Tokaji 2010: 87.

3. ábra: A táj főkategóriához tartozó kategóriák és a kódok részlete.
(forrás: MAXQDA 2022 szoftver)

Egyaránt észrevehető a társadalom és a természet kapcsolata a tájszólás, a táj-sebek, hagyományok, élővilág kategóriákhoz sorolt kódokban. A megélt táj szerepe és hatása érzékelhető a tanulói válaszok túlnyomó részében. A táj helyi értelmezései mellett a nem lokális táji jellemzők is nagyszámban megjelentek, például a hegyek, tenger, sivatag, vulkán kifejezések (3. ábra). Ugyancsak a társadalom és természet viszonyához csatolandó az országhatárok szerepe. Az államok területi elhelyezkedése is jelenthet egyfajta tájformálást, mely a tanulói táj értelmezések között egyaránt feltűnik. Ezáltal nem volt meglepő, hogy a kérdőív válaszai között többször feltűntek a konkrét megnevezéssel Magyarország, Ausztria, Horvátország, Japán, valamint megnevezés nélkül csupán ország/országok kifejezések is.

A tevékenységek kategória az újrakódolás során született meg. A táj használatára utaló cselekvések közül a kirándulás, utazás, nyaralás, mint tájjal kapcsolatos értelmezés több osztályban és tanulói válaszban is feltűnik.

4. ábra: Szófelhő az összetett szavak egy részéből.
(forrás: MAXQDA 2022 szoftver)

Az „*Írd le, hogy mi jut eszedbe a táj szóról!*” felszólításra nemcsak a táj fogalomhoz számukra kötődő szavakat, hanem mondatokat, minőségjelzős szerkezeteket is írtak. Ennek köszönhetően a kódok közül kiemelkednek az összetett szavak. Többnyire minőségjelzős szerkezetekkel találkozhatunk, úgymint gyönyörű kilátás, szép kilátás, szép vidék, szép virágok. Ugyanakkor a szabadság érzése, tájékozódási eszközök, természeti jelenség kifejezések típusai egyaránt feltűntek a kérdőívekben (4. ábra). A legtöbb kombináció egyszer jelent meg, általánosságban egy–egy tanuló válaszában olvashatók.

PÁROSÍTÓ FELADAT

A párosító feladat térkép nélkül, tájegységek és nagytájak kapcsolatára, területi helyére épült. Ennek a feladatnak a megoldása már tényleges tudást mért. Szükséges volt ismerni a felsorolt tájegységeket (Hajdúság, Balaton-felvidék, Kalotaszeg, Gömör) és nagytájakat (Alföld, Dunántúl, Erdély, Felföld) is. A felmérésbe csak olyan tájegységek kerültek, amelyek a hon- és népismeret tananyagban gyakran megjelennek. Kiemelten lényegesnek tartottam Hajdúság tájegység feltűntetését, tekintettel a megkérdezettek lakóhelyére.

A feladat tájhierarchiaszint értelmezéshez is köthető, habár az oktatásban nem lényeges a hierarchiaszint megnevezése, csak a tájak egymásban foglaltságának érzékeltetése.¹³ A pontos párosítás viszont megkövetelte a tájak hierarchiarendszerének olyan ismeretét, mely a nagytájak és tájegységek viszonyára utal, mivel a hon- és népismeret tanterv fontos része. Ennek az egymásba foglaltságnak az érzékeltetése komoly munkát és időt igényel, mely elkezdődik már a 4. és a 6. osztályban, környezetismeret és természetismeret, majd a hon- és népismeret – a néprajztudomány által elfogadott tájértelmezés átadásában, – valamint a földrajz tanórákon is a tananyag részét képezi.

Az eredmények alapján a néprajzi tájak hierarchiájának ismerete az I. iskola esetében 50–53%. A megadott tájegységek pontos elhelyezése többszörös hibákat generált. A legtöbb problémát a tanulóknak Kalotaszeg – Gömör tájegységek és ezáltal Erdély – Felföld néprajzi nagytájak nem pontos ismerete jelentette. A lokális tájegység és nagytáj helyes területi elhelyezkedése 79–84% közötti eredményt mutat. A II. iskola esetében a helyes válaszok aránya 70–88%. Meglehetősen több, mint az 5. évfolyam esetében, melyre válaszként szolgálhat az eltérő évfolyam, ezáltal a több előzetes ismeret.

¹³ Makádi 2020: 42.

Hajdúság tájegység Alföld nagytájhoz sorolása jelentette a legkisebb hibalehetőséget a 6. évfolyam számára (59-84-100%).¹⁴ Szintén magas Balaton-felvidék tájegység pontos területi ismerete (74-81-81%).¹⁵ Ahogy az 5. évfolyam esetében, Kalotaszeg és Gömör tájegységek területi helyének nem ismerése jelentette a nehézséget. Számos alkalommal az említett két tájegység felcserélése történt.

TÉRKÉPEK

A kérdőív további részében a topográfiára helyeztem a hangsúlyt. A diákoknak a megadott térképeken feltüntetett számokat kellett a felsorolt nagytájakhoz, magyarországi tájakhoz és Magyarországgal szomszédos országokhoz csoportosítani. Mivel a hon- és népismeret tantárgy keretében a néprajzi nagytájakra épül a tananyag jelentős része, így lényegesnek tartottam a felmérésben, a nagytájakkal kapcsolatos térképi tájékozódást is megvizsgálni. A topográfiai ismeretekre alapozott feladatokkal képet kapunk a térkép kódolt jelrendszerének az ismeretéről. A kérdőív topográfiai feladataiban a határokat, a vízrajzot és a magashegységet (Alpok) és a hegyláncot (Kárpátok) megnevezését is láttatták a térképek.

Néprajzi nagytájak

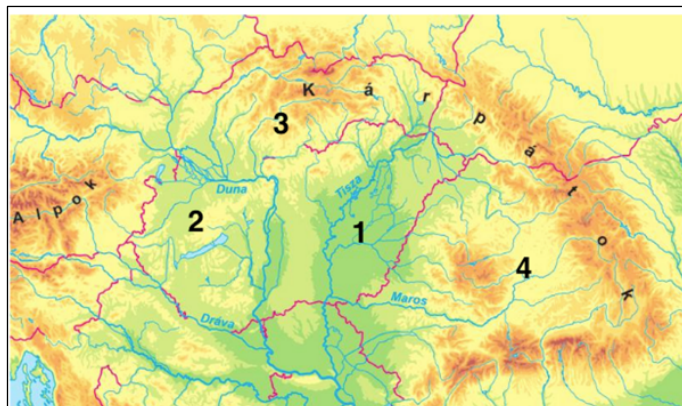
A hon- és népismeret tantárgy a néprajztudomány által elfogadott tájértelmezést használja, ezáltal a négy hagyományos területi egysége, Alföld, Dunántúl, Felföld és Erdély.¹⁶ A kérdőív néprajzi nagytájakra vonatkozó feladatában a néprajztudomány általi értelmezést követtem. A térkép Kárpát-medence léptékű, domborzati térkép, mely a főbb folyók mellett az Alpok magashegységet és a Kárpátok hegyláncot is jelöli, támpontot adva a tájékozódásra (5. ábra). A térkép színezéssel ábrázolja a domborzatot, mivel a tanulók még nem rendelkeznek olyan alapos ismerettel, mellyel el tudják különíteni a tájakat egymástól. Ezért a tájakat egyszerűsített színezéssel és esetleges tájhatárok berajzolásával különítik el a könnyebb tájékozódás érdekében.¹⁷

¹⁴ A II. iskola a., b., c. osztályainak százalékos eredménye Hajdúság tájegység pontos területi elhelyezésére.

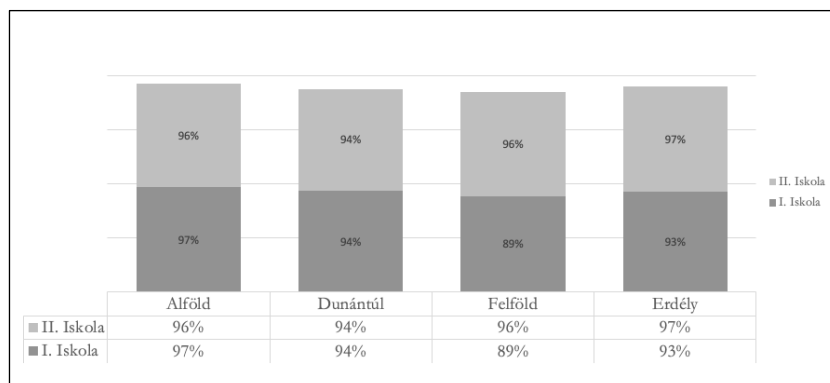
¹⁵ A II. iskola a., b., c. osztályainak százalékos eredménye Balaton-felvidék tájegység pontos területi elhelyezésére.

¹⁶ Kósa 1998; Borsos 2011.

¹⁷ Makádi 2020: 45.

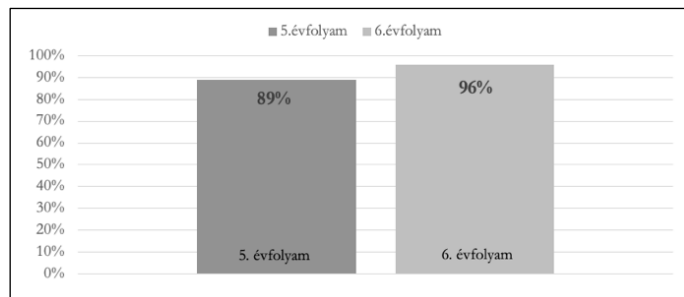
5. ábra: A kérdőív harmadik feladatában használt térképvázlat.
(térkép forrása: <https://docplayer.hu/106250687-A-kearpai-medence-tke-x235-indd-5-1-16-17-12-22-pm.html>)

6. ábra: Néprajzi nagytájak topográfiai ismeretének helyes válaszainak száma az I. és II. iskolában (saját készítés)

A 6. ábrán látható a két iskolában mért 3–3 osztály eredménye. A diagramon csak a helyes válaszok szerepelnek osztályokra lebontva. Az osztályok létszáma az I. iskolában 24–25 fő, a II. iskolában 25–27 fő.

Az eredmények alapján a 6. évfolyam kevés hibaszámmal tudta megoldani a feladatot szemben az 5. évfolyammal. A néprajzi nagytájak ismerete a II. iskola 6.c osztályának egyáltalán nem okozott problémát. A megkérdezettek 100%-os pontossággal tudták a megadott térkép segítségével megoldani a feladatot.

7. ábra: A kérdőív néprajzi nagytájakkal kapcsolatos feladatára érkezett helyes válaszok aránya évfolyamok alapján.
(saját készítés)

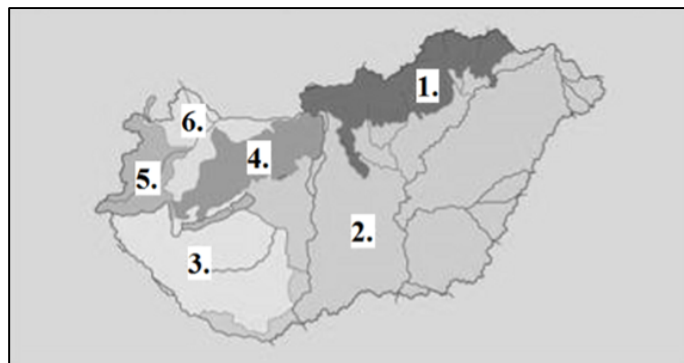
Az eredmények azt bizonyítják, hogy a néprajzi nagytájak területi helyét a mérésben résztvevő tanulók – évfolyamtól függetlenül – a Kárpát-medence léptékű térképen el tudják helyezni. A helyes válaszokat vizsgálva a 6. évfolyam esetében látható pontosabb ismeret a néprajzi nagytájak területi elhelyezkedésével kapcsolatban (96%). Az 5. évfolyam esetében a helyesen válaszolók aránya 89% (7. ábra). A helytelen jelöléseket áttekintve főleg a Dunántúl és Felföld, Erdély és Dunántúl, Alföld és Felföld felcserélése volt jellemző.

Magyarországi nagytájak

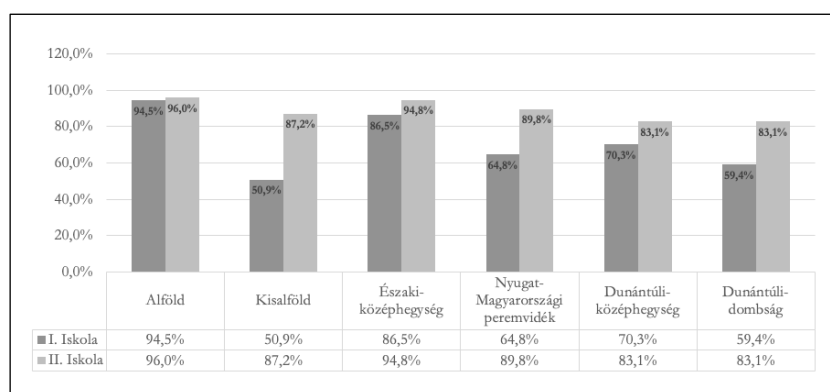
A kérdőív következő feladatában továbbra is a térképé volt a főszerep. A „Hol találhatóak a nagytájak? Írd a térképen látható megfelelő számokat a magyarországi nagytájakhoz!” felhívásra az alábbi tájakat kellett összepárosítani a térképen megadott számokkal, a 8. ábrán látható térkép segítségével: Alföld, Kisalföld, Északi-középhegység, Nyugat-Magyarországi peremvidék, Dunántúli-középhegység, Dunántúli-dombság.

A magyarországi nagytájak elnevezései egységesek minden oktatási szint tantervében, viszont az évek során számos alkalommal változtak. Magyarország nemzeti atlasza által generált tájfogalmi rendszer megreformálása által létrehozott új nevezéktan és tájbeosztás nem jelentkezett a közoktatás berkein belül.¹⁸ Ebből kifolyólag a kérdőívben továbbra is a jelenleg oktatásban használt nevezéktant alkalmaztam.

¹⁸ Makádi 2020: 40.

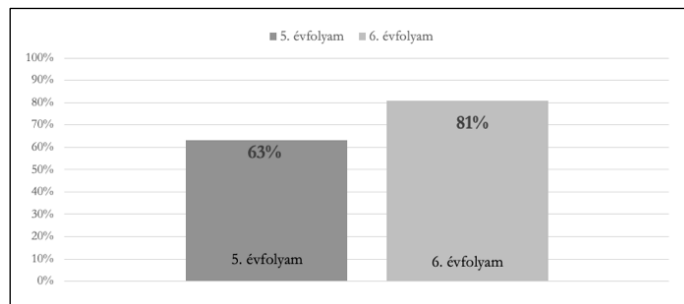
8. ábra: A kérdőív negyedik feladatában használt térképvázlat.
(térkép forrása: <http://bergamott.blogspot.com/2014/01/magyarorszag-nagytajai.html>)

9. ábra: Magyarországi nagytájak helyes jelölési eredménye az I. és II. évfolyamban. (forrás: saját készítés)

A negyedik feladatra érkezett válaszok esetében tapasztalható hibák egyediek. Minden helytelen válasz más-más számokat és tájakat jelölt, melyek egyértelműen arra utalnak, hogy a megkérdezettek nem tudták pontosan a magyarországi nagytájak területi elhelyezkedését felismerni a megadott térképen. A helyes válaszokat ismertető diagramok mindkét iskola esetében láttatják a hibázásokat is. A 9. ábrán látható, hogy Kisalföld, Nyugat-Magyarországi peremvidék, valamint a Dunántúli-dombság és a Dunántúli-középhegység pontos helyének ismerete problémába ütközött. A legkevesebb hibaszámmal Alföld nagytájakat sikerült a térképen elhelyezni.

A felmérésben résztvevő tanulók eredményét látva a 6. évfolyam 81%-os pontossággal, 5. évfolyam 63%-os pontossággal tudta a térképen elhelyezni a magyarországi nagytájakat (10. ábra).

10. ábra: A kérdőív Magyarországi nagytájakkal kapcsolatos feladatára érkezett helyes válaszok aránya évfolyamok alapján. (saját készítés)

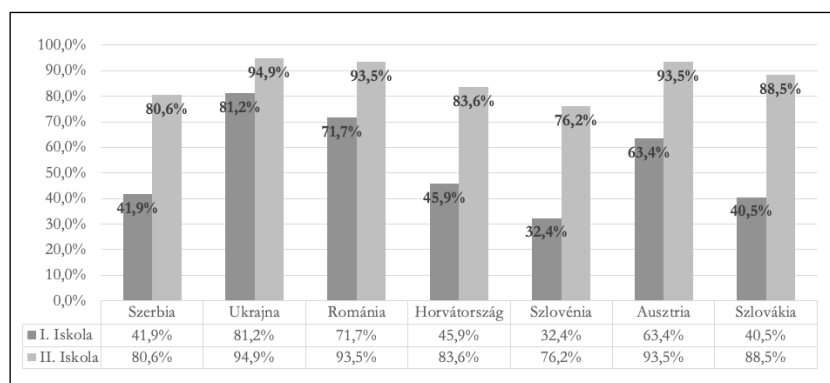
Szomszédos országok

A kérdőív utolsó feladata Magyarország szomszédos országainak a 11. ábrán ismertetett térképen való elhelyezésére vonatkozott. A térképen megjelenített számokkal kellett azonosítani a szomszédos országokat. A feladat megjelenését indokolta, hogy a hon- és népismeret képzésben a Kárpát-medence hagyományainak tanítás során kiegészítő és lényeges ismeret.

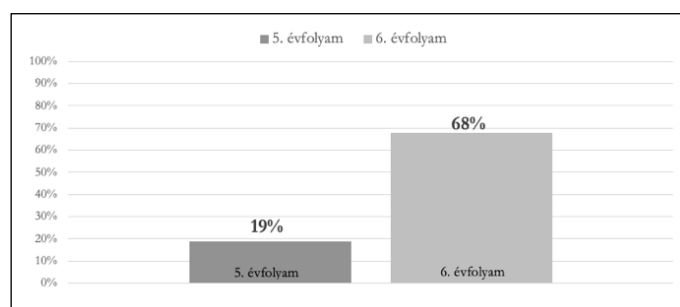
11. ábra: A kérdőív ötödik feladatában használt térképvázlat. (térkép forrása: https://www.mozaweb.hu/hu/Extra-3D_model-Magyarország_domborzati_terkepe-139724)

A szomszédos országok közül mindkét évfolyam leginkább Ukrajna és Románia területi helyét ismerte fel a megadott térképen (12. ábra). A két iskola és évfolyam eredményeit bemutató diagramon is látható, hogy a 6. évfolyam esetében pontosabbak a jelölések, 88–95%-os helyes megoldást mértem.

12. ábra: Szomszédos országok ismerete az I. és II. iskolában.
(saját készítés)

Az 5. évfolyam esetében 49–59%-os a helyes feladat megoldás. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen arányban oldották meg hibátlanul a feladatot, akkor a két évfolyam között nagy különbséget látunk. A 6. évfolyamban kitöltők 68%-a tudta pontosan jelölni mindegyik szomszédos országot. Ezzel szemben az 5. évfolyam tanulói esetében 19%-os a pontosság mérhető (13. ábra). Mindkét iskola esetében legkevésbé Szlovénia területi elhelyezkedését ismerték. A felsorolt országok közül feltűnően Szlovákia és Szlovénia területi elhelyezkedése okozott gondot, mindkét iskola osztályaiban volt olyan válasz, amelyben többször jelölték egymás területére a két országot. A hibákat elemezve kijelenthető, hogy az adott országokat gyakran a szomszédos állammal cserélték fel.

13. ábra: A kérdőív szomszédos országok kapcsolatos feladatára érkezett helyes válaszok aránya évfolyamok alapján.
(saját készítés)

A szomszédos országokkal kapcsolatos feladat az 5. és 6. évfolyam környezetismeret tartalmaival tantárgyi koncentrációt mutat. A tanulók környezetismeret

tanórán a kontinensekkel, majd részeik általános földrajzi áttekintésével egyaránt találkoznak. Az országokról, főleg a mi kontinensünk országairól viszont a 7. évfolyamban lévő földrajz tantárgy keretében tanulnak. Így a hon- és népismeret tantárgy nehéz helyzetbe kerül. Hiszen úgy kell ismertetni a pedagógusnak a magyarországi szomszédos országokat, hogy azzal kapcsolatos földrajzi ismeretük még nincs a diákoknak. Nehezíti a helyzetet az is, hogy a hon- és népismeret tankönyv¹⁹ a Kárpát-medence léptékű térképet preferálja. Így a mai országhatárokat és a szomszédos országokat különös odafigyeléssel és megfelelő előkészítéssel szükséges tanítani. Az említett tankönyvben egy olyan térképet találunk, amely a mai országhatárokat és a szomszédos országok neveit tartalmazza (14. ábra). Kiemelten lényeges ennek a térképnek a helyzete, mivel Kárpát-medence léptékű, de a mai határ viszonyokat reprezentálja, ezáltal megteremtve a kapcsolódást az egykori és mai állapotok között. Fontos a jelen és a múlt kapcsolatát az országhatárok módosulásával is azonosítani és így tudatosítani, hogy az egykori magyar területek néphagyományai, a mai viszonylatban mely országon belül találhatók.

14. ábra: A Kárpát-medence és a mai országhatárok térképen való megjelenítése.
(Forrás: Baksa 2021)

Következtetések

A tanulmányban bemutatott kérdőíves mérés az 5. és 6. évfolyam tájjal kapcsolatos ismereteire irányult. Célként fogalmaztam meg a hon- és népismeretet tanuló diákok tájjal, néprajzi tájakkal kapcsolatos ismereteinek és a térképek használatának feltérképezését. A méréshez használt kérdőív minden feladata meglehe-

¹⁹ Baksa 2021.

tősen sokrétű válaszokat generált. Különösképp a nyílt végű kérdés, mely a tanulók tájjal kapcsolatos nézeteire épült. Ez a feladat lehetőséget teremtett a tanulóknak arra, hogy maguk fogalmazhatták meg a tájjal kapcsolatos értelmezésüket. A kapott válaszok a tanulók erőteljes vizuális tudását bizonyítják, mely az általuk ismert területet, a belső kognitív térképük tükröződését jelenti.²⁰ Az eddigi érzékelésükhöz és tapasztalatukhoz az alsó tagozatos tanulmányaik során szerzett ismeretek szintén társultak a táj elnevezések, a tájalkotó tényezők keretében. Mivel a tájakkal kapcsolatos ismereteket az oktatásban főleg domborzati térképekről szerzik meg a diákok, így a térképek segítségével határolják le a tájat, határozzák meg a táj fekvését és olvassák le a természeti erőforrásaikat.²¹ A gondolatérték feladatban a válaszok változatosak, viszont nem egyértelmű, hogy a térképi táj és a valós táj a tanulók tudatában összekapcsolódik-e.

A néprajzi tájakkal kapcsolatos feladatok tényleges tudást mértek. A tájegységek és nagytájak területi elhelyezésére épültek. A tájak térképes elhelyezkedésének mérése 5. és 6. évfolyamban is már szolgálhat releváns információkkal, mivel a hazai tájakkal kapcsolatos ismerettel az alsó tagozatban, még a térképi ismeretek megalapozása előtt elkezdenek megismerkedni. Az 5. és 6. évfolyamban már fel kell tudni sorolni a tanulóknak a hazai nagytájakat és néhány alacsonyabb hierarchiaszintű tájat is.²² Ide ékelődik be a hon- és népismeret tantárgy, amely szintén ezt a tudást kéri számon nemcsak hazai, hanem Kárpát-medence viszonylatban is. Mivel az általános iskolai képzésben jelenik meg csak a tájakra vonatkozó ismerettartalom,²³ így ennek a megismertetése kiemelten fontos. Annak ellenére is, hogy a tanulóknak nincs megfelelő térképi ismerete.

Láthatunk egy lineáris és komplex összefüggést a tájak által, ami kapcsolódási pont a felsorolt tantárgyak között, valamint előzetes ismeret a földrajz tantárgy számára. A topográfiai rendszer megismertetése kulcsfontosságú az összefüggések megértése érdekében. Emellett a tantervi elvárások között szerepel a megértés feltételezése a tájak hierarchiaszintjével kapcsolatosan. A hon- és népismeret tantárgy az előzetes tudástartalmakra szintén tud építkezni. Ugyanakkor egyaránt jelent a hon- és népismeret is előzetes tudást a későbbi tantárgyak (pl.: földrajz) számára.

Az is látható, hogy a topográfiai tudás kialakítása fejlesztési folyamat,²⁴ melynek a hon- és népismeret tantárgy szintén részese. A bemutatott eredmények alátámasztották, hogy szükséges a hon- és népismeret tanórákon a topográfiai tudást fejlesztő tananyagok kiemelése a térképismereti képességek fejlesztése végett. A hon- és

²⁰ Tokaji 2010: 87.

²¹ Makádi 2020: 37.

²² Makádi 2020: 38.

²³ Makádi 2020: 40.

²⁴ Makádi 2005: 91.

népismereti tanórák egyaránt hozzájárulnak a diákok térbeli intelligenciájának formálásához, valamint a térlátás és ezáltal a térszemlélet fejlesztéséhez is.

Az iskolai fejlesztésben elvárt szinteket a hon- és népismeret órák egyaránt követik, így a közelitől a távoli felé halad a térbeli látásmód logikájának fejlesztése. Ennek köszönhetően a közvetlen környezettől hazánk és a Kárpát-medence különféle térszerveződési elemeinek az értelmezéséig eljutnak.²⁵ A téri tudásra építő *Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink* című fejezet a Kárpát-medence nagytájaira épül.²⁶ Érezhető ezáltal, hogy a témakör megköveteli a diákoktól, hogy képesek legyenek tájékozódni a térképen, felismerni a természetföldrajzi tájakat és a közigazgatási rendszer hierarchiáját.

A hon- és népismeret tantárgy által közvetített tudástartalom megalapozza a diákok további tanulmányait. A földrajz és történelem tanórákon megismert tények, ismeretek rendszerbe való állításához szükséges a hon- és népismeret által közvetített tudás is.

Irodalom

BAKSA Brigitta

2021 *Szülőföldünk. Hon- és népismeret 6. évfolyam.* Budapest: Oktatási Hivatal

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld.* Budapest: M-Érték Kiadó Kft.

JUHÁSZ Valéria

2019 *Kvalitatív és kvantitatív szövegelemzés szoftverrel.* In Sulyok-Juhász-Erdei (szerk.): Beszéd- és nyelvelemző szoftverek a versenyképességért és az esélyegyenlőségért. 53-63. Szeged: SZTE JGYPK Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Harmadik bővített kiadás. Planétás Kiadó

MAKÁDI Mariann

2020 *Más tájak más szemlélettel? – Javaslatok a hazai tájak tanításának szemléleti és nevezéktani problémái kapcsán.* *GeoMetodika* 4. 1. 35–48. <https://geometodika.hu/2020/01/12/mas-tajak-mas-szemlelettel-javaslatok-a-hazai-tajak-tanitasanak-szemleleti-es-nevezektani-problemai-kapcsan/> (A letöltés dátuma: 2022. 08. 29.)

²⁵ Makádi 2013: 3.

²⁶ A nyolc tanórás témakörben Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély és Moldva jelentős néprajzi csoportjait, a néprajzi táj jellemzőit ismerik meg.

- 2013 A térlátás és a tapasztalatok kapcsolata. Egy térbeli intelligenciafelmérés tapasztalatai. In Makra László (szerk.): *A Földrajz Tanítása. Módszertani folyóirat*. 2. 3–13. Szeged: Mozaik Kiadó
- 2005 *Földönjáró. Módszertani kézikönyv gyakorló földrajz tanárok és hallgatók számára. 1.* Budapest: Stiefel-Eurocart Kft.
- MÉSZÁROS Csaba
- 2019 A táj antropológiai értelmezésének kérdései. *Néprajzi Látóhatár*. XXVIII. 1–2. 16–40.
- SÁNTHA Kálmán
- 2015 *Trianguláció a pedagógiai kutatásban*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó
- 2017 Számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzés a hazai neveléstudományi PhD-képzésben. *Képzés és gyakorlat*. 15. 1–2. 159–174. DOI: 10.17165-/TP.2017.1-2.9. http://publicatio.nyme.hu/1494/1/09_Santha_Kalman_tanulmany_2017_1_2_u.pdf (A letöltés dátuma: 2022. 08. 20.)
- 2021 MAXQDA a kérdőívek nyílt kérdéseinek feldolgozásában. (recenzió) *Neveléstudomány*. 1. 108–111. DOI: 10.21549/NTNY.33.2021.2.7 http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2021/nevelstudomany_2021_2_108-111.pdf (A letöltés dátuma: 2022. 08. 22.)
- TOKAJI Ildikó
- 2010 *A térképi nyelv vizuális kommunikációs szerepe és eszköztára*. PhD-értekezés. Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15482/tokaji-ildiko-phd-2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (A letöltés dátuma: 2022. 09. 10.)

Eszter Lujter-Juhász

A QUESTIONNAIRE SURVEY ABOUT LANDSCAPE KNOWLEDGE IN TWO OF DEBRECEN'S SCHOOLS

The landscape-shaping role of folk characteristics is also essential in the subject of ethnography. As a result, learning about the landscapes of Hungary and the Carpathian Basin forms a significant part of the teaching materials. Seeing the content composition of the subject, I wondered how well the students could place the landscapes on the maps. I edited a questionnaire survey. I searched for answers to what the students thought about the landscape and how to use the maps. I conducted the review in 5th- and 6th grade, in two primary education institutions in Debrecen. I have only measured in institutions where students learn ethnography. In the study, I present the test method, the survey, and the measurement results. I describe the diverse insights related to the landscape and lessons learned from students' use of the maps. With my paper, I would like to prove that introducing landscapes is also remarkable in ethnography lessons. Because learning about ethnographic landscapes is an essential part of the development of spatial perception and the formation of spatial intelligence.

A magyar nyelvű oktatás helyzete a kárpátaljai Dercen községben

KOPASZ VIVIEN MELÁNI

Bevezetés

Kárpátalja az elmúlt 150 évben számos államalakulat részét képezte, az aktuális államfordulatokkal változott a hivatalos államnyelv, melyek sorában fellelhető a magyar, a „csehszlovák” (cseh), az orosz és az ukrán. 1945-től a Szovjetunió, azon belül is Szovjet-Ukrajna része lett *Zakarpatszka Ukraina*¹ néven, így automatikusan Ukrajna örökölte meg a régiót a Szovjetunió 1991-es széthullásakor. Jelenleg a független Ukrajna részét képezi. Ukrajna függetlenné válásával az ország hivatalos államnyelve az ukrán lett. Az ország többi részéhez hasonlóan Kárpátalján is egyre jobban érződik a nemzeti kisebbségek identitásának megerősödése, hiszen mindegyik nemzetiség, köztük a magyar is a saját kultúráját és nyelvét szeretné minél szélesebb körben, több szintén is érvényre juttatni.

Az oktatás mindig az adott ország politikai berendezkedésének, céljainak függvénye, így az itt élő nemzetiségek helyzete és oktatása is. A területen lezajló államfordulatokkal mindig a nemzeti kisebbség járt a legrosszabbul, akinek a mindennapi érvényesülés érdekében kellett elsajátítani az adott állam nyelvét.

„Mindegyik hatalom az aszimmetrikus kétnyelvűség kialakítására törekedett, amelynek lényege, hogy a kisebbségben élők számára kötelező az államnyelv magas szintű elsajátítása, ezzel ellentétben a többségieknek nincs szükségük arra, hogy a velük együtt élő nemzetek nyelvét valamilyen szinten is elsajátítsák.”²

Az Ukrajnában élő nemzetiségek különböző helyzetben vannak, különböző történelmi folyamatokon mentek keresztül, különböző módon kerültek Ukrajnába. Oktatási szempontból is nagyon sokszínű képet mutatnak. A magyar nyelvű

¹ „Zakarpatszka Ukraina” – Kárpátalja megnevezése a fentebb említett korszakban, melynek jelentése Kárpát-Ukrajna.

² Csernicskó 2010: 555.

oktatásnak nagy hagyományai vannak a mai Kárpátalja területén, hiszen akkor is működtek itt magyar iskolák, amikor a régió Csehszlovákiához vagy a Szovjet-unióhoz tartozott. A független Ukrajna is lehetővé tette a magyar nyelvű oktatási rendszer működését, sőt változásait is. A 2019/2020. tanévben Kárpátalján 97 magyar nyelven (is) oktató iskolában közel 16 ezer gyermek tanult magyar nyelven. Nem minden magyar tanulhat azonban anyanyelvén. Minél magasabb oktatási szintről van szó, annál több magyar gyerek és fiatal tanul az állam hivatalos nyelvén. A többségi nyelven tanulók egy része saját elhatározásból választotta az államnyelven való tanulást; vannak azonban olyanok is, akik kényszerből, mivel településükön, lakóhelyük közelében nincs magyar óvoda, iskola.³

Kárpátalja etnikailag és kulturálisan is sokszínű, hiszen számtalan nemzetiség él egymás mellett. A legutóbbi népszámlálási adatok alapján a magyar nemzetiségűek aránya a régióban 12,1%, de a magyaroknak csaknem a fele (46%) olyan településen él, ahol arányuk meghaladja a 80%-ot, 62%-uk pedig olyan településen, ahol a magyarok abszolút többséget alkotnak.⁴ Azokon a településeken, ahol a magyar domináns nyelv, a tanulóknak kizárólag intézményes körülmények között (iskolai oktatás során) van lehetőségük találkozni az államnyelvvél. Ennek ellenére a középiskola végére ugyanolyan szinten kell teljesíteniük az ukránnyelv vizsgán, mint azoknak a tanulóknak, akiknek az ukrán az anyanyelve.⁵ Ahhoz, hogy egy magyar tanuló a mindennapokban érvényesülni tudjon, el kell sajátítania az államnyelvet a társadalmi integráció érdekében.

A nemzetiségek megmaradásáért folytatott mindennapi küzdelemben három, egymással szorosan összefüggő, de egyenként is kulcsfontosságú tényező játszik döntő szerepet: a nyelv, az oktatás és a politika. A nyelv megőrzése gyakorlatilag egyet jelent a közösség megmaradásával, az asszimiláció elkerülésével, ugyanis a nyelv a kommunikáció eszköze, a nemzeti identitás és a közösségi összetartozás szimbóluma. Az oktatásnak, az anyanyelvi iskoláztatásnak meghatározó szerepe van a nyelvmegtartásban, továbbá abban is, hogy a felnövekvő nemzedékek a nyelvcsere és a beolvadás vagy pedig a nemzeti értékek megőrzése és továbbadása mellett döntenek. A politika az, ami meghatározza, milyen nyelvi jogai vannak a közösségnek, milyen szinten lehet jelen az oktatásban a nemzetiség nyelve, és hogy az iskola rejtett tantervei révén milyen társadalmi célok elérésére érdekében használja fel a nyelvet és az oktatást.⁶ A nemzeti identitás kialakításában talán az oktatásnak van a legnagyobb szerepe, mivel az iskola a nyelvhasználat egyik legmeghatározóbb színhelye.

³ Lásd bővebben: <https://hodinkaintezet.uz.ua/karpatalja-1920-2020-ii-oktatas-es-egyhazak/> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 18.)

⁴ Molnár–Molnár D. 2005: 30–35.

⁵ Pecsora 2017: 1.

⁶ Beregszászi–Cserniczkó–Orosz 2001: 11–13.

A kárpátaljai magyar iskolahálózat léte és működése egyik feltétele annak, hogy a vidék magyarsága közösségként élhessen és funkcionálhasson, legyen jövője, a magyar nyelvnek pedig presztízse legyen a beszélői körében. Az, hogy a kárpátaljai magyar iskolahálózat hosszú távon fennmarad-e, az ukrán állam oktatáspolitikai döntései mellett elsősorban a kárpátaljai magyar szülőkön múlik: azon a döntésükön, hogy milyen tananyelvű iskolát választanak gyermeküknek.⁷ Az iskola fontosságát a kárpátaljai magyar nemzetiség számára főként negatív példákon tudjuk felmérni. Ott, ahol nem volt magyar iskola, háttérbe szorult a magyarság. Ez így volt a cseh- és a szovjethatalom alatt is. Azok a gyerekek, akik nem magyar iskolába jártak, lassan elvesztették nemzetiségüket és idegen kultúrán nőttek fel. Több kutatás is bizonyította, hogy az iskola tananyelve közvetlen összefüggést mutat a kisebbségben élő emberek anyanyelvükhöz való viszonyával, s ezáltal a nyelv megőrzésével.⁸ Megkülönböztetjük egymástól az anyanyelvüket őrző és az anyanyelvüket egyre kevésbé beszélő etnikumokat. Ukrajnában a magyarok és a románok majdnem száz százalékban beszélnek az anyanyelvüket, a lengyeleknek, belaruszoknak viszont már kevesebb, mint ötven százaléka. Ily módon nyelvmegőrző erő szempontjából különböző etnikumokról beszélünk. Minél erősebb a nyelvmegőrzés, és ez kompakt településterülettel párosul, annál kevésbé ismerik az adott közösség képviselői az államnyelvet.⁹ Az általam vizsgált közösség esetében is megfigyelhető ez a jelenség, ugyanis az erős nyelvmegőrzés alacsony szintű államnyelvi ismerettel párosul.¹⁰

Az ukrán nyelv oktatását 1990-ben vezették be minden ukrainai, így a kárpátaljai magyar iskolákban is. A rendszerváltást követően az ország nem volt felkészülve az ukrán nyelv tanítására. Hiányoztak a megfelelő módszerek, tankönyvek, szótárak, célok. A korábbi kutatások arra is rámutatnak, hogy a nemzeti iskolákban ukrán nyelvet tanító pedagógusokból is hiány van.¹¹ Az ukrainai nyelvtörvény elfogadása után 1990-ben érettségizett az utolsó olyan korosztály, amely számára – ha nem ukrán tananyelvű iskolába járt – nem feltétlenül volt kötelező az ukrán nyelv tanulása. A gyakorlatban ez még napjainkban sem zajlik zökkenőmentesen. A 2017-ben megszavazott új oktatási törvény és a hozzá kapcsolódó jogszabályok révén Ukrajna vissza akarja szorítani az anyanyelv szerepét az oktatás minden szintjén, és az állampolgárokat az ukrán nyelven folyó

⁷ Beregszászi 2002: 7.

⁸ Csernicskó kutatásai 2008a; 2008b.

⁹ Fedinec–Halász–Tóth 2016: 192–197.

¹⁰ A vizsgált település etnikailag magyar többségűnek tekinthető napjainkban. 2793 lakosának 97,6 %-a magyar.

¹¹ Bárány 2015.

képzés felé tereli.¹² Az új jogszabályok következtében a magyar tannyelvű iskolákban 2023-tól a tantárgyak bizonyos részét már nem tanulhatják anyanyelvükön a gyerekek, hanem át kell állniuk a részben államnyelven folyó oktatásra. Azoknak az intézményeknek, melyek nemzetiségi nyelven oktatnak, tulajdonformától és az oktatás szintjétől függetlenül minden tekintetben meg kell felelniük Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma által központilag meghatározott állami követelményrendszernek. Az oktatási intézmények által használt tanterveket, tankönyveket, módszertani segédleteket is Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma hagyja jóvá és a minisztérium végzi az intézmények akkreditációját is.¹³ Az iskolai végzettség megszerzéséhez szükséges érettségi teszteket szintén központilag az ukrán fővárosban hagyják jóvá.¹⁴ A 2007/08-as tanévtől vált kötelezővé minden továbbtanuló számára a *Зовнішнє Незалежне Оцінювання* (külső független értékelés), mint érettségi és egyben felvételi vizsga. Ennek értelmében a hagyományos felvételi vizsgákra épülő rendszert felváltotta a független vizsgaközpontokban megszervezett emelt szintű érettségi rendszere. Ettől a tanévtől csak és kizárólag az itt szerzett pontszámok mérvadóak az egyetemre való bejutáskor.¹⁵ Az új rendszer bevezetése, mely az oktatás és tudás minőségét, valamint az esélyegyenlőséget hivatott erősíteni, elméletben egy modernizációs eszköz, azonban az érettségi főként a nemzetiségi iskolák tanulóit érinti évek óta hátrányosan.

„*A nyelv, az oktatás és az emberi jogok szorosan összefüggenek egymással*” – írja Kontra Miklós,¹⁶ majd megfogalmazza, hogy a többnyelvű országokban az egyes (többségi, illetve kisebbségi) közösségek oktatáspolitikusainak sokféle és igen eltérő céljaik lehetnek az adott közösségek jövőjét illetően. Így válhat például az oktatás egyes közösségek asszimilációjának vagy megtartásának, elnyomásának vagy támogatásának eszközévé. A nyelv megőrzése nemzeti kisebbségben tehát gyakorlatilag egyet jelent a közösség megmaradásával, az asszimiláció elkerülésével. A magyarságtudat meghatározásában a különböző szimbólumokká formálódott elemeknek (az anyanyelv, a kultúra, a vallás, a közösen megélt történelem, a történelmi események ismerete, a mindennapok együtt megélt problémái) meghatározó, identitást formáló szerep jut. Az oktatás a nemzetiségi önmeghatározás eszköze és terepe, egy közösség identitásának formálásában, megőrzésében és megerősítésében is fontos szerepet játszik. A vizsgált terület magyar tannyelvű középiskolája így az anyanyelv megőrzése és a közösség megmaradása szempontjából is fontos funkciót tölt be.

¹² Fedinec–Csernicskó 2017: 278–300.

¹³ Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001: 15–16.

¹⁴ Lásd: Csernicskó–Melnik 2007: 120–148.

¹⁵ Lásd *Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma* honlapján: <http://www.mon.gov.ua> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 10.)

¹⁶ Kontra szerk. 2005.

Az anyanyelvű oktatás, az anyanyelvű iskolahálózat megléte egy adott kisebbségi közösség hosszú távú fennmaradásának az előfeltétele.¹⁷ Az anyanyelvű oktatás jövőjét jelentős mértékben befolyásoló egyik fontos tényező az iskola tannyelvének a megválasztása, az ott oktatott tartalmaknak a közvetítése a diákok felé. Hiszen a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem identitásjelző is egyben. A magyar nyelvű iskolák így egyedi tanterveiknek köszönhetően a magyar identitást is közvetítik a tanulóknak – a magyar történelem vagy irodalom oktatása által vagy épp a nemzeti ünnepek és hagyományok megélése, fejlesztése során. A nem anyanyelven való oktatás, a tannyelv hatása rövid- és hosszú távon is következményekkel járhat (nyelvcsere). Ezzel kapcsolatban Göncz Lajos így fogalmaz:

„ha az egyik nyelv hatásai és használata csak a családra, esetleg a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén a másik nyelv és kultúra hatásai érik a gyereket, világos, hogy az első nyelv elsorvad, és helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át.”¹⁸

A Szovjetunió szétesése a vallási életben igazi enyhülést hozott Kárpátalján. A függetlenné vált Ukrajnában a hatalom képviselői szakítottak a korábbi vallásellenes gyakorlattal, s már nem avatkoztak az egyházak életébe. Visszaadtak az elkobzott templomokat, újak építését engedélyezték. Visszaállították az 1945 előtti három egyházmegyét: az ungit, a beregit, a máramaros-ugocsait. Kárpátalján fennállt a gyülekezeti élet. Megélénkült a gyerekek és az ifjúság körében végzett munka, melynek legjelentősebb eredményeként négy református gimnázium nyitotta meg kapuit. A Nagyberegi Református Líceumban 1993-ban, Nagydobronyban és Tivadarfalván 1995-ben indult be az oktatás. A gimnáziumi hálózat a Técsői Református Líceummal bővült. Az egyházi közép fokú tanintézetekben közel 400 diák oktatása zajlik. A vizsgált településen gyakori jelenség, hogy az általános iskola befejezése után a diákok valamelyik református líceumban folytatják tanulmányaikat. Az egyházi oktatási intézmények működtetéséhez az ukrán állam nem járul hozzá.

A község lakói vallásukat a szovjetrendszer idejében is megőrizték, ragaszkodtak hozzá. Identitásuk megőrzésének is ez az egyik legfontosabb tartópillére napjainkban is. A vallásos nevelés elsődleges szocializációs közege a család, másodlagos a közösség, az egyház és az iskola.¹⁹ A Derceni Református Egyházközségnek jelenleg 2700 tagja van, ebből 1850 egyháztag választójoggal rendelkezik. A templomlátogatók száma 450–500 fő vasárnaponként, 120–150 fő hétköznapi naponként. Többféle felnőtt bibliaóra működik, melyeken hetente 100–120 fő vesz részt, az ifjúsági órákon 30–35 fiatal, a gyermek bibliaórákon 150–180 gyermek, a

¹⁷ Gereben 1998: 113–127.

¹⁸ Göncz 2004: 274.

¹⁹ Pusztai 2020: 29–32.

hittanórákon 350 hittanosa van a gyülekezetnek.²⁰ A gyülekezetben több ifjúsági csoport működik. Különböző alkalmak kerülnek megrendezésre a konfirmáció előtti, konfirmációi és konfirmáció utáni korcsoportok számára. A gyülekezetben nem csak a felnőttek, de a gyermekek is hallhatják Isten Igéjét. A hittanórán kívül gyermekalkalmak is rendszeresen zajlanak. Minden vasárnap 10 órakor gyermek-istentiszteletet tartanak a parókia gyülekezeti termében, hétköznaponként pedig örömhírklubok kerülnek megrendezésre. Itt lehetőségük van a gyerekeknek együtt játszani, énekelni, Igét hallgatni és együtt imádkozni. Jelenleg hét örömhírklub működik a községben, ahol 13 önkéntes tanító végez szolgálatot. Napjainkban a vallásszocializáció lassan kikerül a családból, és egyre inkább az iskola veszi át ennek a szerepét. Magukat vallásosnak valló családok körében még ma is természetes, hogy a gyerekeiknek átadják a hitük ismereteit, főként az imákat, de egyre kevesebb az ilyen szülő, nagyszülő. A vallásos ismereteket, az imákat a gyerekek nagy része az óvodában vagy az iskolai hitoktatóktól sajátítja el.

Templom és iskola, tudás és hit – megmaradásunk zálogai. Elődeink a nehézségek, az üldöztetések ellenére is megvédték templomainkat, megtartották hitüket. Azzal, hogy gyermekeiket anyanyelven tanították, megőrizték magyar tannyelvű iskoláinkat. A mi feladatunk mindezeket továbbra is védelmezni, óvni és felemelni.

Kutatásom során fontosnak láttam megvizsgálni, hogyan hat az ukrán nyelv- és oktatáspolitikára az általam vizsgált település magyar középiskolájának oktatására és az itt tanuló diákok továbbtanulási motivációira és terveire. A kutatás legfőbb kérdése, hogy a diákok, pedagógusok és a szülők milyennek látják a Derceni Középiskola jelenét és jövőjét, milyen okból választják az anyanyelvi oktatást.

Mielőtt rátérnék a kutatási helyszínen készült interjúk elemzésére, fontosnak tartom, hogy az oktatási helyzetet befolyásoló legfontosabb tényezőket röviden bemutassam, hiszen maguk a kutatási eredmények is csak ezek ismeretében lesznek értelmezhetőek. A kárpátaljai magyarság, így az általam vizsgált Dercen község népességének számaránya is csökkenő tendenciát mutatott a 2000-es évek időszakában, amelynek legfőbb okai az asszimiláció, az alacsony születésszám és az elvándorlás voltak.²¹ A demográfiai mélypont az elmúlt öt évben javuló eredményeket mutat²², viszont nagy problémát jelent évek óta a magyar nemzetiségű diákok körében a többségi iskolák választásának trendje. Ennek hatására a magyar nyelvű oktatás háttérbe szorult az államnyelvi iskolákkal szemben. A demográfiai mutatók mellett a régióban az anyanyelvű iskolahálózatra az ukrán állam által hozott oktatási rendelkezések is hatással voltak. A település tanintézményét 1956-ban minősítették át középiskolává,²³ így változott az iskola jellege és megnevezése is

²⁰ <http://refua.tirek.hu/lap/refdercen/cikk/mutat/bemutakozas/> (A letöltés dátuma: 2020. 11. 25.)

²¹ Molnár–Molnár D. 2005: 37–41.

²² Molnár–Molnár D. 2005: 52–55.

²³ Botlik 1991: 251.

(*Derceni Középiskola*). A tanulók összlétszáma az 1989/90-es tanévben 534 volt,²⁴ az igazgatói posztot Bíró István töltötte be. Működése óta többször változott az iskola státusza, neve, funkciója. Napjainkban modern irányvonalat képvisel, új utak keresése keretében. A 2020/2021-es tanévben a vizsgált tanintézmény 265 tanulót és 30 pedagógust számlált.²⁵ Az intézmény fontos identitásőrző szerepét jelzi, hogy a 2021-es évtől a *Derceni Középiskola* maradt a munkácsi járás egyetlen magyar tannyelvű középiskolája.

Az első célcsoport, akikkel mélyinterjúkat készítettem a szülők voltak. Olyan első osztályos magyar gyerekek szüleit kérdeztem meg a témával kapcsolatban, akik a település magyar tannyelvű középiskoláját választották gyermekük számára, – ezzel szemben szükségét éreztem azoknak a szülőknek a kikérdezésére is, akik más település ukrán tannyelvű intézményébe íratják be gyermeküket. Az elkészült interjúkra alapozva szeretném felvázolni azokat a főbb döntési tényezőket, amelyek hatással vannak a derцени magyar szülők iskolaválasztására, s ezáltal a tannyelv-választásra is. Néhány jellegzetes, lényegyet megfogó választ emeltem ki kutatásom eredményeiből.

Az anyanyelvű iskola identitás erősítő és átörökítő funkciója vitathatatlanul fontos, amit a derцени szülők többsége nem kérdőjelez meg.

„Nálunk más szóba sem jöhetett, nekünk az természetes, hogy a gyerekeinknek az anyanyelvén kell tanulnia. Az óvoda választásánál is lett volna lehetőségünk ukrán nyelvről választani itt a szomszéd-faluban, Kerepecen vagy Munkácson, mert sok falubeli hordja oda a gyerekeit, de mi nem szerettük volna ezt.”²⁶

„Nem szeretttük volna, hogy a lányunknak nehézségei legyenek, a magyar az anyanyelve, magyarul gondolkodik, van a faluban magyar iskola, így hát nem is gondolkodtunk egy percre se.”²⁷

Interjúalanyaim gyermekük beiskolázásának pillanatát felidézve hangsúlyozták, hogy a falu lakóinak körében a magyar iskola választása még mindig a legkézenfekvőbb, legtermészetesebb megoldás.

„Ha a gyerek nem magyar iskolában kezd az iskolát, már a legelején lemarad. Ezt a lemaradást bebizni nem lehet, hiába tudja a nyelvet, ha nem érti a földrajzot, történelmet, ha nem tud az anyanyelvén helyesen írni.”²⁸

²⁴ Botlik 1991: 251.

²⁵ Lásd a *Derceni Középiskola* honlapján: <http://dercenschool.ucoz.com/> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 20.)

²⁶ Saját gyűjtés: M. N. 29 éves nő, Dercen, 2020.

²⁷ Saját gyűjtés: B. A. 32 éves férfi, Dercen, 2020.

²⁸ Saját gyűjtés: B. M. 26 éves nő, Dercen, 2020.

„Magyar emberként nem tudtam azt megtenni, hogy a gyermekemet ukrán iskolába járassam. Évről évre rosszabb itt a helyzet, minden éven hoznak valami törvényt, de míg van lehetőség, hogy anyanyelvén tanuljon addig nem megy semmiféle ukrán iskolába.”²⁹

Ezzel szemben az ukrán nyelvű érettségi bevezetése, a nemzetiségi iskolákban tapasztalható nem hatékony államnyelvoktatás következményeként pár éve érezhető irányvonallá vált a többségi iskola választása elsősorban az államnyelv megtanulása céljából.³⁰ Mindezt az is nehezíti, hogy a környezet sem segíti az államnyelv elsajátítását.

„A faluban már vagy 5 éve nagy divat, hogy ukrán ovodába, iskolába viszik a gyerekeket. Sajnos nagy hátrány, hogy a gyerekek nagyon nehéz megtanolni az államnyelvet, az iskolában sehogyan tanulja meg az ukránt, attól félünk a legjobban. Hiába kell igen sokat tanulni, ha még meg is tanulja, de beszélni nem fog tudni. Ennek ellenére magyar iskolába irattuk, attól nem lesz neki jobb ha ukrán iskolába tanol. Na meg nem kell mindennap buszozni, itt van helyben az iskola.”³¹

Az ukrán tannyelvű iskolában a magyar anyanyelvű gyerek nemcsak a tantárgyakból marad le, de akár a nyelvi fejlődése is visszamaradhat, így sem a magyar, sem az ukrán nyelvet nem fogja tudni megfelelően használni. A rossz tanulmányi eredmények mellett a magyar anyanyelvű gyereket a többségi iskolában nem képességei, hanem nyelvi készségei alapján ítélik meg. Ennek ellenére a településen az utóbbi években nagyon gyakori, hogy a szülők a szomszédos település ukrán tannyelvű iskolájába íratják be gyermekeiket.

„A férjem és én sem beszéljük az ukrán nyelvet, nem szeretnénk, hogy a gyerekek is így járjanak. Nehéz a gyerekeknek így [...] nem fogok beszélni, de később bálás lesz érte. Nem mondom, lehet 3-4 év múlva átjön magyar iskolába, de most az a fontos, hogy megtanuljon ukránul.”³²

„A faluból több szülő is így döntött, nem csak mi. Azér' féltünk az elején, hogy mi lesz, de legalább van több ismerős abba az osztályba, több derceni gyerek, nincs magába. Már most többet tud, mint valamé' gyerek nagykorába, aki ide jár a magyar iskolába. A jövőre is kell gondolni, hogy tanul majd tovább, muszáj tudni a nyelvet.”³³

„Hiába jó minden tantárgyból a magyar iskolába, ha eszt' ukrán nyelven nem tudja és az ukrán nyelvet sem. Az érettséginnél az ukrán a fontos.”³⁴

A megkérdezett gyermekeiket jelenleg magyar iskolába járató szülők között akadt olyan is, aki átélte az ukrán–magyar iskola közötti választás dilemmáját.

²⁹ Saját gyűjtés: B. Z. 43 éves férfi, Dercen, 2020.

³⁰ Csernicskó 2009: 33–40.

³¹ Saját gyűjtés: N. P. 28 éves nő, Dercen, 2020.

³² Saját gyűjtés: M. E. 34 éves nő, Dercen, 2020.

³³ Saját gyűjtés: B. Sz. 38 éves nő, Dercen, 2020.

³⁴ Saját gyűjtés: B. J. 30 éves nő, Dercen, 2020.

„Ez egy nagyon nehéz döntés volt nekünk. Lehetőség lett volna hogy ukrán iskolába járjon a gyerek, van iskola busz is, ami hozza-viszi a gyerekeket a szomszéd faluba, de hát nem tudtam volna ezt megtenni a gyerekekkel. Úgy gondoltam, hogy ha magyar iskolába megy és megérti azt, amit tanítanak neki az anyanyelvén [...] az ukránt, ha tanul a gyerek és tanulni akar, az ukránt megtanulja. Vagy pedig úgy gondoltam, hogy ha különórát kell fizetnem, akkor egy különórát kifizetek, de legalább a többi tantárgyat megtanulja az anyanyelvén, érteni fogja. Úgyhogy így döntöttem, amit nem bántam meg.”³⁵

Az iskolaválasztást sok esetben egyszerűen csak a családi hagyomány határozza meg. A településen gyakran megfigyelhető az a jelenség, hogy azok a szülők, akik meg voltak elégedve egykori iskolájukkal, tanáraikkal, szívesen viszik gyerekeiket is abba az iskolába, tehát ragaszkodnak a gyökereikhez, a múlthoz. Ez a pozitív visszacsatolás az iskolának is fontos.

„Én is idejártam, egykor a szüleim is, az első gyerekeink.[...] Nem volt kérdés számunkra, hogy hová járjon a legkisebb gyerek. A nehéz helyzet és nyomás ellenére is tanulhat magyarul, ennél most nem kell több.”³⁶

Különösen az első osztályos beiratkozásnál nagyon fontos szempontnak tűnik a tanár személye, hogy kire bízza a szülő a gyermekét.

„A beiratkozás előtt nekünk nagyon fontos volt, hogy ki lesz az első tanító néni. És akkor hiába ez lehet gyengébb iskola, de jó a tanító néni és így nem gondolkodtunk. Inkább hogy ki a tanár az a lényeg meg a környezet, ha jó az első tanító akkor már nem lehet gond. Most én még nem gondolkodok azon, hogy hogy fogja tudni a nyelvet.”³⁷

Az interjúk alapján megállapítható, hogy a szülők döntéseinek hátterében szimbolikus (vélt vagy valós elképzelések: az adott nyelv fontossága, az államnyelv elsajátításának a motivációja) és valós érvek (az iskola elhelyezkedése, a tanító személye) állnak. Míg a legtöbb szülőt főként a nemzetiségi tényezők befolyásolják, tehát etnikailag nem semleges döntésekről beszélünk, addig a válaszadók nagy részénél olyan praktikus döntések kerülnek előtérbe, amelyeknek nincs nemzetiségi vonatkozásuk, tehát etnikailag semleges helyen is opcióként jelennének meg az iskolaválasztás mozzanatában.

Az érettségi vizsgák eredményei és más szociológiai vizsgálatok is azt igazolják, hogy a derцени magyar diákok nagyon gyenge kompetenciákkal rendelkeznek az államnyelvet illetően. A 2019/20-as tanévben – csakúgy, mint eddig – minden érettségiző számára kötelező volt az ukrán nyelv és irodalom külső független tesztvizsga. Az ukrán nyelv és irodalom vizsgadolgozat három részből állt:

³⁵ Saját gyűjtés: Sz. M. 31 éves nő, Dercen, 2020.

³⁶ Saját gyűjtés: O. K. 40 éves nő, Dercen, 2020.

³⁷ Saját gyűjtés: Sz. I. 35 éves nő, Dercen, 2020.

nyelvtani rész (33 feladat), irodalmi rész (24 feladat) és fogalmazás (minimum százszavas önálló gondolatsor). Ukrán nyelvből és irodalomból összesen 104 teszt-pontot lehetett szerezni. A teljesítményekhez igazítva 104 pontból 23-nál állapították meg az alsó ponthatárt. Az ukrán nyelv külső független tesztelésen elért eredmény egyben az érettségi jegyet is jelenti. A derceni magyar tannyelvű középiskolában a diákok 25%-a nem ért el pozitív eredményt az ukrán nyelv és irodalom érettségi vizsgán.³⁸

A kutatás további részében a vizsgált település oktatási intézményében, a Derceni Középiskolában készítettem mélyinterjúkat a 9–11. osztályokban tanuló diákokkal és oktató pedagógusokkal. Arra kerestem a választ, hogy a vizsgált középiskola diákjainak életében, nemzeti identitásának kialakulásában és megőrzésében miképp van jelen az anyanyelvi oktatás, milyen befolyásoló hatással bír, milyen tanulási motiváció jellemzi őket és milyen továbbtanulási és elhelyezkedési terveik vannak. A kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetét ismerve azt feltételezem, hogy az általam vizsgált csoport tagjai: 1. erős anyanyelvi dominanciával, illetve csekély mértékű államnyelvi jártassággal rendelkeznek; 2. pályaválasztási döntéseiket nyelvismeretük függvényében hozzák meg; 3. a fentiekből következően elsősorban a szülőföldi, illetve a magyarországi magyar nyelvű képzéseket részesítik előnyben. Az elmúlt években nagyon sok magyar iskolát végző diák számára, hiányos államnyelvismeretük és szűkös anyagi helyzetük következtében a magyar nyelven is oktató helyi felsőoktatási intézmények jelentették a továbbtanulás egyetlen lehetőségét. A magyar tannyelvű felsőoktatás fő bástyái Kárpátalján az 1996-tól működő II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és az Ungvári Nemzeti Egyetemen létrehozott Ukrán–Magyar Oktatási–Tudományos Intézet.

A közösség jövője szempontjából fontos, hogy hogyan viszonyulnak a derceni fiatalok anyanyelvükhöz, mennyire fontos számukra identitásuk. Éppen ezért az is lényeges, hogy hol képzelik el a jövőjüket, milyennek látják az iskola jelenlegi helyzetét.

„Mindenképpen Kárpátalján szeretnék maradni, továbbtanulni vagy dolgozni [...] minden az érettségitől függ. Nekünk magyaroknak sokkal nehezebb iskolásként és az egyetemen is, de ameddig van lehetőség magyarul tanulni és beszélni itt, addig ittthon maradok és itt szeretnék boldogulni.”³⁹

„Számomra nagyon fontos, hogy magyarul tanulhatok. El sem tudnám képzelni azt hogy mi lenne velünk ha ez nem lenne lehetséges. Sajnos én nem igazán tudok ukránul. Az iskolában is csak a nyelvtant tanuljuk erősen, azt hogy hogyan beszéljünk például a hivatalban, kórházban, hogyan készüljünk a felvételire azt nem [...] ami igazán fontos lenne nem tanuljuk meg. Készülök az

³⁸ Lásd bővebben: <https://zno.testportal.com.ua/stat/2020> (A letöltés dátuma: 2021. 01. 25.)

³⁹ Saját gyűjtés: K. A. 16 éves tanuló, Dercen, 2021.

*érettségire és szeretnék továbbtanulni, de nem tudom milyen esélyeim vannak erre, minden az ukrán érettségitől függ, de itthon szeretnék továbbtanulni.*⁴⁰

A megkérdezett diákok többsége itthon képzei el jövőjét, ragaszkodik a szülőföldjéhez és az anyanyelvi oktatáshoz.

*„Terveim között van a továbbtanulás. 9. osztály után nem mentem át gimibe, főleg családi okok miatt. Nem mondom, hogy nem bántam meg, de végül is szerettem a Derceni sulit is erős iskola, minden csak a hozzáállástól függ, jók a tanárok, de a diákokon is sok múlik. Itthon szeretnék maradni az az egy biztos és magyar nyelven továbbtanulni.*⁴¹

A nyelvi korlátok és a szülők magyarországi munkavállalása is a magyarországi továbbtanulási szándékot erősíthetik a diákok körében.

*„Magyarországon szeretnék továbbtanulni. Nem tudok ukránul, így már kb 2 éve eldöntöttük a szüleimmel, hogy oda felvételizzek. Építésmérnök szeretnék lenni, de ezt nem tanulhatnám itthon magyarul [...] plusz nem sok esélyt látok arra, hogy leadjam az ukrán tesztet, max ha nagyon nagy szerencsém lesz.*⁴²

*„Nagyon nagy dolog, hogy magyarul tanulunk Ukrajnában, hogy van erre lehetőségünk. Ez a falu teljesen magyar így nagyon nehéz megtanulni ukránul. A szüleim Magyarországon dolgoznak így számomra az a legegyszerűbb, ha ott járok majd egyetemre, és persze az is fontos hogy itt nem biztos hogy lenne lehetőségem magyarul tanulni.*⁴³

A derceni fiatalok pályaválasztási és továbbtanulási döntéseinek meghozatalában a legfontosabb szempont a kiválasztott intézmény tannyelve és az anyanyelven való továbbtanulás lehetősége.

*„Nagyon hálás vagyok a szüleimnek, hogy anyanyelvemen tanulhattam 11 évig és magyar suliba írtattak. Igaz, nem tudom az államnyelvet, vannak nehézségeim emiatt, viszont arra a tudásra amit megszereztem, más nyelven nem hinném hogy lett volna lehetőségem. Szeretnék továbbtanulni, a cél mindenképpen Magyarország, de ennek ellenére itthon képzelem el a jövőmet.*⁴⁴

*„Végzős vagyok, készülök egyetemre, Budapestre. Sajnos nekem opció sem volt, hogy itthon tanuljak tovább, hiába lehet magyarul tanulni, de ahhoz kell az ukrán vizsga és én elképzelhetetlennek tartom, hogy azt leadjam.*⁴⁵

⁴⁰ Saját gyűjtés: B. H. 16 éves tanuló, Dercen, 2021.

⁴¹ Saját gyűjtés: I. A. 16 éves tanuló, Dercen, 2020.

⁴² Saját gyűjtés: L. S. 17 éves tanuló, Dercen, 2021.

⁴³ Saját gyűjtés: B. D. 17 éves tanuló, Dercen, 2020.

⁴⁴ Saját gyűjtés: Sz. J. 16 éves tanuló, Dercen, 2020.

⁴⁵ Saját gyűjtés: P. E. 17 éves tanuló, Dercen, 2021.

A vizsgált középiskola diákjainak csaknem teljes része azt mondta el magáról, hogy valamilyen módon vallásos, illetve fontos számára a templomba járás és a hit-élet. Tehát ez alapján elmondható, hogy a diákok identitásának kialakításában meghatározó szerepet tölt be a vallás. Napjaink oktatásügyének szerves részét képezik az egyházi líceumok. A településen az általános iskola befejezése után több diák is egyházi líceumban folytatja középfokú tanulmányait.

„9.osztályba járok, de ha minden jó ez az utolsó évem a suliban, felvételiztem a Nagyberegai Református Líceumba. A gimiben fontos a hitbéli nevelés, a vallás és az anyanyelv megőrzése. Ezeket én is nagyon fontosnak tartom. Szeretnék továbbtanulni, még nem tudom, hogy itthon vagy Magyarországon, de az biztos hogy magyar nyelven.”⁴⁶

„A Nagydobronyi Református Líceumban szeretnék továbbtanulni. A családom számára fontos a református nevelés, illetve itt jobban is felkészítenek az érettségi vizsgákra, a továbbtanulásra.”⁴⁷

„A testvéreim egyházi líceumban végezték a sulit így én is mindenképp szeretnék ott tanulni. Fontos számomra a vallás és az is hogy egy közösséget alkotunk az osztálytársakkal, ez felkészít az egyetemre és a jövőre is minket.”⁴⁸

A diákok magyarságtudatának legfontosabb tényezője a magyar nyelv szerepe, az anyanyelvhez való ragaszkodás.

„Nagyon nehéz egy magyar faluban megtanulni ukránul, a suliban biába tanuljuk valahogy nem marad meg. Talán azért is mert makacsul ragaszkodunk a magyarhoz, hogy mi magyarok vagyunk, nem akarunk megtanulni ukránul.”⁴⁹

„Én nagyon szeretek itt lakni, bármikor beszélgetek az anyanyelvemen, a suliban magyarul tanulunk. Bízom benne, a jövőben is lesz itt magyar iskola, és én is magyarul tanulhatok tovább Kárpátalján. Talán amiatt is olyan nehéz megtanulni nekiünk ukránul, mert ennyire szeretjük az anyanyelvünket és haragszunk az ukrán törvényekre, mert el akarják venni tőlünk azt.”⁵⁰

Adatközlőim véleményét oktatásszociológiai kutatások eredményei is alátámasztják: a felsőoktatásba igyekvő kárpátaljai magyar fiatalok körében az „anyanyelvemen tanulhassak” szempont az egyik legmeghatározóbb.⁵¹ A kutatásból kiderült, hogy a megkérdezett derceni fiatalok csaknem fele (45%-a) tovább szeretne tanulni, amely arra utal, hogy a fiatalok számára a tanulás egyfajta túlélési stratégia. Emellett a fiatalok többsége pozitívan szemléli saját közösségét, azaz a kárpátaljai magyarságot és a derceni közösséget.

⁴⁶ Saját gyűjtés: B. D. 14 éves tanuló, Dercen, 2020.

⁴⁷ Saját gyűjtés: O. V. 14 éves tanuló, Dercen, 2021.

⁴⁸ Saját gyűjtés: K. J. 14 éves tanuló, Dercen, 2021.

⁴⁹ Saját gyűjtés: F. I. 17 éves tanuló, Dercen, 2021.

⁵⁰ K. B. 17 éves tanuló közlése, Dercen, 2021.

⁵¹ Lásd Orosz, 2001.

A kisebbségi közösségek megmaradása, az identitás megtartása és átörökítése szempontjából az oktatási rendszer működésének jellemzői mindig meghatározóak. A pedagógusokat méltán nevezhetjük az oktatási rendszer kulcsszereplőinek. Kérdésemmel a derceni pedagógusok oktatásról és nyelvről való vélekedését vizsgáltam meg.

Arra kerestem főként a választ, hogy milyennek látják a középiskola jelenlegi helyzetét és jövőjét, mennyire tartják az adott intézmény a magyar identitás-megtartás szempontjából fontosnak.

„Az iskola pedagógusai fontos feladatuknak tekintik az anyanyelv ápolását, fejlődését, a nemzeti kincsek (népdalok, művészeti alkotások, irodalom, történelem) megismerését, olyan közösségi élmények átélését, ahol a fiatalok nemcsak megismerik nemzetük kultúráját, hanem hozzá is járulhatnak annak fejlődéséhez. Mindezeket kötelességünknek érezzük. Egy magyar tannyelvű középiskolában oktatni nagy felelősséggel jár, de ennek ellenére áldás is ez. Megtanítani, továbbadni, megőrizni anyanyelvünket, magyarságukat – ez a mi fő feladatunk.”⁵²

Jelenleg számos továbbtanulási lehetőség kínálkozik a végzős diákok számára, ennek ellenére a vizsgált tanintézmény végzőseinek továbbtanulási aránya az utóbbi években csökkenő tendenciát mutatott.

„Jómagam 2010-ben érettségiztem. Azóta a lehetőségek tárháza megnyílt a diákok előtt. Az anyanyelvi továbbtanulási lehetőségek is kibővültek. Amikor én érettségiztem két lehetőségünk volt: a beregszászi Rákóczi-főiskola és az Ungvári Nemzeti Egyetem. Most emellett még van a beregszászi Rákóczi-főiskolának a szakgimnáziuma és az Egán Ede Szakképzési Centrum, ahol különböző mesterségek elsajátítására is lehetőség van. A Derceni Középiskolában a 2018–2019-es tanévben nagy mértékű továbbtanulási arány volt megfigyelhető. Azóta sajnos ez évről évre csökken. A középiskola után már évről-évre kevesebben tanulnak tovább. Az általános iskola után a tehetős diákjaink nagy része főként református liceumokban és a Rákóczi-főiskola Szakgimnáziumában tanul tovább.”⁵³

A szomszédos településen, Fornoson általános iskola működik, így annak elvégzése után a diákok a Derceni Középiskolában folytatják középiskolai tanulmányaikat.

„A szomszédos településekről az általános középiskola befejezése után nagyon sok diák a mi iskolánkban folytatja tanulmányait. Átlagosan 15–20 tanuló érkezik a középiskola 10. osztályába. Főként Fornosról érkeznek ezek a tanulók.”⁵⁴

⁵² Saját gyűjtés: B.G. 48 éves nő közlése, Dercen, 2021.

⁵³ Saját gyűjtés: L.K. 30 éves nő közlése, Dercen, 2021.

⁵⁴ Saját gyűjtés: D.G. 42 éves nő közlése, Dercen, 2021.

A pedagógusokat arra is megkértem, hogy mondják el, mit tartanak a legsúlyosabb problémának a kárpátaljai magyar oktatást illetően, a saját iskolájuk szűrőjén keresztül szemlélve azt.

„Legsúlyosabb probléma az oktatás területén [...] természetesen ez nálunk sincs másképp, a Derceni Középiskolában. Maga az egész oktatási rendszer [...] a felépítése, szerkezete, céljai. A tankönyvek. Nem lényegre törő tankönyvek, nem iskolásoknak íródnak. Nincsenek kellőképpen felszerelve az iskolák, nincsenek ellátva interaktív táblákkal, vetítővel. Nincs minden tanárnak lehetősége arra, hogy interaktív órákat vezessen, csupán a tanárok egy részének van erre lehetősége. Szemléltetők, térképek hiánya (főként magyar nyelven van hiány ezekből). Maga az ukrán nyelv oktatása [...] Sajnos a diákjaink nagyon nehezen tudják megtanulni az államnyelvet, hiszen a nyelvtan tanítása áll a középpontban, nem a kommunikáció.”⁵⁵

A középfokú oktatásról szóló elfogadott, de hatályba még nem lépett törvény újabb lépés az ukránosítás felé.

„Elég nagy gondot jelent az ukrán oktatásban az, hogy kötelező és elvárják 1–11. osztályig a patriotikus nevelést. Természetesen ukrán patriotává, hazafivá nevelést. Ehhez köthető nevelői órákat, foglalkozásokat kell elvileg vezetni a tanároknak, osztályfőnököknek kisebbségi tananyelvű iskolákban főként [...]”⁵⁶

Az új ukrán oktatási törvény hozzájárul a nyelvvesztéshez, a nemzeti kultúra elsorvadásához, a magyar közösségek gyors felbomlásához. Számtalan rendelkezése közül a kárpátaljai magyarok számára a legdrasztikusabb, hogy az oktatás nyelvét szabályozza.

„Mindenki bízik abban, hogy nem kerülnek bevezetésre az oktatási törvény kisebbséget sújtó intézkedései. A jövőben, ha 2023-ban bevezetésre kerül az oktatási törvény és az új jogszabály, akkor a Középiskolában sajnos szinte teljes ukránosodás várható [...] vagyis részleges. A magyar anyanyelvű tanárok elvándorlása elkerülhetetlen lesz, ha megszűnik a magyar nyelvű oktatás Kárpátalján.”⁵⁷

A magyar középiskola életében nagy fordulatot, kisebb változást hozott a Dercen településén létrehozott Munkácsi Futball Akadémia⁵⁸ működése. Az itt tanuló ukrán nemzetiségű diákok oktatását a helyi középiskola biztosítja.

„Az akadémisták, az ukrán és orosz anyanyelvű diákok miatt az iskola élete annyiban változott meg, hogy az ő oktatásukra vannak felvéve ukrán anyanyelvű tanárok, tehát ők csakis ezeket a diákokat tanítják. Teljesen egy külön iskolarészben vannak, külön épületben, viszont azoknak a

⁵⁵ Saját gyűjtés: K. Gy. 29 éves férfi közlése, Dercen, 2021.

⁵⁶ Saját gyűjtés: D. M. 49 éves férfi közlése, Dercen, 2021.

⁵⁷ Saját gyűjtés: L.K. 30 éves nő, Dercen, 2021.

⁵⁸ Lásd bővebben: <https://mfa-munkach.com.ua/munkacs-futball-akademia-a-hely-ahol-futballtehetsegeket-nevelnek/> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 23.)

*magyar tanároknak, akik őket tanítják nagyon nehéz [...]. A magyar és ukrán diákok között szinte semmilyen kapcsolat nincs, mintha két párhuzamos világ lenne, konfliktusok eddig nem voltak jellemzőek, a barátkozás még jobban nem jellemző, szóval szinte tudomást sem vesznek egymásról. Megvan az a távolságtartás közöttük, ami az ukrán-magyar konfliktusok múltbeli történeteire is visszatekint.*⁵⁹

Összegzés

Kutatásom eredményeire alapozva elmondható, hogy a vizsgált település tanintézménye fontos identitásőrző funkciót tölt be a közösség és az itt tanuló diákok számára, azonban a jövőben több korlátozó intézkedés is változásokat hozhat az anyanyelvi oktatás területén. A derceni magyar közösség jövőjének, megmaradásának egyik legfontosabb összetevője az anyanyelv, illetve a magyar identitás megőrzése, továbbadása. Az identitás meghatározásában pedig jelentős szerepe van az oktatásnak, így tehát az iskolai nevelésnek és tanításnak. Emellett az oktatás minőségének a kérdése is hangsúlyos, ami egyrészt az oktatók felkészültségével és az oktatási anyagok megfelelő szintű átadásával is befolyásoló tényező lehet. Az iskola, mint másodlagos szocializációs közeg intézményes keretet biztosít a nemzeti közösségek anyanyelvének ápolására, fejlődésére és a nemzeti kincsek megismerésére. Ehhez arra van szükség, hogy az iskolákban olyan pedagógusok dolgozzanak, akik nemcsak saját tárgyük és a tanári hivatás mellett elkötelezettek, hanem amellett is, hogy a nemzeti kisebbségben élő gyermekekben igény merüljön fel a nemzeti értékek elsajátítása és megőrzésének fontossága iránt. Emellett nagyon fontos feladata a pedagógusoknak megtanítani a diákokkal, hogy az együtt élő nemzeti közösségeknek meg kell tanulnia megismerni és tisztelni egymás nyelvét, kultúráját, vallását, annak érdekében, hogy békésen tudjanak egymás mellett élni. Bár a lassan egy éve húzódó orosz-ukrán háború a katonai műveletek szintjén eddig – hála Istennek – alig érintette Kárpátalját, ám közvetett hatásaival mégis átformálta a térség mindennapjait és magát az oktatást is. Az iskolai tanítás ugyan nem szünetel, de a háborús helyzet következtében több család is elköltözött Dercen községből, ezáltal a pedagógusok és a tanulók létszáma is csökkent. A szülők maguk dönthetik el, hogy gyermekük milyen formában tanuljon, ez lehet jelenléti oktatás, távoktatás, az egyéni tanítási forma vagy az önálló tanulás, iskolalátogatás nélkül. Napi szinten kondulnak meg a templom harangjai, melyek már nemcsak az Istentisztelet kezdetét jelzik, hanem a légiriadót és az óvóhelyre való elvonulást is. A jelenléti oktatás ideje alatt is több nehézséggel kell szembenéznie a tanároknak és a tanulóknak: légiriadó,

⁵⁹ Saját gyűjtés: K. Gy. 29 éves férfi, Dercen, 2021.

áramkimaradás, hideg és sötét osztálytermek. Az embertelen körülményeket megszokni sosem lehet, de megtanultak alkalmazkodni. A gyermekek gyertyafény mellett olvasnak és tanulnak ugyan, de olvasnak és tanulnak. Amíg ez a tűz él bennük, amíg lesznek olyanok, akik ilyen lehetetlen helyzetben is próbálják végezni mindennapi feladataikat, addig lesz jövő, magyar jövő Kárpátalján és Dercen községben is.

Irodalom

BÁRÁNY Erzsébet

- 2015 Methodological Questions of the Acquisition of Ukrainian as a Second Language (USL) in Transcarpathian Hungarian Schools: Problems and Solutions. In Huszti I. & Lechner I. (szerk.): *Modern Trends in Foreign Language Teaching and Applied Linguistics*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Főiskola

BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICSKÓ István – OROSZ Ildikó

- 2001 *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola

BEREGSZÁSZI Anikó

- 2002 A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvi tervezés szempontjából. *Kisebbségkutatás*. 2. 368–375.

BOTLIK József

- 1991 Ez hát a hon. In Dupka György (szerk.): *Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991*. 17–21. Budapest-Szeged: Mandátum Kiadó–Universum Kiadó

CSERNICSKÓ István – SOÓS Kálmán

- 2002 Gyorsjelentés – Kárpátalja. In: *Mozzsaik 2001 – Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát medencében*. 91–135. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

CSERNICSKÓ István (szerk.)

- 2003 *A mi szavunk járása – Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár: PoliPrint

CSERNICSKÓ István

- 2008a Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségekben. In Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. 153–170. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság
- 2008b Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrain oktatás-politika nyelvi vonatkozásai. *Kisebbségkutatás*. 2. 302–315.
- 2009 Az ukrain oktatáspolitikai a nyelvi asszimiláció szolgálatában. *Korunk*. III. 2. 33–40.
- 2010 A nyelvek státusa a különböző korszakokban. In Fedinec Cs. & Vehes M. (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Argumentum: MTA Etnikai nemzeti Kisebbségkutató Intézete

- CSERNICSKÓ István – MELNYK Szvitlana
 2007 Az ukrán kisebbségek és a nyelvi oktatás. In Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén*. 120–148. Ungvár: PoliPrint
- FEDINEC Csilla – HALÁSZ Iván – TÓTH Mihály
 2016 *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest: Kalligram Kiadó
- FEDINEC Csilla – CSERNICSKÓ István
 2017 A 2017-es ukrán oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma. *Regio*. XXIV. 3. 278–300.
- GEREBEN Ferenc
 1998 Anyanyelv és identitástudat kapcsolata a magyarpárú kétnyelvűség helyzetében. In Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. 113–127. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó
- GÖNCZ Lajos
 2004 *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvhelyesítési vonatkozások*. Szabadka: MTT Könyvtár 8.
- KONTRA Miklós
 2005 Sült galamb? *Magyar egyetemi tantervpolitika*. Disputationes Samarienses 6. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet/Lilium Aurum Könyvkiadó
- MOLNÁR József – MOLNÁR D. István
 2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
- OROSZ Ildikó
 2001 A kárpátaljai magyar érettségizők továbbtanulási szándékairól. *Harmadik Pánsíp Almanach*. 101–108.
- PECSORA Krisztina
 2017 Az ukrán állam nyelvpolitikájának hatása a magyar közoktatásra Kárpátalján. In Pusztai Gabriella – Márkus Zsuzsanna (szerk.): *Oktatáskutatás a 21. században – Szülőföldön magyarul*. 72–86. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- PUSZTAI Gabriella
 2020 *A vallásosság nevelésszociológiája. Kutatások vallásos nevelésről és egyházi oktatásról*. Budapest: Gondolat Kiadó

INTERNETES FORRÁSOK

- A Végzettség Minőségét Értékelő Ukrán Központ* (Український Центр Оцінювання Якості Освіти)
<https://zno.testportal.com.ua/stat/2020> (A letöltés dátuma: 2021. 01. 25.)
- Derceni Középiskola* <http://dercenschool.ucoz.com/> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 20.)
- Derceni Református Egyházkerület (Kárpátalja)*. <https://honlap.parokia.hu/lap/dercenireformatus egyhazkozsegkarpatalja/cikk/mutat/bemutatkozas/> (A letöltés dátuma: 2020. 12. 13.)
- Kárpátalja 1920-2020: (II) Oktatás és egyházak* <https://hodinkaintezet.uz.ua/karpatalja-1920-2020-ii-oktatas-es-egyhazak/> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 18.)

Munkács Futball Akadémia (Munkács Футбольна Академія) <https://mfamunkach.com.ua/-munkacs-futball-akademia-a-hely-ahol-futballtehetsegeket-nevelnek/> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 23.)

Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumának weboldala. <http://www.mon.gov.ua> (A letöltés dátuma: 2021. 03. 10.)

Vivien Melani Kopasz

THE EDUCATIONAL SITUATION OF THE VILLAGE OF DERCEN IN INDEPENDENT UKRAINE

In my research, I describe the situation of native language education in the light of the experiences of residents and the influences of Ukrainian language and education policy. One of the most important components of the future and survival of the Hungarian community in Dercen is the preservation and transmission of the mother tongue and Hungarian identity. Education, including school and home education, plays a significant role in defining this identity. In addition, the quality of education is also an important issue, which can be influenced by the preparation of teachers and the appropriate level of delivery of educational material. The school, as a secondary socialization medium, provides an institutional framework for the cultivation and development of the mother tongues of the national communities and for the learning about the national legacy. This requires schools to be staffed by teachers who are committed not only to their subject and to the teaching profession, but also to the need to raise the awareness of children from national minorities of the importance of learning and preserving national values. It is also very important for teachers to teach students that national communities living together must know and respect each other's languages, cultures, and religions to live peacefully together.

In such an ethnically and culturally diverse environment, teachers have a huge responsibility to educate their students to tolerance, empathy, and mutual respect.

Education is always heavily influenced by the politics and goals of the government of a country, and so is the situation and education of the nationalities living there. The existence and operation of the Hungarian school network in Transcarpathia is one of the conditions for the Hungarian community in the region to live and function as a community, to have a future, and for the Hungarian language to gain prestige among its speakers. The long-term survival of the Hungarian school network in Transcarpathia depends not only on the education policy decisions of the Ukrainian majority leadership, but also on the Transcarpathian Hungarian parents: on their decision as to which school language they choose for their children.

During my research, I considered it important to examine the impact of Ukrainian language and education policy on the education of the Hungarian secondary school in the settlement I studied. The main question of the research is how students, teachers and parents see the present and the future of the secondary school in Dercen, and what are the reasons for their choice of mother tongue education in Ukraine.

Múzeum – Reprezentáció

Doma Boglárka
Járdán-Bihari Ágnes

A Szabolcs vármegye épített kulturális öröksége

DOMA BOGLÁRKA

Témamegjelölés

Tanulmányom témáját¹ a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Falujában felépített Szabolcs vármegyét képviselő épületegyüttes adja. Ezt a lakóépületet és gazdasági épületet a Nyíri Mezőség² egyik településéről, Búdszentmihályról választották ki, melynek példáján keresztül ismertetem a 19–20. század népi építészetét.³

Az Ezredéves Országos Kiállítás keretébe illesztett Néprajzi Falu terve és megvalósulása egy sajátos társadalmi folyamat volt, egy kulturális és tudományos program eredménye, melynek sikere és hatása az új évszázadra is meghatározta a néprajz és a népi kultúra helyzetét, valamint egyes népcsoportok helyét és szerepét a tudományos kutatásokban. A Millenniumi Kiállítással betetőzött és beteljesedett egy korszak, amely a népi kultúra felfedezését és felértékelődését eredményezi.⁴

Tanulmányomban egy magyarázó kutatás részleges eredményeit közlöm, ahol a népi építészet és a tájhasználat szempontjai alapján ok-okozati viszonyokat vizsgállok. Kutatásom idődimenzió szempontjából longitudinális, azaz időben egymást követő, ismétlődő vizsgálat, mivel hosszabb időn keresztül, nem rendszeres időközönként folytak a kutatások. A téma kapcsán forrásaim levéltári, könyvtári és múzeumi gyűjtésekből adódnak.

Írásom célja a Nyíri Mezőség népi építészetének áttekintő ismertetése, ezen belül főként a Szabolcs vármegyét képviselő épületegyüttes bemutatása, amely során

¹ Korábban angol nyelven megjelent kutatásom egy része a témában. Lásd: Doma 2022: 529–536.

² Az eddig megjelent szakirodalmakban a Nyíri Mezőség kifejezés helyesírása többféle módon is előfordul, azonban kutatásaim során, így használom, hasonlóan, mint Borsos Balázs 2011-es kötetében. Lásd: Borsos 2011: 324–326.

³ Kutatásaimat támogatta az *Új Nemzeti Kiválósági Program*, valamint a freiburgi *Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa – IVDE*, ahol 2018 és 2019 júliusában ösztöndíjasként kutathattam a témában. A dolgozatot lektorálta: Keményfi Róbert.

⁴ Fügedi 1996: 349. Vö.: Kresz 1968: 1–36.; Hofer 1989: 59–74.

a felmerülő kérdéseket összegzem, feltérképezve egy későbbi komplexebb kutatás lehetőségeit. Főként azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy miért ezt az épületet választotta Jankó János Szabolcs vármegye bemutatására, a kiválasztásban kik lehettek Jankó János segítségére, valamint mely településeket keresték fel?

A Nyíri Mezőség

Doktori disszertációm kutatási területe a Nyíri Mezőség, mint néprajzi kistáj,⁵ amely kevésbé feltárt területként aposztrofálható a néprajzi szakirodalomban. Elsőként Nyárády Mihály foglalkozott ezzel a néprajzi tájjal, aki levéltári forrásokra hivatkozva kimutatta, hogy feltehetően az első említése már a 18. század közepén olvasható egy dézsmajegyzékben, mint a Nyírséggel egyenrangú tájnév.⁶ Hivatkozik Fényes Elekre, aki a sokszor idézett művében⁷ következetesen *Mezőség*nek nevezte ezt a szarvasmarha- és juhtenyésztéséről híres, tápláló szénát termő tájat. Balogh István, Szabolcs-Szatmár falvairól és építkezéséről szólva, ezt a tájat nem csupán „Mezőség”-nek, hanem a más, hasonló nevű tájaktól való megkülönböztetésül, már *nyíri Mezőség*nek nevezte.⁸ Ezt a területet a geográfusok sohasem sorolták a Nyírséghez vagy a Hajdúsághoz. Ennek a tájnak a földrajzi képét „*A nyíri Mezőség*” fejezetcímmel 1975-ben Borsi Zoltán rajzolta meg.⁹

A Nyíri Mezőség földrajzi és kulturális szempontból is elkülönül a Nyírségtől. Ez a terület Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északnyugati részén található. Érdekessége, hogy mindeztidáig nem határozták meg azokat a településeket, amelyek ehhez a néprajzi kistájhoz tartoznak. Az eddig megjelent szakirodalom és eddigi kutatásaim alapján megalkotott hipotézisem, hogy a kulturális és táji jellegzetességek alapján az alábbi 7 település sorolható ide: Tiszavasvári (az egykori Búdszentmihály), Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszanagyfalu és Szorgalmatos.¹⁰

Nyíri Mezőség népi építésze

Erdész Sándor 1982-ben megjelent tanulmányában azt írja, hogy a néprajzi irodalom

⁵ Lásd erről bővebben: Keményfi 2004: 34.

⁶ Nyárády 1939: 200–201.

⁷ Fényes 1839.

⁸ Balogh 1975.

⁹ Borsy 1975: 32–35.; Vö.: Erdész 1982: 109–132.

¹⁰ Szorgalmatos 2002. október 20-ig közigazgatásilag Tiszavasvárihoz tartozott, majd új községgé nyilvánították. Lásd erről bővebben: Szántó 2007: 26.

„erről a tájról eléggé megfélekezett, hiszen nem tesz róla említést a magyar nép táji tagolódásáról szóló szakkönyv,”¹¹ „de még a Magyar Néprajzi Lexikon sem.”¹² „Pedig ez a táj létezik, földrajzi és néprajzi értelemben is”.¹³

Vajon valóban vannak-e kulturális sajátosságai a Nyíri Mezőségnek, amely által elkülöníthető a többi néprajzi tájtól? Hiszen Balogh István, Erdész Sándor, valamint Páll István is, akik mind a későbbiekben foglalkoztak ezzel a tájjal, mind úgy vélik, hogy igen, kulturális sajátosságai és földrajzi szempontjai alapján is elkülöníthető.¹⁴ Tanulmányomban jómagam is sikeresen szeretném alátámasztani az említettek kijelentését, ezért a következő részben sokszor idézem őket.

A Nyíri Mezőség lakóházai a *középmagyar* vagy *alföldi* háztípushoz tartoznak, melynek fő jellemvonása az, hogy kéttüzelésűek, azaz tűzhelyes és kemencés házak.

„A kemence mindig bent a szobában van, ennek szája a konyhába szolgál. Ez előtt tüzelő padka van, melynek végein a katlan, melyen főztek.”¹⁵

Az alföldi háztípus hosszú fejlődés eredménye, melynek első láncszemeként éppen a területünkön, Tiszalök határában levő Rázom pusztán feltárt 11–12. századi földházakat emlegetik. Méri István – 35 veremház feltárása alapján készült, – összegző jelentéséből tudjuk, hogy ezek primitív, padlás nélküli építmények voltak; egy helyiséggel, munkagödörrel, kemencével, gádoros bejárattal, ágasfás-szelemenetes tetőszerkezettel.¹⁶ A fejlődés további eredményeként a ház újabb helyiséggel (füstházzal) bővült, ahonnan a kemencét fűtötték. Ezáltal a ház (szoba) füsttelenné vált, és a padlásteret mennyezet–födém beiktatásával leválaszthatták. A házak további fejlődése kétirányú: egyrészt a földkúnyhók, földházak (burgyék) fokozatosan kiemelkedtek a földből, másrészt több helyiséggel, végül tornáccal is bővültek.¹⁷

Nyárády Mihály a mezősegi népi építkezés jellegzetességének tartja, hogy a lakóházak vastag ágasfákkal, paticsfallal, erős padlásdeszkákkal készültek. Az árvizek idején az ingóságokat a padlásra menekítették; a víz csak a sarat mosta el, a ház váza azonban épségben maradt. De megjegyzi azt is, hogy „a második időszakban” (a folyószabályozások után) a házfalak már többnyire döngölt földből,

¹¹ Kósa–Filep 1975.

¹² Magyar Néprajzi Lexikon III. 605–607.

¹³ Erdész 1982: 109.

¹⁴ Lásd: Balogh 1975.; Erdész 1982.; Páll 1997.

¹⁵ Györffy 1943: 125.

¹⁶ Méri 1952.

¹⁷ Erdész 1982: 115–117.

esetleg vályogból készültek.¹⁸ Valójában a falverés a folyószabályozások előtt sem volt egységes; az ármentes területeken, vagyis azokon a magaslatokon, amelyekre a mezőszéki községek települtek, a házakat korábban is döngölt földből készítették. Viszont a vízjárta helyeken, például a tiszadobi halászsoron (Bótháton) még az 1930-as években is paticsfalas házakat építettek. Természetesen a folyószabályozások után a paticsfalas építési mód háttérbe szorult.¹⁹

A Nyíri Mezőségben, akárcsak a Hajdúságban, a lakóházak úgy fejlődtek tovább, hogy háromosztatúakká váltak: középre került a konyha, attól az utca felé a *nagyház* (nagyszoba), az udvar felé pedig a *hátsó ház* (vagy *kisház*). A konyha egy boltívvel két részre, *fűstházra* és *pítvarra* tagolódott. A konyhából fűtötték a nagyházban levő búboskemencét. A kisházban inkább *rakott spór* vagy *csikósspór* kapott helyet. A háromosztatú házaknál általában már megjelenik a tornác is. A Nyíri Mezőségben azonban a tornác csak tört tornác, mivel a hátsó szoba (vagy gazdasági helyiség) udvari hosszú falazata a tornácsíkra kerül.²⁰

A 20. század elejétől kezdve a falusi építkezés egyre gyorsabb ütemű változáson megy át. Változik az építőanyag, de változik a ház formája is. A Nyíri Mezőségben a 19. század végéig paticsfalú vagy vert falú házakat építettek. A századforduló óta azonban a vályogfalazat általánossá vált. Az 1960-as évektől kezdve a vályogot fokozatosan a téglá szorította ki. A polgári házakat már a múlt század végén is vályogból építették. A parasztházakat kizárólag náddal fedték. A gyakori tűzvészek miatt, az 1880-as évektől kezdve, a hatóságok egyre határozottabban tiltották a nádfedést. Az I. világháború után épült házakat már mindenütt cseréppel fedték. Itt a Nyíri Mezőségben nem terjedt el a bádofedés, a cserép mellett, különösen az 1920-as években, a fedésre betonpalát is használtak, de csak Büdsszentmihályon. A felszabadulás után, a cserép mellett a pala jött divatba, elsősorban könnyű súlya miatt.²¹

Az Ezredéves Országos Kiállítás

Az épített kulturális örökség 19–20. századát véleményem szerint legjobban az Ezredéves Országos Kiállítás reprezentálja, ami 1896-ban, a millennium évének egyik legjelentősebb eseménye volt. A néprajztudomány és a néprajzi muzeológia történetében mérföldkőnek számított a kiállítás keretein belül megvalósuló Néprajzi

¹⁸ Nyárády 1939: 201.

¹⁹ Erdész 1982: 115–117.

²⁰ Erdész 1982: 117–120.

²¹ Erdész 1982: 120.

Falu. Így tanulmányom következő nagyobb részét a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Faluja és az ott felépített Szabolcs vármegyét képviselő épület ismertetése adja.

A millennium évének közeledtével, már 1890-ben Herrmann Antal megfogalmazta jóslatát az Ethnographia I. számában:

„A millennium legillőbb megünneplése volna a mai és a történelmi Magyarország teljes hű képének bemutatása egy nagyarányú országos ethnographiai kiállítás keretében. Ezzel meg lehetne teremteni a hazai néprajzi muzeumot is. Ha még soká késünk népéletünk tárgyainak megmentésével, a második millennium nem fog sokkal többet tudni a mai Magyarország néprajzáról, mint a mennyit mi tudunk a honfoglalás kori Magyarország ethnographiájáról.”²²

Három évvel később, 1893. decemberében indult a kiállítási igazgatóság felhívása, az ország 28 törvényhatóságához²³ az épületek építésének céljából. Azonban ezek közül összesen négy nem teljesítette a kérést, miszerint egyéb körülményekre hivatkozva nem tudnak eleget tenni a felhívásnak.²⁴

A Városligetben felépített, a magyar nyelvterület néprajzi tájait reprezentáló épületegyüttes épületeinek kiválasztásával a fiatal néprajzkutatót, Jankó Jánost bízták meg.

„Az alosztály alelnöke nagyon helyesen gróf Kuun Géza lett, a néprajzi társaság nagynevű elnöke. Minthogy azonban a gróf úr nem tartózkodik a fővárosban, a kiállítás gondviselése oly férfit rendelt az ő helyettesítésére, tehát a néprajzi osztály ügyeinek tulajdonképeni vezetésére, kinek neve teljesen ismeretlen volt a jelenlévő néhány ethnographus előtt.”²⁵

A Millenniumi Kiállítás Néprajzi Falujának előkészítésére eredetileg hárman kaptak megbízatást. Herrmann Antal vállalta a dél-erdélyi, Vikár Béla pedig a dunántúli háztípusok felderítését. Azonban mindketten megbetegedtek és az egész munka Jankó Jánosra maradt. Ezért kellett megtennie egyetlen év alatt (1894. áprilisa és 1895. májusa között) több ezer kilométert, ezért járt be lovas kocsin 23 vármegyét Csík-Gyergyótól Vasig, Árvától Bács-Bodrogig.²⁶ Makacsságának és egészségét sem kímélő kitarlásának köszönhető, hogy a Néprajzi Falu megvalósult.²⁷

²² Herrmann 1890: 56.

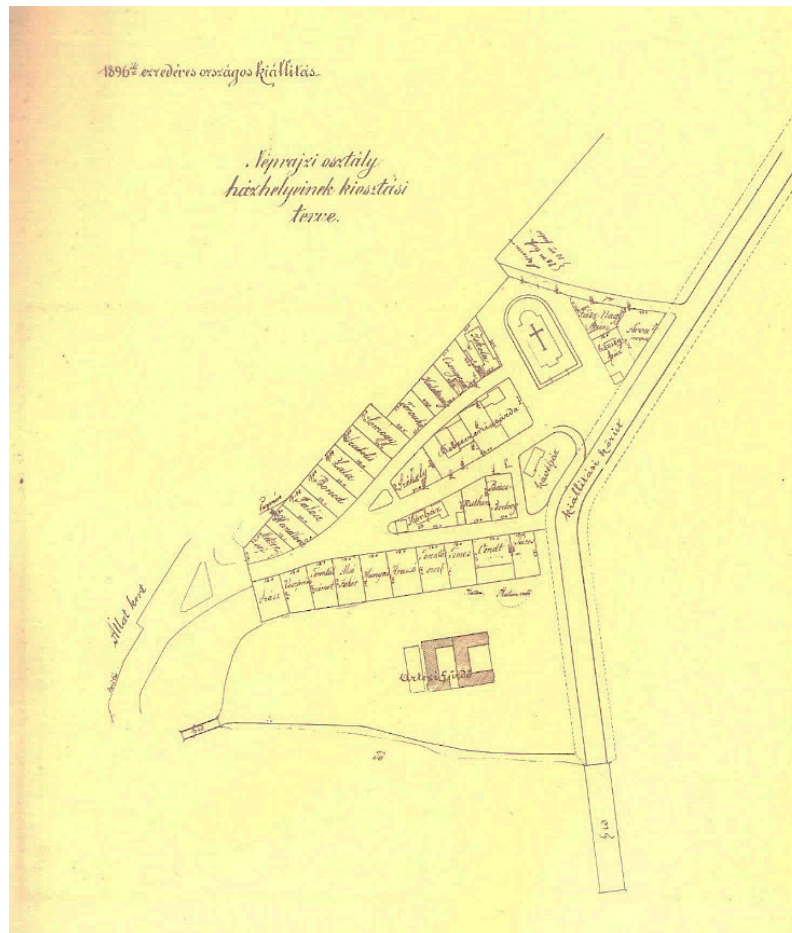
²³ 31 „típusházat” javasoltak, azonban négy megye visszalépésével és további módosulásokkal, végül 24 ház valósult meg.

²⁴ Kovács 1896a: 255.

²⁵ Wislocki 1893: 68.

²⁶ Balassa 1968: 30; Balassa M. 1972; Szemkeő 1989: 9–11.

²⁷ Paládi-Kovács 1993: 298.

1. kép: *A Néprajzi Falu térképe.* (Forrás: 1989-ban megjelent Jankó János: *A millenniumi falu* című kötet, 1. oldalán lévő fényképe)

Jankó János elsőként elméleti szinten állapította meg mely vidékekről lenne szükséges épületeket felállítani? Figyelemre méltó az a gondolata, hogy mivel ekkor az ország lakosságának fele magyar, másik fele nemzetiségi volt, így ezt az arányt az épületeknek is tükröznie kell. A terv melyet 1893. decemberében állított össze, 31 ház tartalmazott, azonban a megyék visszaérkezett válaszai alapján csak 24 ház felállítására nyílt lehetőség. Ezután kezdődött meg Jankó János hatalmas gyűjtőmunkája.²⁸

²⁸ Balassa M. 1972: 558.

A kiállítási épületek felkutatásához egy csoport állt össze: egy néprajzi szakértő, a vármegye kijelölt képviselői és egy műszaki közegekből álló kisbizottság indult útnak vármegyéről-vármegyére, hogy felkutassa

„a legtipikusabb ház formáját, hogy összegyűjtse a legszebb építkezési motívumokat, összeírja a házberendezési tárgyakat, megállapítsa a legfestőibb népviseletet. Ez a bizottság rajzolt, festett, fényképezett és jegyzett, s mindezen adatai alapján javaslattal állott elő a miniszternek, mely a megyével egyetértésben alapjává vált a ház felépítésére készült részletes tervnek és házberendezésének.”²⁹

A házak legnagyobb részét maga az építtető vármegye saját ottani vállalkozói útján építette, így a helyszínre, a fővárosba már a kész elemek kerültek, és csak az alapozási és összerakási munkálatok maradtak hátra.

A kiállításon megépített falunak három utcája volt: a magyar utca, a nemzetiségi sor és a német szög.³⁰ Ami az épületeket illeti, 24 házból, egy templomból, iskolából, kórházból, csárdából, 4 juhászkunyhóból és egy cigány sátorból állt. Mindezek építéséhez a kiállítási alapot csak a templomnál és az iskolánál kellett igénybe venni. A templomot ugyanis egészben, az iskolát felében építették a kiállítási alap terhére.³¹

„Tisztán a véletlen határozott abban, hogy a jászapáti háznak adtuk az első portát és az utolsóra építettük a hétfalusi csángó házat. A jászapáti magyar ház a harmadik szám alatt sorakozik, az első ugyanis az iskolának, a második községháznak jutott.”³²

A kiállítás Jankó János ezen soraival indult:

„Az ezredéves országos kiállítás egyik alkotása a Néprajzi Falu volt. Míg a kiállítás meg nem nyílt, a nagyközönség általános és naiv kíváncsisággal várta, miként fogják bemutatni a magyar föld népeinek otthonát; a kiállítás tartama alatt annak egyik vonzóereje, a közönségnek becézett kedvence volt, mert mindenki otthon érezte magát benne s a házak közül megkereshette azt, a mely saját otthonára, telkére, házára, berendezésére, bútoraira és élete módjára emlékeztette [...]”³³

A 19. században Jankó János kutatásai alapján a legjellemzőbb nyírségi házat Búdszentmihályon találta meg, amelynek mintájára épült lakóház képviselte Szabolcs vármegyét.³⁴ Bár megállapítása tájilag nem volt helytálló, azonban részletekre kiterjedő, alapos felmérési adatai miatt sokat köszönhetünk neki.

²⁹ Kovács 1896a: 255.

³⁰ Kovács 1896b: 262.

³¹ Kovács 1896a: 256.

³² Kovács 1896a: 260.

³³ Jankó 1897: 817.

³⁴ Jankó 1897: 862–864.

„Dr. Kovách Gyula,³⁸ a kereskedelmi muzeum igazgatója és dr. Jankó János muzeum-őr a mult szombaton városunkba érkeztek, hogy tanulmányokat tegyenek a vármegyében a milléniumi országos kiállításon létesítendő magyar falu dolgában. A nevezett urak Munchardt József kir. főmérnök és Kertész Bertalan főispáni titkár társaságában elmentek Búd-Szt.-Mihályra s onnan Anarcsra s mind a két helyen fölvételeket eszközöltek.”³⁹

Ebből a leírásból megtudhatjuk, hogy kik vettek részt a Szabolcs vármegyei kutatásban, azaz Jankó János és Kovács Gyula mellett, Munchardt József királyi főmérnök és Kertész Bertalan főispáni titkár, megyei tisztségviselők segítették még a munkálatokat.⁴⁰ Az útvonal sorrendjét is megtudhatjuk, miszerint elsőként Búdszentmihály, majd Anarcs településeket látogatták meg.

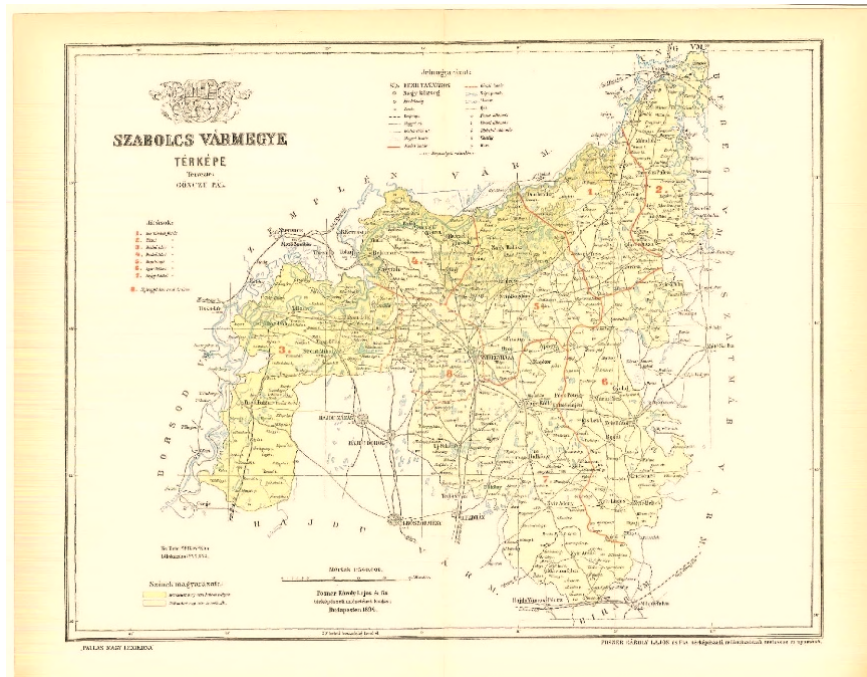
Előzetesen úgy feltételeztem, hogy Jankó János és társai az akkor már 26 éve működő Szabolcsvármegyei Múzeumot is felkeresték, amit Dr. Jósza András, megyei főorvos, a nyíregyházi múzeum névadója 1868-ban alapított.⁴¹ Azonban a lejegyzésekből és a Jósza András Múzeumban folytatott kutatásaim alapján megtudtam, hogy sem Nyíregyházán, sem a múzeumban nem jártak.

³⁸ Kovács Gyula a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságának munkatársa többször is elkísérte Jankó Jánost, melyekről több publikációt is közölt. Lásd bővebben erről: Kovács 1896a: 253–272; Kovács 1896b: 260–280.

³⁹ Nyírvidek 1894. XV. évf. 40. száma, 1894. 10. 07.

⁴⁰ Az alábbiakat Jankó János lejegyzései is igazolják. Bővebben lásd erről: Jankó 1989: 90.

⁴¹ Erről bővebben lásd: D. Fehér 1958: 5.

3. kép: Szabolcs vármegye 1894-es térképe
(Forrás: Saját felvétel. A gyűjtés ideje: 2020. 01. 08.)

Az általam bemutatott részleteken Szabolcs vármegye 1894-es térképe látható. A lejegyzésekből megtudhatjuk, hogy Jankó János és társai gyűjtőútjuk során öt települést kerestek fel: Búdszentmihály, Kisvárd, Ajak, Anarcs és Nyírtass.⁴² Ezek a helyszínek egymáshoz közel helyezkednek el és az útvonal is jól kiépített volt azokon a területeken, mint ahogy ez a térképen is jól látható.

Jankó János lejegyzéseiből az is kiderül, hogy volt olyan épület, amelynek kiválasztásában nem tudott részt venni, mint például a Palóc ház, ahol helyette, a megyei tisztségviselők egy jómódú, újabb típusú házat választottak ki a bemutatásra.⁴³ Két megyét (Nógrád és Krassó-Szörény vármegyét) Kovács Gyula, az Ezredéves Országos Kiállítás adminisztratív munkatársa egyedül járta be, Brassó megye pedig teljesen önállóan állította fel a csángó házat.⁴⁴

⁴² A „Nyír” előtagot a község 1908. december 22-én vette fel. Erről bővebben lásd: http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2015.pdf (A letöltés dátuma: 2019. 12. 30.)

⁴³ Jankó 1897: 842.

⁴⁴ Jankó 1897: 821; Vö.: Balassa M. 1972: 558.

4. kép: Jankó János a kiállítási megbízottakkal és a megyei képviselőkkel, 1894. szeptember-október, Anarcs.

(Forrás: 1998-ban megjelent Balassa M. Iván: *Százéves a Néprajzi Falu* című tanulmánya, 84. oldalon lévő fényképe)

Jankó János minden jelentésében ír a kiválasztás eredményeinek egyeztetéséről a megye képviselőivel. Az összefoglaló munkájában így emlékezett erről:

„Nem ritkán kellett megküzdeni a megye hiúságaival is, a kéménytelen házat egyik sem akarta magára vállalni, az ősi, a régi ellen, ha az ósdinak látszott, igen sok protestált [...]”⁴⁵

E protestálás ellen azonban Jankó János nem igazán tehetett. Balassa M. Iván 1972-es publikációjában írt arról, hogy ő is mindössze csak egy esetről tud, amikor sikerült Jankó Jánosnak a megye képviselőit meggyőznie, ez pedig a Zala megyei ház esetében történt.⁴⁶ Konfliktusai egész életében főként abból adódtak, hogy kevés megértést tapasztalt felvállalt ügyei iránt, kevesen értették meg céljait, felfokozott élet- és munkatempóját.⁴⁷

Vajon mi volt Jankó János módszere a terepbejárások és az épület kiválasztások alkalmával? Erre vonatkozó adatokat lejegyzéseiben találunk:

„Ha egy faluban megérkeztem, feladatomban három volt; a ház részleteit, a berendezés tervét és tárgyait s a ruházatot kellett külön-külön megállapítanom. A háztípust természetesen igen ritkán találhatjuk egyetlen házban [...] Egyenként kellett tehát vizsgálnom a típust alkotó jelleget s azokból összeállítani az ősi típust, a melyik abban a faluban egykor kizárólagosan uralkodó volt. Olykor a régi típus egészen eltűnt már, csak egyes részletei maradtak fenn, olykor egészen új típusok kifejlődésével

⁴⁵ Jankó 1897: 823.

⁴⁶ Balassa M. 1972: 560.

⁴⁷ Paládi-Kovács 1993: 302.

találkoztam, s mindez együtt arra kényszerített, hogy ne csak azt jegyezzem, rajzoljam fel, a mire szükségem van, hanem hogy az egyes jellegek változásainak teljes sorozatát állítsam össze falunkint [...]”⁴⁸

Az eredeti fényképfelvételek és rajzok egybevetése első pillanatban nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Jankó János bár a „*typus*”-t kereste, azt lehetőleg egyetlen építményben találta meg és mindössze néhány kisebb kiegészítést tett csak az eredeti épületen, mint ahogy jól látható ez majd a Szabolcs vármegyei épület esetében is, amelyről részletesebben a következőkben írok.⁴⁹

A Szabolcs vármegyei épület

1894 őszén kezdte el kutatásait Jankó János Szabolcs vármegyében. Itt öt települést látogatott meg, melyeket az előzőekben már felsoroltam. Tehát a megye keleti és nyugati területeiről is szemügyre vett településeket. A kiállításban szereplő épület-együttessel a búdszentmihályi mintájára épült fel, azonban azt több esetben is kiegészítették az Anarcson⁵⁰ látott építészeti jellemzőkkel.⁵¹ Tehát egy meghatározott házat egészítettek ki néhány máshonnan származó elemmel, de arra törekedve, hogy azok lehetőleg egy térségből származzanak.⁵²

Helyszíni tapasztalatai után, koncepcióját kidolgozva tette meg jelentését és javaslatát a Szabolcs vármegyei ház megvalósítására. Jankó János a búdszentmihályi házról az alábbi jellemzést adja jelentésében:

„A szabolcsmegyei ház rendszerint vályogból vagy vert falakból készül; teteje felvert nád, homlokzata deszkás, kéménye fából van, szobái földesek, padozata gerendás. A jobbmódú gazda 3 ablakot nyit házán az utcára; kettő ezek közül az első szobának adja világosságát, a harmadik rendszerint vak és a folyosó tornáca nyílik. A szabolcsmegyei háznak rendszerint oszlopos tornáca van, melynek udvarfelőli elrekesztését díszítményes fakorlát képezi. A tornácról úgy az 1ső szobába, mint a 2ik szobából nyílik ablak. Az előbbi zsalus, az utóbbi vaskorlással van ellátva.”⁵³

A következő idézetben pedig már a Néprajzi Faluban elkészített és felállított épületről van szó:

⁴⁸ Jankó 1897: 823.

⁴⁹ Balassa M. 1972: 559.

⁵⁰ Páll István is ismerteti korábban ezt a Szabolcs vármegyei épületet, azonban ő főként az Anarcsi lakóépületet mutatja be, amely 1966-ban került lebontásra, és elsőként a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba, majd onnan a Sóstói Múzeumfaluba került át, ahol ott újból felépítették 1982-ben. Lásd bővebben erről: Páll 2018: 391–411; Páll 2022: 15–40.

⁵¹ Jankó 1897: 862.

⁵² Balassa M. 1972: 559.

⁵³ Jankó 1899: 90.

„A büd-szt.-mihályi magyar házat (házszám 10.) Szabolcs vármegye építtette; a nyíregyházi magyar királyi államépítészeti hivatal a kiállítás szakközegeivel, a helyszínén együttesen megállapított beosztás alapján tervezte. Egy jobbmódú gazda lakását mutatja be ez az épület. Az utcára három ablak nyílik, kettő ezek közül az első szobának adja a világosságot, a harmadik a folyosó tornáczára nyílik. Van a házban két szoba, konyha, kamra és pincze.

A teleknek egyetlen melléképületét a tornáczos istálló és élelemkamra képezi. A tornácz gazdasági eszközök elhelyezésére szolgál.

A büd-szt.-mihályi gazdák egész városiasan viselkednek. Ennél érdekesebb a tiszamenti pástori emberek öltözete. Az első szobában konvenció fizetés van folyamatban. Beállított a pitykegombos nadrágú kondás és a széles karimájú kalapjára büszke gulyás. A kondás számadása – úgy látszik – már rendben is van; a gazda leolvasta az ezüst forintokat az asztalra. A számadó kalaplevéve áll előtte, a hűséges Bodri kutya mellette. A gulyás oldalt állapodott meg, ott várja be, míg a másikkal elvégezte a sort a nemzeti úr. Az ablaknál a gazduram felesége varrogat.”⁵⁴

A telken összesen két épület állt egy lakóház és egy gazdasági épület, amit magas deszkakerítés vett körül. A lakóháznak alaprajza szerint van egy tisztaszobája, melynek két ablaka az utcára, egy pedig az udvarra néz. Van egy második helyisége is, melyet egy ajtótlán nyílású közfal konyhára és pitvarra oszt ketté. A pitvar egyik ajtaja az udvarra, másik a tisztaszobába, harmadik pedig a hátsó szobába nyílik, ablaka a tornáczra néz. A konyha ablaka a hátsó mezsgyére néz. A tisztaszoba berendezése párhuzamos elrendezésű. Az utca felőli két sarokban egy-egy ágy, ezek közt egy dívány, előtte asztal áll székekkel. Az egyik ágy végében sublót, a másikban láda van. A belső sarkot a nagy boglyakemence foglalja el. A pitvar mind a négy falát virágos tányérok gazdag sora díszíti. A konyhában a két oldalfal mellett nyitott tűzhely, fölötte a két szoba kemencéjének fűtőnyílása található. A konyha hátsó falát szintén tányérok díszítik. A lakószoba berendezése sarkos elrendezésű, az udvar és a tornácz közti sarokban van a sarokpad, előtte az asztal. Az ajtóval szemközt fal előtt, annak két végében pedig egy-egy ágy, köztük egy láda található.⁵⁵

⁵⁴ Kovács 1896a: 262–263.

⁵⁵ Jankó 1989: 93.

5. kép: *Az egykori Néprajzi Faluban felállított Szabolcs megyei magyar ház*

(Forrás: 1897-ben megjelent Jankó János: *Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredményei* című kötet, 862. oldalon lévő fényképe)

Az előbb idézett Jankó János és Kovács Gyula alapos lejegyzéseiből megtudhatjuk, hogy a kiválasztásban kik működtek közre, a porta hány darab melléképülettel rendelkezik, valamint az épületben bemutatott jelenetet is ismertetik. Ezáltal a 19. századi Nyíri Mezőségre jellemző parasztházak alaprajzi tagolódásáról és berendezéséről kiváló ismereteket szerezhetünk.

6. kép: *A mintaépület Búdszentmihályon 1894.*
(Forrás: Leltári száma: SZNM, MNÉA-A-5049/90.)

A helyszínen található, Szabolcs vármegyét képviselő, másolatban felépített bűdszentmihályi épület tetőszerkezete eredetileg egyszerű, oromzatos nyeregtető, melynek oromfala díszítetlen, náddal borított. A tetőszerkezetet tekintve a kiállított ház nem egyezett meg az eredetivel, hiszen azt csonka kontyos fedél takarta, melynek alsó részét függőleges deszkázat borította, amin faragott virág ornamentika és kereszt díszítés található.⁵⁶ Ennek oka az, hogy a kiállításokon megépített tetőszerkezet Anarcsról származott.

7. kép: A tornácoszlophoz és oromzathoz mintát szolgáló épület Anarcsan 1894.

(Forrás: Leltári száma: SZNM, MNÉA-A-5049/91.)

A Néprajzi Falu kiállításakor tehát ötvözték az egyszerűbb szentmihályi épületet, a díszesebb anarcsival. A díszítés mintázata is jól szemlélteti ezt a kettőséget, hiszen az eredetileg református felekezethez tartozó szentmihályi gazda házának oromzatára így kerülhetett a kereszt díszítés.⁵⁷

A telken álló melléképület is különös figyelmet érdemel, hiszen nagyméretű, háromosztatú épületről van szó. Az első két egyforma nagyságú helyiség gazdasági szerszámoskamra és marhaistálló, a harmadik jóval szélesebb helyiség lóistállóként szolgált.⁵⁸

⁵⁶ Jankó 1897: 864.

⁵⁷ A mellékletben (1. és 2. kép) található két diagrammon jól látható Anarcs és Bűdszentmihály települések felekezeti adatai az 1890-es népszámlálási adatokból. Anarcs összlétszáma 1183 fő, míg Bűdszentmihály 6903 fő lakossággal bírt ekkor. Mind a két település esetében túlnyomó többséggel református felekezetűek éltek ekkor, azonban mégis az egyszerűbb református felekezethez tartozó épületet, egy római katolikus épülettel ötvözték a kiállítás alkalmával.

⁵⁸ Jankó 1897: 864.

8. kép: *A Szabolcs megyei telken felállított gazdasági épület eredetije, 1894. Búdszentmihály*
(Forrás: 1998-ban megjelent Balassa M. Irán: *Százéves a Néprajzi Falu* című tanulmánya, 99. oldalon lévő fényképe)

A kiállított lakóház és melléképület párhuzamos elhelyezkedésű,⁵⁹ azonban az eredeti épületeken, valamint a településre és a Nyíri Mezőségre nem ez a jellemző, hanem minden esetben a melléképület keresztirányban zárja le az udvart. Johann Reinhard Bunker 1897-ben megjelent idegennyelvű tanulmányában is megfogalmazza, hogy

„a helyhiány nem tette lehetővé a kiállítási rendezőnek, hogy tökéletesen építsék fel a falut, ezért összesen három hibát is ejtettek”,⁶⁰

amelyből a Szabolcs megyei magyar ház elrendezése az egyik.⁶¹

A paraszti lakóház külső formája és belső tagolódása az életforma szerves következménye. Magán viseli a földrajzi környezet jegyeit, változásaiban pedig rugalmasan alkalmazkodott a paraszti élet több évszázadon át formálódott gazdasági és társadalmi igényeihez. Mivel a paraszti életformában a lakóház a gazdálkodás központja és üzemhelye, ezért sohasem magában áll a portán, hanem mindig több, gazdasági célú épülettel együtt, amelyek a helyileg célszerűnek talált hagyományos rendben helyezkedtek el a telken. A telek elrendezése, a lakóház és melléképületek rendje, a ház külső formája és belső tagolódása korántsem önkényes, a

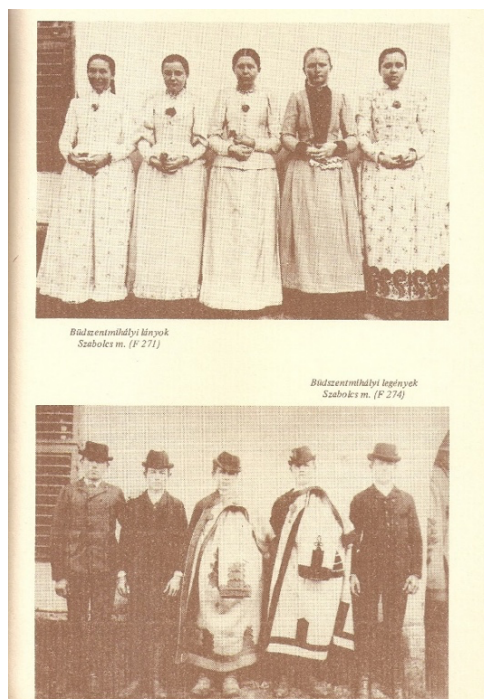
⁵⁹ Lásd Melléklet 6. számú képe.

⁶⁰ Bunker 1897: 107–108.

⁶¹ Erről bővebben lásd: Bunker 1897: 107–108; valamint a Sóstói Múzeumfaluban található Tiszadobi portát.

helyileg eltérő típusok meghatározott földrajzi, gazdasági, társadalmi és etnikai tényezők révén alakultak ki.⁶²

A lakóház berendezése között megjelent négy viseletbe öltöztetett bábú is: egy férfi és egy nő, akik a gazda és gazdasszony szerepét töltötték be, valamint egy kondás és gulyás. A kivitelezők szerint elképzelt jelenet egy számadást, kifizetést mutatott be.⁶³

9. kép: 1894. Búdszentmihályi lányok és legények viselete
(Forrás: 1989-ban megjelent Jankó János: *A millenniumi falu* című kötet, 159. oldalán lévő fényképe)

Időszaki kiállítás a Néprajzi Falu emlékére – 1996

1996-ban a millennium centenáriumáról a Szabadtéri Néprajzi Múzeum egy időszaki kiállítás keretén belül emlékezett meg. A Skanzenben található Felső-Tiszavidék tájegységhez legközelebb a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Falujában

⁶² Balogh 2007: 219.

⁶³ Ezek a viseletek nem kerültek át a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe.

felépített Szabolcs vármegyét képviselő épület állt, ezért ennek berendezését rekonstruálták akkor.

A tájegység egyik nagyméretű épületébe, a kismemesi létformát bemutató telken álló, Sonkádrol áttelepített csűrben rendezték meg az időszaki kiállítást. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárában végzett kutatással lehetőségem nyílt többek között összevetni a több, mint száz évvel ezelőtti, és akkor, az 1996-ban lévő kiállításrendezési célokat, megoldásokat.⁶⁴

10. kép: Száz éves a Néprajzi Falu című időszakos kiállítás plakátja, 1996. Szentendre SZNM-DAD. (Forrás: Káldy Mária hagyatéka)

A kiállításra alkalmassá tett csűr közepére építették fel a búdszentmihályi ház részletét, ami mellett elhelyeztek egy a Néprajzi Falut bemutató egységet is a csűrben. A házrész berendezéskor törekedtek arra, hogy méreteiben megegyezzen az eredetivel, valamint a cél, a még meglévő tárgyak kiállítása volt. Végül csak részben, a második szobát és a konyhát rekonstruálták. A látogató a tornácról a konyhába lépett. A 19. században a tornác végében lévő ablakon nézhetett be a konyhába, ahogyan azt 1996-ban is megvalósították. A tornác ablakával átellenben

⁶⁴ A Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárában 2019 augusztusában folytattam kutatásaimat.

egy tablón mutatták be a millenniumi búdszentmihályi ház megvalósítását, ahol többek között a Jankó János által készített jelentés is látható volt.⁶⁵

11. kép: A kiállítási rekonstrukció részlete, 1996. Szentendre
(Forrás: 1998-ban megjelent Balassa M. Iván: *Százéves a Néprajzi Falu* című tanulmánya, 99. oldalon lévő fényképe)

A berendezési tárgyak listájából⁶⁶ is kiderült, hogy a Városligetben szerepeltek bábuk a kiállítás berendezéseként, azonban ezt az időszaki kiállításkor nem alkalmazta a Múzeum. A pitvarban a falra az eredeti, meglehetősen szerény díszítésű, Hollóházán készült keménycserép tányérok kerültek ki.⁶⁷

A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban megrendezett kiállítás pontosan száz évvel később, az Ezredéves Országos Kiállítás megnyitójára emlékezve, 1996. május 2-án nyílt meg. 1896-ban az akkori király, I. Ferenc József nyitotta meg az eseményt, 1996-ban pedig Habsburg György tisztelte meg a rendezvényen a résztvevőket. Eredetileg szintén a százéves évfordulón, november 2-án zárult volna a kiállítás, azonban a nagy érdeklődésre való tekintettel egy évig még meghosszabbították azt.⁶⁸

Kitekintés

1896. november 2-án hivatalosan is bezárt az Ezredéves Országos Kiállítás, ahol a felépített épületeket, köztük a Néprajzi Falut is lebontották. Sokszor felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem maradhattak meg egyáltalán az épületek? A nagy gyorsasággal épített épületek nem voltak alkalmasak rá. Közvetlenül a

⁶⁵ Balassa M. 1998: 101.

⁶⁶ Leltári száma: SZNM, MNÉA-A.

⁶⁷ Balassa M. 1998: 109.

⁶⁸ Balassa M. 1998: 109.

kiállítás bezárásakor, 1896. november 5-én maga Jankó János állapította meg, hogy a kiállítás házai penészednek. A Néprajzi Falut nem lehetett megmenteni, az épületeket le kellett bontani. A penész által megtámadott berendezési tárgyakat csak nagy erőfeszítéssel sikerült megmenteni.⁶⁹

A millenniumi rendezvénysorozat és részeként a Néprajzi Falu több szempontból is fontos állomás a magyar népi kultúra történetében. Bár a kiállítási falut utóbb lebontották, de tárgyai és a megvalósítás tapasztalatai alapul szolgáltak a magyar néprajzi muzeológiának. Kovács Gyula a kiállítási faluról tartott előadásában a következőkkel értékelte annak szakmai jelentőségét:

„Ez a falu maradandó közintézmény alapvetője. A 110 drb bábú, mely különféle jelenetezésben hat hónapon keresztül mulattatja a látogató közönséget, az a kápráztató sok népviselet, melyet a bábukra húztunk, a thékák, padok, karosszékek, kastenek és tányérosok, a kormos fazekak, a nyársak, szakajtók, tekenők, a melyeket a házakban látunk, kivétel nélkül a néprajzi múzeumba kerülnek, s századok múltán is hirdetni fogják, hogy volt egy országos kiállítás, mely a nemzet ezeréves fennállásának emlékére összegyűjtötte a népet jellegzetes tárgyait.”⁷⁰

A kiállításban szerepelő felgyűjtött tárgyak, anyagok a vármegyéek adományaként mind a Néprajzi Múzeum tulajdonába kerültek, amelynek köszönhetően az utókor számára az akkori állapotok megőrződhettek.

A Nyíri Mezőség, mint néprajzi kistáj a Nyírség és a Hajdúság közé ékelődik. Természetes tehát, hogy e két szomszédos nagytáj hatása nemcsak társadalmi, gazdasági, kulturális vonatkozásban, hanem a népi építészetben is kimutatható. A hagyományos paraszti életmód, a félszilaj állattartás, a pásztorkodás, az ólaskertekben folyó munka, a vásározás, az iskolarendszer⁷¹ stb. mind hajdúsági kapcsolatokra utal, míg a majoros gazdálkodás, a nemesi öntudat, a zsellérsors, a kivándorlás, a földművelés, a népszokások stb. tipikusan nyírségiek. Számos néprajzi vonás fellelhető, amelyek a Nyíri Mezőséget a szomszédos tájakkal összekötik, illetve azoktól elválasztják, amelyekkel a későbbiek folyamán mind érdemes lenne még foglalkozni.⁷²

⁶⁹ Balassa M. 1972: 571.

⁷⁰ Borsod megyei Lapok, 1896. 03. 24.

⁷¹ Sőrés 1887: 164.

⁷² Erdész 1982: 130.

Irodalom

BALASSA Iván

- 1968 Jankó János és a Néprajzi Múzeum. *Néprajzi Értesítő*. 50. 17–33.

BALASSA M. Iván

- 1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. *Ethnographia*. 83. 553–572.
1998 Százéves a Néprajzi Falu. *Ház és ember*. 12. 81–112.

BALOGH István

- 1975 A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv*. I. 105–117. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V.B. Művelődési Osztálya
2007 *Balogh István válogatott írásai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza múltjáról*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára

BORSOS Balázs

- 2011 *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld*. Budapest: Mérték Kiadó

BORSY Zoltán

- 1975 A nyíri Mezőség. *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv*. I. 32–35.

BÜNKER, Johann Reinhard

- 1897 Das ethnographische Dorf der ungarischen Millenniums-Ausstellung in Budapest. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. 27. 86–112. Wien

D. FEHÉR Zsuzsa

- 1958 Beköszöntő. *Jósa András Múzeum Évkönyve* I. 5. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata

DOMA Boglárka

- 2022 Built cultural heritage in Nyíri mezőség. In Bene Sándor – Dobos István (szerk.): *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. A doktoriiskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája (Bécs, 2019. szeptember 5–6.)* 529–536. Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

ERDÉSZ Sándor

- 1982 A nyíri Mezőség népi építésze. In Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. 109–132. Debrecen: Alföldi Nyomda

FÉNYES Elek

- 1839 *Magyar Országának's a' hozzá kapcsoló tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. IV. Pest: Trattner Nyomda

FÜGEDI Márta

- 1996 Borsod megye népe a Millenniumi Kiállításon. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 33–34. 349–362. Miskolc: Herman Ottó Múzeum

GYÖRFFY István

- 1943 *Magyar falu – magyar ház*. Budapest: Turul Kiadás

HERRMANN Antal

- 1890 A millennium. *Ethnographia* I. 56–58. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája

HOFER Tamás

- 1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. *Janus*. 6. évf. 1. szám. 59–74.

JANKÓ János

- 1897 Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. In: Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 5. kötet*. 815–949. Budapest
1989 *A millenniumi falu*. Budapest: Néprajzi Múzeum

KEMÉNYFI Róbert

- 2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó

KOVÁCS Gyula

- 1896a A néprajzi kiállítás. *Ethnographia* 7. 253–272. Budapest: Magyarország Néprajzi Társaság
1896b A kiállítási falu. In: Gelléri Mór (szerk.): *Az Ezredéves Országos Kiállítás katalógusa*. 260–280. Budapest: „Kosmos” Műintézet Kiadása és Nyomása

KÓSA László – FILEP Antal

- 1975 *A magyar nép táji történeti tagolódása*. Budapest: Akadémia Kiadó

KRESZ Mária

- 1968 A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia*. 79. 1–36.

MÉRI István

- 1952 Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkevei-mórici ásatások eredményéről. *Archaeologiai Értesítő*. 79. 49–67.

NYÁRÁDY Mihály

- 1939 Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza. *Vármegyei Szociográfiák IV. Szabolcs vármegye*. 200–216.

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

- 1980 *Magyar Néprajzi Lexikon III. K-Né*. Budapest: Akadémia Kiadó

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1993 Jankó Jánosról – száz év múltán. *Ethnographia*. 104. 289–308.

PÁLL István

- 1997 A nyíri Mezőség néprajzi kutatása. In: Almássy Katalin – Istvánovits Eszter (szerk.): *Jósa András Múzeum Évkönyve 37-38*. 215–225. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum
2018 Egy parasztház „peregrinációja” a XX. század harmadik harmadában. In: L. Nagy Márta – L. Szőlősi Katalin (szerk.): *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LX*. 391–411. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum
2022 *Kötődések. Válogatott néprajzi tanulmányok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

SŐRÉS János

1887 *Szent-Mihály község története. Tekintettel a ref. egyháza történetére.* Debreczen: A város könyvnyomdája

SZÁNTÓ László

2007 *Szorgalmas Szorgalmatos.* Szorgalmatos

SZEMKEŐ Endre

1989 Bevezetés. In Jankó János: *A millenniumi falu.* 7–15. Budapest: Néprajzi Múzeum

TAMÁSKA Máté

2015 *Torockó felfedezései.* Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó

WISLOCKI Henrik

1893 Az ezredéves kiállítás néprajzi osztályáról. *Ethnographia.* 4. 68–70.

FOLYÓIRATOK

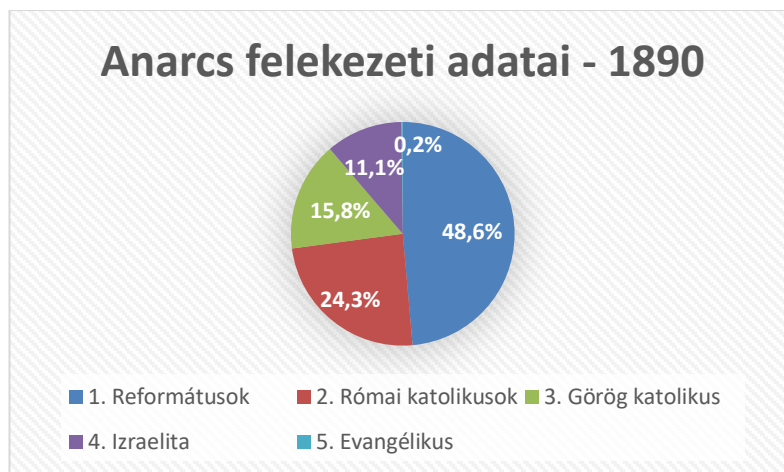
NYÍRVIDÉK

1894. 10. 07. XV. 40.

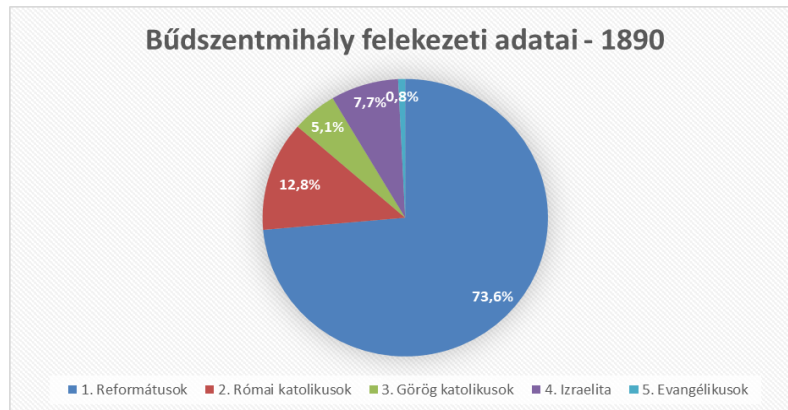
BORSOD MEGYEI LAPOK

1896. 03. 24.

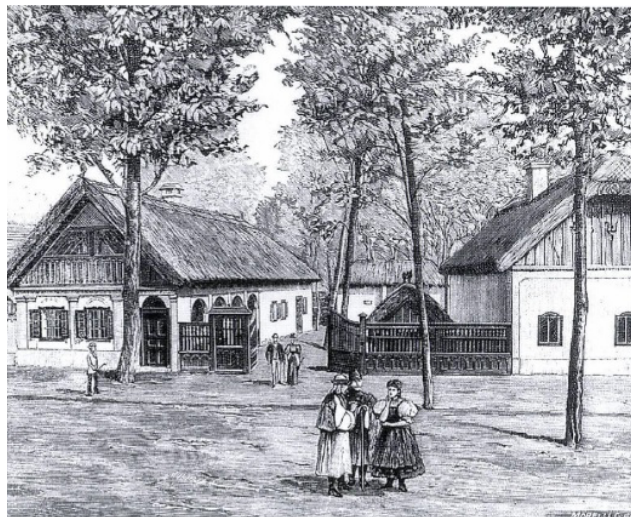
MELLÉKLET

1. kép: *Anarcs felekezeti adatai az 1890-es népszámlálás alapján*
(Forrás: Saját készítés)

2. kép: *Búdszentmihály felekezeti adatai az 1890-es népszámlálás alapján*
(Forrás: Saját készítés)

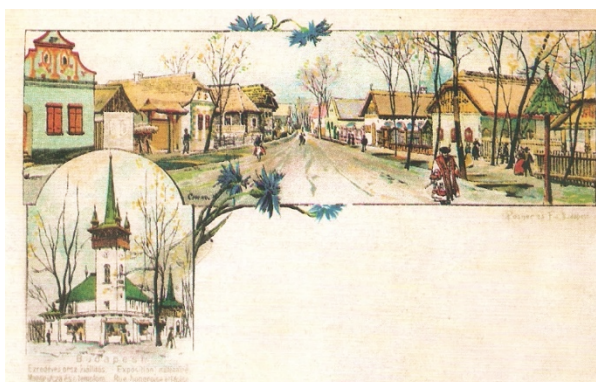
3. kép: *Mezőkövesdi (Borsod megyei) matyó ház és a búdszentmihályi (Szabolcs megyei) magyar ház.*

(Forrás: 1998-ban megjelent Balassa M. Irán: *Százéves a Néprajzi Falu* című tanulmánya, 102. oldalon lévő fényképe)

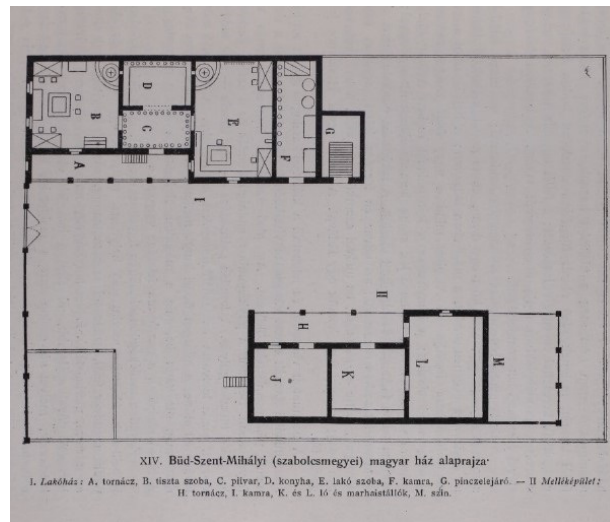
4. kép: Búdszentmihályi (Szabolcs megyei) magyar ház és Zebeczkei (Zala megyei) magyar ház.

(Forrás: 1998-ban megjelent Balassa M. Iván: *Százéves a Néprajzi Falu* című tanulmánya, 103. oldalon lévő fényképe)

5. kép: Képeslap a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Falujáról. A Magyar utca (jobbról az első a búdszentmihályi ház)

(Forrás: Saját felvétel. A gyűjtés ideje: 2020. 01. 08.)

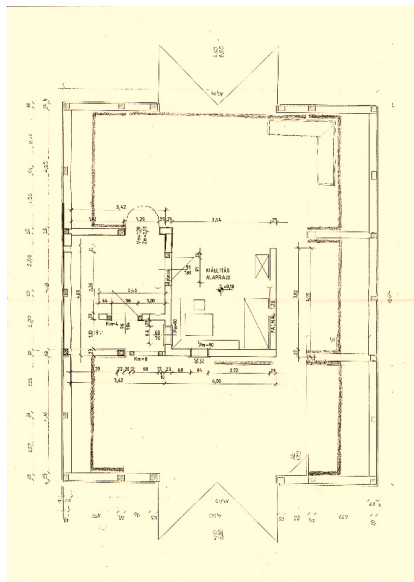

6. kép: *Az egykori Néprajzi Faluban felállított Szabolcs megyei magyar ház alaprajza.*

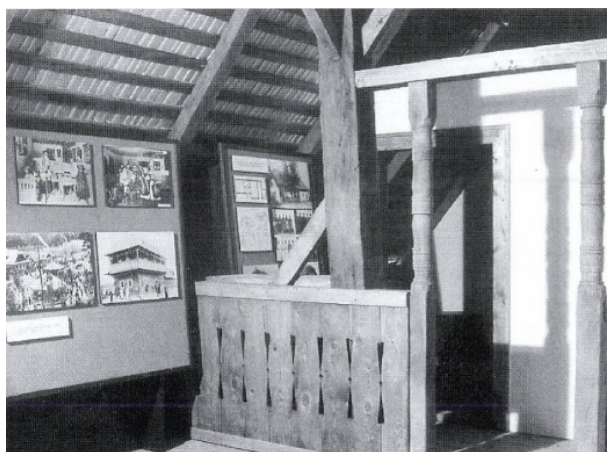
(Forrás: 1897-ben megjelent Jankó János: Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredményei című kötet, 863. oldalon lévő fényképe)

7. kép: *A Sonkádról áttelepített csűr a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban*
(Forrás: Saját felvétel. A gyűjtés ideje: 2019.08.14.)

8. kép: „Időszaki kiállítás a Néprajzi Falu emlékére” című kiállítás alaprajza, 1996. Szentendre SZNM-DAD. (Forrás: Káldy Mária hagyatéka)

9. kép: Kiállítási rekonstrukció, 1996. Szentendre.
(Forrás: 1998-ban megjelent Balassa M. Iván: *Százéves a Néprajzi Falu* című tanulmánya, 99. oldalon lévő fényképe)

Boglárka Doma

THE BUILT CULTURAL HERITAGE OF SZABOLCS COUNTY

The theme of my study is the building complex representing Szabolcs County built in the Ethnographic Village of the Millennium Exhibition. This residential building and commercial building were selected from Búdszentmihály, a settlement in the Nyíri Mezőség, through the example of which I will describe the 19th-20th centuries. century folk architecture.

The Nyíri Mezőség is the subject of my upcoming dissertation as an ethnographic landscape. This land is located at the northwest part of Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. The uniqueness of this landscape is that it hasn't been specified which places belong there. According to my researches and the recorded literature, the following settlements are part of it: Tiszavasvári (used to known as Búdszentmihály), Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszanagyfalu and Szorgalmatos. In my presentation I'm going to talk about the architecture of these places specifically between the 19-20th century.

In 1896 the Ethnographic Village of the Millennium Exhibition has been built to represent the era. According to János Jankó's research, he has found the most typical nyírségi house in Búdszentmihály, which was recreated in this exhibition village representing Szabolcs vármegye. Although his information of the location of the homes was not fully true, but the very detailed descriptions of the buildings were great help to us. In my honest opinion, the nyíri field home grouped with the other 23 buildings is not a coincidence. It's questionable why these places are not recognized as much as for example Mezőkövesd or Tórockó.

Hogyan szól a kép?

Közelítés a kép hermeneutikájához

JÁRDÁN-BIHARI ÁGNES

A Goncourt-fivérek szerint a világon a legtöbb ostobaságot feltehetően egy múzeumban elhelyezett festmény hallja. E szellemes kijelentés mélyén elgondolkodtató üzenet rejlik: vajon hogyan élnek meg a képek azt, hogy szó van róluk, a beszéd tárgyát képezik, hogy újra és újra megállunk előttünk, megcsodáljuk őket és elmerülünk kimeríthetetlen gazdagságukban? Vajon mit mondanának arról a végeláthatatlan értelmezés-folyamról, aminek – mint kiállított művek – állandóan ki vannak téve? De természetesen a képek nem beszélnek – éppen némaságukban, hallgatóságukban hordozzák logikájuk tökéletességét –, így sem arra nem képesek, hogy megerősítsenek egy helyes interpretációs gyakorlatot, sem pedig arra, hogy reagáljanak az „ostobaságokra”.

A művészi szándékkal létrehozott képek többértelműsége, sokrétűsége, érzékenysége ugyanakkor a szakadatlan hermeneutikai odafordulást igényli, azt, hogy a befogadói tekintet, az értelem utáni kutatás élettapasztalatunk valódi részévé tegye őket. Ehhez azonban szükséges annak a belátása, hogy egy kép nem pusztán leképezés, nem a látható világ vászonra festett mása, vagy a világban tapasztalható dolgok, jelenségek két- vagy akár háromdimenziós tükörképe, sem pedig az irodalmi szövegek illusztrálása: a képnek megvan a sajátos logikája és komplexitással bír, egyszerre önmaga és egyszerre mutat túl önmagán,

„még legközségesebb formájában is olyan megtestesülés, amely példaszerű mivoltában mindig egy és egyben több.”¹

Mi sem tűnik egyszerűbbnek, mint megállni egy festmény előtt a múzeumban, ránézni és kimondani azt, amit a tartalmának vélünk. Hiszen ott van a kép bekerepezve a falon, nyilvánvalóan van valami a vászonra festve, az emberi szem fiziológiája pedig lehetővé teszi a látás csodáját – ennek ellenére hogyan fordulhat elő,

¹ Bacsó 2005: 71.

hogy sokszor elnémulunk, elbizonytalanodunk, és azt gondoljuk, hogy nincsenek szavaink a látottakra, hogy egyszeriben híján vagyunk a *találó* szónak? Az ikonikus verbalizálhatóságának kérdése áll tehát elő, amikor

„a szem képi élménye a nyelv közegébe megy át”.²

A kép és a szó kapcsolódásnak kérdése, a megértés képi nyelve és verbális nyelve között fennálló viszony az, ami a képi hermeneutika – vagy a kép hermeneutikájának – legfőbb vizsgálódási terepe. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy felvázolja a Gottfried Boehm által kidolgozott képi hermeneutika azon aspektusait, amelyek a kép és a szó mátrixában találhatók, azt kérdezzük, hogy hogyan szólnak a képek? Mint látni fogjuk, a kép hermeneutikája nem ad kulcsot a kezünkbe, amelynek segítségével a képek értelme – mint egy megnyíló ajtó – feltáru előttünk. Ennek a munkának az elvégzése alól ugyanis nem mentesülhetünk, ezt nekünk, a kép nézőinek, mint mindenkori befogadóknak kell megtennünk. Munícióként kapjuk ugyanakkor az ekphraszisz alakzatát, amely mintegy hidat verve a kép és a nyelv médiuma közé lehetővé teszi a képekről való beszédet, jelentésük szóhoz jutását.

„Miként és miről szól a kép?”³

– az erre adható válasz mindaddig meg sem fogalmazható, amíg magának a képnek, a képinek a fogalma, sajátos logikájának tisztázása meg nem történik. Boehm kérdése nem arról szól, hogy milyen témák jelenhetnek meg egy képen, és ezt az adott témát hogyan mutatja be egy művész. A kérdés arra vonatkozik, hogy hogyan juttattja kifejezésre a kép számunkra a benne megjelenőt (amely csak így és csak ekként mutakozhat meg), illetve hogyan válik lehetségessé, hogy ezt az ikonikusan adottat sikeresen átfordítsuk a nyelv közegébe. A redukció legmagasabb fokát megvalósító képek sem szolgálhatnak indokul arra, hogy elnémuljunk – véli Boehm.⁴ Az a kihívás tehát, amely elé a modern művészet állítja a kép nézőjét, teljesíthetővé válik, meg lehet érteni ezeket az alkotásokat, annak ellenére is, hogy többé már nincsenek jól azonosítható, felkutatható nyelvi előzményei. Boehm az ekphraszisz-ban ismeri fel annak a lehetőségét, hogy a szó és a kép eltávolodása valamiképpen mérsékelhetővé váljon: az ekphrasziszban ugyanis a nyelv képessé válik arra, hogy megközelítse a képet, de mégsem azáltal, hogy uralja azt. Ennek belátása nemcsak a modern művészet alkotásaival és érthetőségével kapcsolatban bizonyul döntő fontosságúnak, hanem általa a tradíció újranezése is lehetővé válik.

² Boehm 1993: 87.

³ Boehm 2005b: 127.

⁴ Boehm 1998: 35.

Kép és a szó

A képek körül vesznek bennünket, mi pedig beszélünk és értekezünk róluk, hogyan lehetséges ez? Milyen módon megy végbe a kép médiuma és a nyelv médiuma közötti fordítás? Szó és kép diszkrepanciája a modernitásban jelenik meg, annak a 19. századi kantianus felfogásnak és törekvésnek az eredményeként, amely minden médiumot autonómként tételez fel. Az autonómia iránti igényt nemcsak a művészetben általában, hanem az egyes művészeti ágak esetében is fel lehet mutatni. Még hozzá azokban a tendenciákban, amelyekben az egyes ágak igyekeznek lerázni magukról azokat az elemeket, amelyek a másikkal összeköthetik őket – ahogy tette ezt a zene a verbalitással. Ha az egyes szférák – így például a művészet – önállóak, zárt világok, ha a műalkotás is monadikus, akkor alapvető követelményként támasztható velük szemben, hogy saját nyelvvel rendelkezzenek. A művészet autonómia-igénye így egyfajta szabadságharc, amit a művészet saját nyelvéért vív. A saját nyelv feltételezése azonban felveti az egyes médiumok közötti átjárhatóság kérdését, azt, hogy hogyan lehet, lehetséges-e egyáltalán az egyiket a másikba át- illetve lefordítani. A modernitás által okozott szakadást, a médiumok közti átjárhatatlanságot a művészi gyakorlat is megerősítette annyiban, amennyiben a festészet elé a tisztán vizuális kép maximáját állította. Az 1800-as évek utolsó harmadában jelennek meg azok a festmények, amelyek már nem a mítoszokhoz, a valláshoz vagy a történelmi eseményekhez kötik magukat, hanem a körülöttünk lévő világ új, impresszív láthatóságát adják, illetve magát a tiszta vizualitást, mint minden mástól független, önálló és sajátos logikával rendelkező rendszert tekintik központi témájuknak. Szó és kép úgy tűnik, áthidalhatatlan messzeségbe kerülnek egymástól, hiszen hogyan ragadhatnánk meg a nyelv eszközeivel például Kazimir Malevics *Fekete négyzet fehér alapon* című képét? Elégséges-e annyit megállapítanunk, hogy a vásznon *valóban* egy fekete négyzetet látunk, fehér alapon? Természetesen nem. Ha csak azt rögzítjük, azt mondjuk ki, amit a kép faktuálisan, tényként közöl, akkor fél munkát végzünk. Nem vesszük figyelembe, hogy a kép hatást hordozó felület is, differencia- fenomen, érzéki folyamat, aktum és faktum interakciója.⁵

Az 1800-as évek végén a művészetben megkezdődött az a folyamat, amelynek végpontjaként a festészet lemondott

„a reproduktív szemantikáról és denotációról.”⁶

Amíg a festészet referenciáját a természeti látvány, vagy valamely nyelvi forrás adta, addig a hasonlóság megléte, milyensége és minősége elégséges alapot bizto-

⁵ Vö. Boehm 1998:34

⁶ Boehm 1993: 88.

sított a képekről való beszéd számára. Az „ut pictura poesis”⁷ horatiusi formulája (költészet és festészet hasonlóságát feltételező elmélete) vagy a paragone-vita (amely a festészet vs. szobrászat vezető szerepe körül zajlott) abból indultak ki, hogy a művészeti ágak összehasonlíthatók, összemérhetőek annak tekintetében, hogy mennyiben és hogyan képesek megvalósítani, ábrázolni a nyelvileg világosan megfogalmazható ideálokat. A reneszánszban ez a tendencia tovább folytatódik, az irodalmi téma megjelenésével a kép a szót jeleníti meg, sikeressége pedig azon mérhető, hogy mennyiben sikerül felmutatnia, megjelenítenie a nyelvileg rögzített tartalmakat. Szó és kép fordítása így az összehasonlításra redukálódik. A modern művészet azonban kifordítja sarkából ezt a tendenciát,

„kép és szó fordítása problematikus és inkompenzurábilis eljárássá válik.”⁸

A hasonlóság keresése kiúttalan, hiszen nemcsak a kép tárgyáról nem tudjuk megmondani, hogy micsoda (mire hasonlít), de a modern művészet képeihez a megfelelő irodalmi előképet sem találjuk, s csődöt mondanak a rendelkezésre álló tapasztalati konvencióknak is. Szó és kép rokonsága megtörik, s úgy tűnik, hogy nem találják az egymás felé vezető utat.

Képeket évszázadok óta készítenek, Hans Belting óta pedig azt is tudjuk, hogy a kép korát csak a 16. században váltotta fel a művészet kora, amelyben – többek között – a festmény is mint műalkotás értelmeződik és talál helyet. A vallási funkció háttérbe szorulása a műalkotások – és így a képek – új érthetőségét és egy, az értelmezés keretfeltételeiben beálló változást eredményezett: a jelentés destabilizálódott és demokratizálódott. A műalkotás kikerülve a vallási funkció betöltése alól, kiszakítva eredeti életösszefüggéseiből elveszítette jelentésének adekvát-jellegét. Ez azonban tulajdonképpen törvényszerű, hiszen valamely metafizikai vagy vallási érvény elismerése mindig is az emberek bizonyos csoportjához kötődik, amely egyben azt is jelenti, hogy más csoportok (barbárok, tudatlanok, pogányok) számára ez az érvényesség nem létezik és nem is létezhet. Ugyanakkor a jelentés destabilizálódása egyben annak univerzálissá válását is jelenti: feladvánnyá lehetté, lehetőséggé válik minden ember számára.⁹ A muzealizálódás során az egykor szakrális vagy reprezentatív funkciót betöltő műalkotások, az egymástól térben és időben meglehetősen távol eső kultúrák alkotásai egymás mellé rendeződnek, vallás- és ideológia mentes kontextusba kerülnek. Ez a folyamat értékelhető úgy, mint a jelentés bizonytalanná válása, mert az új környezet nem tudja megismételni, újra élővé tenni azt a kapcsolatot, ami a műalkotást eredeti kontextusába, életösszefüggéseibe kötötte bele. Az egykor szakrális funkciókat betöltő műalkotások

⁷ „A költészet úgy, mint a festészet”

⁸ Boehm 1993: 88.

⁹ Radnóti 2010: 30.

múzeumba kerülése azonban érthető úgy is, mint demokratizálódási folyamat, hiszen így már nem csak egy csoport számára érhetőek el ezek az alkotások, hanem a társadalom többi csoportja számára is, akiket nem köt a vallási vagy metafizikai érvény elismerése. Ilyen módon lehet számukra például egy vallási kép, vagy egy időben és földrajzi ételemben vett távoli kultúra produktumának jelentése „feladvány”.

A szakrális művészet legitimációja, amely a műalkotások létjogosultságát abban a didaktikus szerepben határozta meg, hogy azok, mint Biblia pauperum működnék – tehát egyfajta írás-pótlékként az írni és olvasni nem tudók számára –, eloldhatatlannak tűnő köteléket teremtett szó és kép között, amelyben a kép konzekvensen alulmarad a szóhoz képest, amennyiben azt helyettesíti, illusztrálja és propagálja. A reneszánsznak az antik mítoszok, az irodalmi témák felé fordulása tovább mélyítette azt a látszólag evidens gondolatot, hogy egy kép jelentéstartalmát a megfelelő szövegben (írott vagy szóbeli hagyományban) kell keresni, s afelől olvasva lehet feltárni. Cesare Ripa emblémás könyve, az *Iconologia* 1593-ban került először nyomtatásba, majd 1603-ban újra kiadták, immár illusztrációkkal (fametszetekkel) kiegészítve. Egyfajta szimbólum- és jelképtárként abban igyekezett segítséget nyújtani, hogy a különféle ábrázolások utalás-rendszerét fel- és megismerjük, ezáltal közelebb jutva jelentésükhöz. A Ripa által jegyzett könyv sikerét az igazolja, hogy számos nyelvre lefordították és hosszú ideig használatban volt, jóllehet nem ez volt az első ilyen tematikájú könyv. A képileg megjelenő tehát ismét mankóra szorul, önnön értelmének felmutatása sikertelennek bizonyul, ezért kényszerül arra a jámbor befogadó, hogy mintegy „kiszótárazza” azt, elemről elemre.

Az ikonográfia, amely kezdetben a művészettörténet segédtudománya volt, arra irányul - ahogyan azt a neve is sugallja (görög *eikón* /kép/ és *graphein* /írni/ összekapcsolásából) - hogy a képileg megjelenőhöz meglelje, felkutassa a megfelelő nyelvi forrásokat. Olyan eszköz a művészettörténet tudomány számára, amelynek segítségével a műalkotások tartalma feltárhatóvá, azonosíthatóvá és ezáltal hozzáférhetővé válnak. Erwin Panofsky háromlépcsős interpretációs rendszerében az ikonográfia az a közbülső állomás, amely a műalkotások pre-ikonografikus leírása és ikonológiai értelmezése között helyezkedik el. Panofsky felfogásában fontos szerepet játszik az a feltételezés, hogy a műalkotás nem fogható fel közvetlen szemlélet útján, mert a műalkotások rejtett jelentéssel rendelkeznek, s mint ilyenek magyarázatra szorulnak. A jelentéshez való hozzáférés, a rejtett értelem napvilágra hozása a különböző módszerek rendszerszintű használatával válhat lehetővé. Panofsky meghatározása szerint az ikonográfia csak alapot nyújt az értelmezéshez, összegyűjt és osztályoz, de soha nem értelmez, mivel feladata abban áll, hogy tisztán leíró, statisztikai módszerrel – tagoltan és közérthető módon a mű belső tartalmának mozzanatait ragadja meg. Ebből adódóan az értelmezés számára az ikonográfia képi meg az alapot. Az ikonográfia ikonológiává való kiterjesztése,

felvértézése történeti, pszichológiai és kritikai módszerekkel viszont már alkalmassá válik arra, hogy felfejtse egy művészeti alkotás értelmét (ahogyan arra a megnevezése is következtetni enged: a *-lógia* utótag a logoszból /gondolat, eszme/ való származása).¹⁰ Az ikonológia így voltaképpen

„értelmező jellegűvé változtatott ikonográfia.”¹¹

Az ikonológia mint interpretációs lépcső (amelyben tehát a szintek egymásra épülnek, egymást támasztják és erősítik) első szintje a pre- ikonografikus leírás, amely során az elsődleges vagy természetes képtárgy – amely tárgyi és kifejezésbeli jelentésre oszlik - azonosítása megy végbe, tehát a vonalak és színek együttesét például emberként látjuk és fogjuk fel, viszonyaikat pedig eseményként (ezek együttesen adják a művészi motívumok világát). A mindennapi tapasztalat alapján szerzett benyomások helyesbítésére ezen a szinten a stílusok történetének ismerete szolgál. Az ikonográfiai elemzés tárgya a másodlagos vagy konvencionális képtárgy (ábrázolások, történetek és allegóriák), a művészi motívumokat és a művészi motívumok kombinációit témákhoz kapcsoljuk, így például egy meghatározott testtartásban ülő, étkező embercsoportot az Utolsó vacsora művészi megformálásával azonosítunk. Az elsődlegesen elvárt felkészültség ehhez az irodalmi források ismerete, ezen túlmenően pedig a típusok története. S végül az utolsó, szintetizáló interpretációs szint következik, amelyben az értelmezés tárgyát a belső jelentés vagy tartalom adja. Az ikonológiai elemzés a szimbolikus értékeknek a feltárására és értelmezésére irányul. Ezen a szinten az Utolsó vacsora jelenetének azonosításán túl azt is megállapítjuk, hogy ez a festmény Leonardo műve és az itáliai érett reneszánsz sajátos dokumentuma, s mint ilyen, kifejezési formája azoknak a szellemi tartalmaknak, amelyek keletkezése idején uralkodók voltak. A szintetikus intuíció a kultúra jelenségeinek, valamint a szimbólumok történetének ismeretével kiegészülve teremtheti meg ehhez a szükséges feltételeket.¹² Boehm kritikájának értelmében az ikonológia és ikonográfia állítása az, hogy a képet valami nyelvileg megfogalmazott jelentés előzi meg, így a kép csak annyiban létezik, amennyiben a logosz – mint verbalitás, predikáció – szférájára utal. Úgy tűnik, hogy az értelmező megfejtetheti, hogy valójában milyen értelem, milyen jelentés húzódik meg a vizuális nyilvánvalósága mögött, így tehát az ikonikus úgy értelmeződik, mint a már nyelvileg korábban kifejezettek kódolt átfogalmazása. A képek szövegekkel való összevetésének legnagyobb veszélye az, hogy ekkor a kép logikáját a *graphé* logikája váltja

¹⁰ Vö. Panofsky 1984: 257.

¹¹ Uo.

¹² Vö Panofsky 1984: 263.

fel, ezáltal pedig kép-írassá, ikonográfiává válik, a kép tehát egy üzenet hordozója lesz csupán, ami két végpont között közvetít.¹³

Otto Pächt egyértelmű hasonlóságot vél fölfedezni a 16. századi (a többek között Cesare Ripa által képviselt) és a modern ikonológia törekvésében: mind a kettő alapfeltevése az, hogy minden képi ábrázolás végső jelentésrétege egy allegorikus koncepció. Az ikonológiával szemben megfogalmazott kritikájának valójában az egész képzőművészetre kiterjedő tétje van: ha igazolható az az (ikonológiai) beállítódás, amely szerint minden képi megnyilvánulás (motívumok, képi jelentéstartalom) szükségszerűen rendelkezik valamilyen irodalmi előzménnyel, vagy ősformával, amelyre visszavezethetők, akkor az azt jelenti a képzőművészetre nézve, hogy az

„soha nem talál ki semmit önállóan, hogy végeredményben pusztán csak illusztrálta azt, amit más szellemi szférák előzőleg kitaláltak.”¹⁴

Valójában azonban a képzőművészet a maga műfaji feltételei között nagyon is képes arra, hogy olyat és úgy jelenítsen meg, amelyre más művészeti ágak nem képesek, s ha ez így van, akkor a képzőművészet körén kívül eső források – mint a nyelv – nem fogják tudni igazolni a képzőművészeti alakítás sajátosságait. Ha egy szakrális kép nem lehet több, mint egy szellemi/vallási érték (írást) helyettesítő közvetítése, amely elindul a feladótól és eljut a befogadóig, akkor tulajdonképpen a művészet autonómiája kérdőjeleződik meg.

Úgy tűnik tehát, hogy a művészi szándékkal létrehozott kép státusza, feltételezett nyelvfüggősége és ebből fakadó következményeinek feltérképezése az 1970-es évek művészettörténeti diskurzusának egyik problémapontjává sűrűsödött. Az ikonológia, mint interpretációs módszer nagy népszerűségnek örvendett a megjelenését követő évtizedekben, legfőbb erénye pedig abban áll, hogy a módszert, mint leírást a megismeréshez kötötte. A képek olvashatók, leírhatók annyiban, amennyiben elemeire szedjük szét. A feltételezett rejtett üzenet utáni kutatás, a kép jelentése, mint allegória, a képekben megbúvó szimbolikus formák felfejtése, azonosítása és leírása a három szint segítségével ugyanakkor elégtelennek bizonyult. Az ikonológiai módszer kritikája szerint az nem képes megragadni, visszaadni egy kép komplexitását: „fenoménértelmét, eleven fiziognómiáját.”¹⁵ A kép olyan médium, amelynek sajátos jellege van és igazsággal bír. Ez azt jelenti, hogy a művészi szándékkal létrehozott kép képes arra, hogy olyat fejezzon ki, amely csak a képi rendszer feltételei között, csak egy adott képi műalkotás által juthat kifejezésre. Emiatt kell elvetnünk azoknak a módszereknek az érvényességét, amelyek a kép nyelvre történő problémamentes fordítását, a kép nyelvvel való helyettesíthetőségét

¹³ Boehm 2005a: 33.

¹⁴ Pächt 2002: 155.

¹⁵ Boehm 1998: 27.

kívánják igazolni.¹⁶ A képek nem pusztán konstrukciók, nem merülnek ki annyiban, amennyit tényként a szemünk elé állítanak, hatást is hordoznak, önálló jelentésük van, amelyet képesek önmagukon felmutatni. A kép képisége ezért nem elégszik meg a leképezés, a tükrözés modelljeivel. A kép mindenekelőtt láthatóvá tesz, megmutat, úgy, ahogyan azt csak a kép tudja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy fogalmainkkal ne lennénk képesek megragadni őket, rálelhetünk a találó szóra, amennyiben szem előtt tartjuk a képek eleveenségét, fakticitásának és affektivitásának interakcióját.

Divergencia és konvergencia

A hermeneutika szó etimológiája szerint Hermész nevéből származtatható. Hermész volt az a görög mitológiában, aki mintegy hírnökként, tolmácsként, fordítóként, az istenek világából érkező üzenetet az emberek számára érthető módon közvetítette. Így a hermeneutika a fordítás művészete is. A hermeneutikai alapproblémát Boehm a kép és a nyelv közötti fordítási összefüggésben tematizálja, s azt teszi vizsgálat tárgyává, hogy mi ennek a viszonynak az alapja, amely lehetővé teszi egyáltalán a két médium – a szó és a kép – közötti közvetítést.¹⁷ A képi hermeneutika így egy szemléletbeli fordulatot jelent annyiban, amennyiben a megértést az ikonikussal hozza összefüggésbe, eloldva azt a nyelvre való folyamatos reflexiótól. A kép egyéni jellegének hangsúlyozása és mint igazsággal bíró médiumnak a tételezése a kép derivátum-jellegének érvénytelenítésre törekszik. Arra, hogy egy festményt ne valamely nyelvi értelem illusztrációjaként, vagy egy, a képen túli, azon kívüli valóság leképezéseként tekintsük. Ennek hiányában ugyanis a kép valóban megmaradna

„egy lunáris médium státuszába[n]”,¹⁸

amelyben a logosz távoli fénye csak halványan verődik vissza. A logosz hatókörének kitágítása a kép birodalmára ezért bír döntő fontossággal.

Mivel a képekről beszélünk és meg is értjük őket, így kényszerítő erővel lép fel annak az igénye, hogy fel lehessen mutatni azt a közös szerkezetet, azt az alapot szó és kép tekintetében, ami mindezt lehetővé teszi. Nem arról van szó, hogy egyik a másik mintájára szerveződjön, hanem arról, hogy a verbális és képi nyelv egyazon jellegben részesül, közös alapra vezetődik vissza. Ez az alap a képiség (ősképek, ikonizáció, ikonikus sűrűség), amely a képi megjelenítés létaspektusát jelöli, s amely tehát nem a nyelv mintájára szerveződik. Boehm szerint a verbális és az ikonikus

¹⁶ Boehm 1993: 90.

¹⁷ Boehm 1993: 97.

¹⁸ Boehm 1993: 98.

deixis-re, megmutatásra való képessége, amely a két médium differenciáját és konvergenciáját is magában hordozza. A differencia szerepe az, hogy a közvetítést egyáltalán szükségessé tegye (ha ugyanis a nyelvi és a képi jelentés nem különböznenek egymástól, akkor feleslegessé válna a differenciálás véghezvitele, hiszen ugyanazt a jelentést hordoznák), a konvergencia pedig az összehasonlíthatóságot teszi lehetővé.

Boehm a divergencia megalapozásához érzékletes példát választ: egy festett fát, és egy nyelvileg kifejezett fát. Előbbi értelemszerűen a képi rendszerben testesül meg, míg utóbbi a nyelvi kijelentésben artikulálódik. Annak a tényállásnak a kimondhatósága, hogy egy lombos fa, egy kivágott fa vagy egy virágzó fa ugyanúgy fa (tehát ugyanabba a dologi kategóriába sorolódik) azon alapszik, hogy egy dolog kategoriális stabilitása változó megjelenési formái ellenére is biztosítva marad. Ha ez nem így lenne, akkor a nyelvnek minden egyes új jelenségre új szót kellene találnia. Az tehát, hogy egy dolog léte és megjelenési módja szétválasztható (szubsztancia és akcidencia különbsége), a nyelvi kijelentés esetében azzal a következménnyel jár, hogy egy tényállás identitását képes úgy megfogalmazni, hogy az alanyi létet és a predikatív megjelenési formát el tudja különíteni, illetve össze is tudja kapcsolni. Ezért lehetséges az, hogy a fa változó minőségeiben ugyanúgy a fa kategóriájába tartozik. Egy festett fa esetében ez nem működhet, lét és jelenség szétválasztása a képen nem lehetséges, mert

„permanens átmenettel van dolgunk, amely mindent, ami a képben »létezik«, jelenségévé változtat.”¹⁹

Egy festett dolog identitása nem függetleníthető megjelenésének feltételeitől, kontextusától és helyétől. Ha az volna, az már egy másik képet eredményezne.²⁰ Ennek a feltevésnek az igazolására megfelelő példa lehet az a művészi gyakorlat, amely az idézés gesztusával él, ahogyan azt René Magritte tette a Ready-Made Bouquet című képe esetében. Egy férfialak áll szemlélődő nyugalommal háttal a kép nézőjének, hátán Botticelli Primavera-jának egyik alakjával, az öléből virágokat szóró tavasz istennőjével (Flóra). A férfi feltehetően az előtte elterülő természeti látványba merül, miközben mi őt nézzük, és testének „vásznán” az antik istennő reneszánsz kori képét. Flóra alakjának Magritte általi megismétlése egyértelmű kontextusváltást és jelentésmódosulást eredményez. Megrendül az evidenciák (mint nyilvánvaló dolgok) felismerésére, azonosítására támaszkodó pillantás, mivel a képi környezet látszólag nem ad támpontot, vagy további kapaszkodót arra vonatkozóan, hogy mit kellene kezdenünk az istennő jelenlétével, hiszen nem abban a kontextusban látjuk, amiben eddig ismertük, így a róla való tudásunk

¹⁹ Boehm 1993: 93.

²⁰ Boehm 1993: 92.

bizonytalanná válik. Botticelli és Magritte Flórája nem ugyanazt jelenti a két képen, hiába tűnnek ugyanolyannak. Magritte képe szubverzív erővel szembesít azzal, hogy a képeket nem elég nézni, látni is kell, s a látás, a szem segítségével a képet nekünk, befogadóknak is létre kell hozni.

A kép beszédhez, szóbeli nyelvhez való hasonlósága (konvergencia) abban érhető tetten, hogy kifejezőerejét ugyanúgy a határvonalak, kontrasztok segítségével valósítja meg.²¹ Mivel a jelnek önmagában nincs értelme, csak más jelektől való elválasztottságában tesz szert jelentésre, így a szóbeli nyelv határvonalak sokasága, amelyben egymástól elszigetelt jelentések halmazának egymáshoz való viszonya, összerendeződése és kölcsönös kapcsolata határoz meg valamit, mint valamit. Ezek alapján tehát a nyelv nem a szavak egyszer és mindenkorra rögzített jelentésével és ezek összességével beszél, hanem éppen ellenkezőleg, elemeinek jelentésbeli különbözősége, vagyis kontrasztja segítségével. A kontraszt, a határvonal egy képen ugyanolyan jelentésteremtő elem, amelyből összeállhat forma (például arc), de lehatárolhat egy foltot is (például az ég kékjét). A kép képisége éppen ezekben a foltokban, az ürességben teljesedik ki igazán, ez az, amit Boehm ikonikus sűrűségnek nevez:

„A kimondhatóság hiánya ez, azé, amely a jelenségek kimeríthetetlen halmazát nem tudja közelíteni, abban megtörik és amely a képíleg »legtömörebbet« mint a nyelvileg »legüresebbet« exponálja.”²²

A képiség láthatóvá teszi azt, ami a kép nélkül nem mutatkozna meg, s épp ez a bizonyítéka annak, hogy a képben mindig több van, mint ami fogalmilag megragadható.

Az ekphraszisz

Ha többé már nem is tartható az az elgondolás, hogy a nyelv uralma alá hajtja a képet, akkor sem mondhatunk le arról, hogy megtaláljuk annak a módját, ahogyan a képekről beszélni lehet. Még a modern képek is lehetőséget adnak arra, hogy megértsük őket, hogy ráleljünk a találó szóra. Boehm az ekphrasziszban, vagyis a képleírás alakzatában mutatja fel a nyelv és a kép összetartozását, mert az

„a nyelv képi erejéről, képelbeszélő képességéről tanúskodik.”²³

²¹ Boehm 1993: 102.

²² Boehm 1993: 104.

²³ Boehm 1998: 17.

A képelbeszélő képesség nem merül ki annyiban, hogy szavakkal helyettesítjük a képileg megjelenőt. Ekphraszisszá csak akkor válik egy kép leírása, ha abban a faktum és aktum, a kép tényei és hatásai egyszerre jutnak szóhoz, hogy ezáltal többet, mást és másként ismerjünk meg, mint amennyit már eddig is tudtunk.

Az ekphraszisz a retorikában a szónoki gyakorlat részeként arra szolgál, hogy a hallgatóság számára valami jelen nem lévő megidézzon, elevenné tegyen, intenzív módon szemléltessen, mintegy a hangon keresztül nyújtson látványt, a leíró nyelv segítségével. Etimológiailag az ekphraszisz az *ek* (ki) és a *phraszein* (kijelent, állít) szavakból származik, eredeti jelentése: elmondani teljes mértékben. Az ókori ekphraszisz nem kötődik kizárólag egy műalkotás leírásához, a természet, egy esemény vagy akár egy ember szemléletes leírása is ide tartozott. Erénye, hogy világos és érthető (tehát rendelkezik az *enargeia*-val), mert a halláson keresztül kell megteremtenie a látást. Az *enargeia* – mint a világosság, érthetőség, szemléletesség – nem azt követeli meg, hogy a szavakkal minél pontosabban utánozzunk, írjunk le egy (mű)tárgyat, egy eseményt vagy egy személyt, hanem azt, hogy megragadjuk azt a hatást is, amit ezeknek a nézése kiválthat.²⁴ Quintilianus szerint egy ábrázolás akkor evidens (a láthatóság, a szem előtt állás értelmében) ha a hallgatót nézővé teszi, ha fel tudja kelteni annak az érzetét, mintha mi magunk is ott lennénk a dolgok és folyamatok között.²⁵

Boehm Vasari képleírásai kapcsán mutatja ki azt, hogy az ókori ekphraszisz öröksége miként él tovább a művészet alkotásainak leírásában. Vasari ugyanis valóban képes volt úgy megidézni egy festményt, hogy a diegészis – vagyis a puszt tényállások ábrázolása, nyelvi rögzítése, elbeszélése – nem kerekedett az ekphraszisz expresszivitása és szemléletessége fölé, tehát tények és affektusok egyszerre, egymásba váltva jelennek meg szövegeiben, ezáltal képes élővé tenni a képet. A hatás leírása nem szorul háttérbe a látható tényállások megfogalmazásához képest, és ez nem történik meg fordítva sem: a kép két aspektusa (ténye és hatása) nem hierarchikus viszonyba kerül, hanem interakcióba lép. Egy jó ekphraszisznak pedig éppen ez a dolga: megteremteni, létrehozni ezt az „átívelést”²⁶, hogy a képet teljes megvilágításban tudjuk láttatni. Ha ez nem teljesül, ha nem vesszük figyelembe, hogy a kép nem pusztán konstrukció és nem csak hatás, hanem érzéki folyamat, akkor a képleírás könnyen olyanná válhat, mint egy szó szerinti fordítás, amelyben a jelentés áldozattá válik a hűség oltárán. Az ekphraszisz nem leképez, hanem megmutat.

A leírás találó szava azt jelenti, hogy aktivizáljuk a nyelv megmutató képességét, mert

²⁴ Vö. Lindhé 2016: 33–34.

²⁵ Boehm 1998: 31.

²⁶ Boehm 1998: 30.

„[a] megmutatásban konvergál a nyelv képet adó teljesítménye azzal, amit a kép eredendően nyújt; ebben határozható meg az az előfeltétel, melynek következtében az ekphrasziszok egyáltalán képesek lehetnek rá, hogy szavakkal eltalálják a képet.”²⁷

Faktum és aktum összjátékában, kontrasztjában mehet csak végbe, hogy a kép szóhoz jusson, olyan szóhoz, amely képes kifejezni azt, amit a kép megmutat. Megmutatni annyit tesz, mint izolálni valamit azért, hogy láthatóvá tegyünk, hogy mint olyat, mint őt ismerjük meg, a megmutatásban ezért rá irányulunk, szem elé tárjuk. A megmutatás (*deixis*) képességében szó és kép konvergenciája megvalósul, ebben részesedik a verbális és az ikonikus, a beszéd és a kép médiuma egyaránt. Bármennyire is úgy tűnik, hogy az absztrakt képek, a tárgy nélküli festészet alkotásai leküzdhetetlen távolságba taszítják a szót és a képet, bármennyire is azt érezzük, hogy elnémulunk a közelükben, az ekphraszisz mégis működésbe hozható, mert a leírás nem csak azt feltételezi, amely a képen újrafelismerhető, hanem

„képes azt is nyomon követni amit a kép legelsősorban láthatóvá tesz.”²⁸

A képekről lehet beszélni, a kép és szó távolsága áthidalható, még azokban az esetekben is, amikor a tárgyidentifikáció lehetetlennek tűnik. A legegyszerűbb, legtisztább vizuális elemeket – például egy vonalat – és az ezekből építkező képeket is deiktikai potenciál fűzi a beszédhez, így nem leírhatatlanok, pusztán a nyelvi odafordulás másfajta típusát kívánják meg.

Összegzés

A modernitást megelőzően kép és szó viszonya problémamentesnek mondható. A művészi szándékkal létrehozott képek a nyelv fogalmai által megragadhatónak tűntek, mivel referenciájuk a nyelv, a verbalitás világában gyökereztek: a mítoszokban, a vallásokban és a történelmi események leírásaiban. Az 1800-as évek végétől azonban ez a szimbiózis megtörik, szó és kép kettéhasad, s beláthatatlan távolságba kerül egymástól. Nem pusztán arról van szó, hogy a képek más témák felé fordulnak, hanem arról, hogy ezek a más témák éppen a vizualitás köréből kerülnek elő: a kép saját láthatóságának határait kezdi el keresni, a festészet null fokát, önmaga felé fordul, s azt kutatja, hogy miben áll saját léte. A nyelv fogalmai hirtelen úgy állnak elő, mint amelyek nem teszik lehetővé a képhez való hozzáférést. Boehm arra vállalkozik, hogy ezt a törést megpróbálja áthidalni, ezért kérdezi elsődlegesen azt, hogy mi az a közös vonás, ami a képet a szóval összeköti. Ezt a képiségben találja

²⁷ Boehm 1998: 32.

²⁸ Boehm 1998: 34.

meg, ez lesz a közös alap, amelyben a képi médium és a nyelv médiuma is részesedik. A képiség a megmutatásban lakozik, annak a képessége, hogy valamit mint valamit ismertet meg, megvilágít, szem elé tár. A képiségben való részesedés nem azt feltételezi, hogy a kép és a szó ugyanúgy mutatja fel a dolgokat, ezért nem tartható az az elgondolás, hogy a kép a nyelv mintájára szerveződik. A megmutatás képességének a megléte, a benne való részesedés a kép és a nyelv konvergenciáját jelenti, összetartozását, nem pedig azonosságát.

Miután „[a] képek nemcsak be, hanem *meg* vannak festve”²⁹, az a feladat hárul ránk, hogy megértsük őket. Az újrafelismerő-látás, az ábrázolt dolgok azonosítása, a kép tartalmának ikonográfiai leírása önmagában azonban nem bizonyul elégségesnek. A festmény meg van festve, ami azt jelenti, hogy nem pusztán megállapít, hanem ábrázol: úgy mutat fel valamit, hogy azt egészében, tényként látjuk és hatás-ként érzékeljük. A sikerült ekphraszisz ezt valósítja meg: nemcsak felsorolja a képileg adottakat, hanem érvényre juttatja hatásukat is. A művészet alkotásai nem tárgyak, igazi létük abban áll, hogy tapasztalattá válnak, megszólítanak bennünket és közölnek számunkra valamit, felfednek és megrendítenek egyszerre, csak így képesek arra, hogy önmagunkkal szembesítsenek.

Irodalom

BACSÓ Béla

- 2005 „Érzéki rácszmélés” és a kifejezés megértése – Mit értünk, amikor látunk valamit? *Enigma*. XII. 46. 66–77.

BOEHM, Gottfried

- 1993 A kép hermeneutikájáról. *Athenaeum* I. 4. 87–111.
 1998 A képleírás. A kép és nyelv hatáiról. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 1 Képleírás. Képi Elbeszélés*. 19–37. Budapest: Kijárat Kiadó
 2005a A nyelven túl? – Megjegyzések a képek logikájához. In Nagy Edina (szerk.): *A Kép a Médiaművészet Korában*. 25–43. Budapest: L'Harmattan Kiadó
 2005b A képkérdés. In Bacsó Béla, Thomka Beáta (szerk.): *Paul Cézanne: Montagne Sainte-Victorie. Válogatott Művészeti Írások*. 126–141. Budapest: Kijárat Kiadó

LINDHÉ, Cecilia:

- 2016 *Visual Touch. Ekphrasis and Interactive Art Installations*. (online: https://www.-academia.edu/77463113/2_Visual_Touch) (A letöltés dátuma: 2022.10.20. 31–40.)

²⁹ Boehm: 1998: 26.

PANOFSKY, Erwin

- 1984 Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába. In Beke László (szerk.): *A jelentés a vizuális művészetekben*. 284–306. Budapest: Gondolat Kiadó

PÄCHT, Otto

- 2002 Az ikonológia kritikája. *Enigma*. IX. 33. 143–156.

RADNÓTI Sándor

- 2010 Bevezető. Autonómia és heteronómia. In Radnóti Sándor (szerk.): *Jöjj és láss! – A modern művészetfogalom keletkezése – Winckelmann és a következők*. 19–55. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó

Ágnes Járdán-Bihari

HOW IS THE IMAGE ABOUT? - AN APPROACH TO THE HERMENEUTICS OF THE IMAGE

In this study we attempt to reconstruct the constellation of ideas that we call, after Gottfried Boehm, the hermeneutics of the image. Our main question is how the images can be conveyed by words, and how a successful translation between the iconic and the language can occur. The theory, which is based on Gadamerian foundations and extends hermeneutics to the field of images created with artistic intent, is based on an examination of the relationship that can be assumed between the image language of understanding and the verbal language of understanding, and on what common ground it is possible to determine the divergence and convergence of the verbal and the iconic medium. In the shape of the ekphrasis, Gottfried Boehm finds and displays a method to talk about images- and to talk about them in a worthwhile way.

Könyvészet

Biczó Gábor – Sóos Zsolt – Szabó Henriett: Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógia Kar, Hajdúböszörmény, 2022. 267 o.

A *Kisvilágok Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása* című kötet a Studia Cingarorum sorozat részeként jelent meg, 2022-ben. A könyvsorozat célja a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Karán folyó, romológiai kutatások eredményeinek megismertetése, hozzáférhetővé tétele nemcsak a szűk szakma, hanem a társadalomtudományokhoz tartozó egyéb szakterületen tevékenykedő, oktató- kutató munkát végző szakemberek és hallgatóik számára is. A *Kisvilágok* arra törekszik – ahogyan ez a felettébb találó címéből is sejthetővé válik – hogy a lokális és perifériális közösségek társadalmi viszonyait, kultúráját, integrációs folyamatait tárja az olvasó elé, a vizsgált településeken élők szemszögéből. A kötet megjelenését több éves kutatómunka előzte meg, ez idő alatt készült el a könyv anyagát képező 9, antropológiai szemléletű dokumentumfilm, valamint megvalósult az a multidiszciplináris igénytel fellépő terepkutatás is, amely a kistelepülések főbb társadalmi jellemzőit, problémáit és viszonyait térképezte fel.

A kötetben szereplő 9 település – Kisköre, Tiszalök, Hajdúdorog, Nagyecsed, Hodász, Nyírvasvári, Hosszúpályi, Sáp és Mérk – sokunk számára ismerős lehet, hiszen itt élünk, hozzájuk közel. Kisköréhez általában a vízlépcsőt kötjük, Tiszalökhöz a vízierőművet. Dorogot a görögkatolikus vallással kapcsoljuk össze, Nagyecsedet pedig a Báthoryakkal. Ahogyan az előszóban olvashatjuk, „jártunkban keltünkben nap mint nap elsietünk mellettük, áthaladunk rajtuk anélkül, hogy feltennénk magunknak a kézenfekvő kérdést: hol is vagyunk?” Ennek a kérdésnek a megválaszolását segíti a kötet azzal, hogy mélyreható, alapos és szisztematikus képet nyújt az adott települések múltjáról és aktuális helyzetéről, az itt élő közösségek életét meghatározó szociokulturális folyamatokról, a magyar–roma együttélés jelenkoráról.

Formáját tekintve a *Kisvilágok* egy mintatankönyv, amely a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Karán folyó nemzetiségi óvodapedagógus cigány/roma szakirányon tanuló hallgatók egyik kurzusához tartozik. Ehhez igazodva az első és a második részben is megtaláljuk azokat a kérdéseket, feladatokat, amelyek a látottak-olvasottak feldolgozását, megértését szolgálják. Ez a forma természetesen lehetővé teszi, hogy a könyvet haszonnal forgassák a felsőoktatás egyéb területein is, így hiánypótló oktatási segédanyagként is tekinthetünk rá. Ezen túlmenően pedig, az ismeretterjesztés igényével fellépő, a nagyközönség számára is érthető, áttekinthető és szemléletformáló könyvet tarthatunk a kezünkben.

A filozófiai gondolkodásban a szó és a kép váltakozó erőfölénnyel ugyan, de mindig alapvető szerepet játszott a bennünket körülvevő világ megismerésében. Beszélünk, írunk és képeket készítünk, olvasunk és képeket nézünk, hogy ezáltal jussunk közelebb a tudáshoz, az igazsághoz. Noha a fogalmi és a vizuális megismerés által máshogy és másként válnak adottá számunkra a dolgok, a képi és a nyelvi médiumok párhuzamos, egymást kiegészítő alkalmazása ennek ellenére is, pontosabban éppen emiatt lehet mégis sokszor célravezető. A *Kisvilágok* kötet esetében ez kétségtől van. A dokumentumfilmek megtekintése nélkül nem lehetséges az első részt a szerzők szándékai szerint használni, olvasni és érteni, s ugyan a második rész önálló egységként is tekinthető és kezelhető, a filmekkel együtt mégis árnyaltabb képet kaphatunk a vizsgált problémákról.

Felépítését tekintve két nagy szerkezeti egységre tagolódik a könyv, az első a *Kisvilágok – Dokumentumfilm-sorozat* címet viseli – ennek szerzője Szabó Henriett és Biczó Gábor. A második egység a Soós Zsolt által jegyzett *Kisvilágok Kutatás*. A meglehetősen visszafogott címek jól jelzik a két egység tematikus összetartozását, miközben egyértelműsítik módszertani különbségeiket is.

Az első rész alapját tehát a szerzőpáros által készített antropológiai szemléletű dokumentumfilm-sorozat epizódjai adják. A 9 helyszínen készült dokumentumfilm-sorozat nem titkolt szándéka a jó példák, a jó gyakorlatok felmutatása annak érdekében, hogy a kisebbségi és a többségi közösségek közötti viszony, a magyar-roma együttélés feltételei némiképp javuljanak, egyfajta érzékenyítésről van tehát szó, amelynek eredményeként a kölcsönös megértés kerülhet az előítéletek helyére. A filmek a lokális sajátosságokon túl az egyéni életútra is nagy hangsúlyt fektetnek, kirajzolva azoknak az embereknek a portréját, akiknek kitartása, kitörni vágyása vagy éppen azon igyekezete, hogy problémamentesebb együttélést idézzenek elő a helyi közösségek között példaértékű lehet mindannyiunk számára. A filmek címei is reflektálnak erre a törekvésre, így például a Nyírvásváriban készített film, amelynek a címe: *Egy fecske is csinálhat nyarat*, s amelyből megismerjük azt, hogy a közösség egyetlen tagja – egy újrászerveződött sportegyesület működtetésével – hogyan képes évtizedek rossz beidegződéseit, szegregatív, diszkriminatív vagy éppen izolatív együttélési gyakorlatait átlépni, s újra formálni ezek határait. A kilenc film értelmezéséhez, feldolgozásához a szerzők minden segítséget megadnak: a rész elején megismerjük a filmsorozat elméleti háttérét, és magvalósításának koncepcionális kereteit, valamint javaslatokat is olvashatunk a sorozat epizódjainak elemző feldolgozásához. Hogy valóban teljes képet láthassunk, a szerzők rövid áttekintést nyújtanak a film formanyelvéről is. Így a legalapvetőbb filmnyelvi egységek – mint a plán vagy a beállítás – olyan jelentéskonstruáló elemmé válhatnak, amelyek a filmek mélyebb megértését, komplexebb elemzését teszik lehetővé. A filmek leírása után a hozzájuk kapcsolódó feladatok kaptak helyet.

A második tartalmi egység ahhoz a kulturális antropológiai és szociálpedagógiai szemléletű kutatáshoz kapcsolódik, amely 2018 és 2021 között zajlott, több hallgató aktív közreműködésével. A kutatás helyszínei a fentebb már említett magyarországi kistelepülések (Mérk és Hodász kivételével), ahol nagyobb számban, nagyobb arányban élnek roma származású emberek is. Az aktuális társadalmi folyamatok vizsgálatán túl a kutatás az egyes települések múltjának, közelmúltjának meghatározó eseményeire is figyelmet szentelt. Félig strukturált egyéni interjú formájában, a helybéliek nézőpontjának bemutatásával igyekeztek feltérképezni a roma és nem roma közösségek közötti kapcsolatokat, valamint a közösségi életet, annak érdekében, hogy az egyes településeket érintő sajátos, egymástól gyakran eltérő problémák is felszínre kerüljenek, vizsgálhatóvá váljanak, és körvonalazódjanak az ezekre a helyzetekre alkalmazható megoldási stratégiák. Ahogyan Soós Zsolt az bevezetőben írja, céljuk volt, hogy ne csupán a helyi problémákat, negatívumokat mutassák be, hanem esetenként a példaértékű eredményeket is, ezzel hívva fel a figyelmet arra, hogy a kisközösségek kedvezőtlen társadalmi folyamatainak lezajlása nem törvényszerű, „e folyamatokba be lehet és be kell avatkozni”. Ennek tudatosítása nemcsak a felsőoktatásban résztvevő, majdani szakemberek esetében fontos, hanem a társadalom egészét tekintve is. A kutatás során településenként legalább 20 interjú készült, s mivel az interjúalanyok szociodemográfiai szempontból meglehetősen sokszínűek – fiatalok és idősek, családostok és egyedülállók, romák és nem romák, akik között találunk polgármestereket, pedagógusokat, ipari szakmunkásokat és fazekasokat is – valós képet kaphatunk ezen kistelepülések aktuális helyzetéről, közösségi folyamataikról. Ezen túlmenően a kutatás arra is kereste a választ, hogy hogyan és mennyiben történik meg helyi szinten a hátrányos helyzetűek, köztük a hátrányos helyzetű romák megsegítése, életkörülményeik, életlehetőségeik javítása. Az olvasottak értelmezéséhez, a kutatás anyagának és eredményeinek a feldolgozásához ebben a fejezetben is feladatokat határoz meg a szerző, illeszkedve a kötet pedagógiai szándékaihoz.

Összességében azt gondolom, hogy a Kisvilágok kötet eléri a saját maga elé kitűzött célokat. Mint tankönyv vagy oktatási segédanyag, a benne foglalt feladatok kreativitásra, önálló gondolkodásra, az adott témában való elmélyülésre inspirálnak, innovációra, többoldalú vizsgálódásra ösztönöznek. A feladatrendszerek megoldása során a hallgatókat motiválhatja az önálló ismeretszerzésre, és a rendszerben való gondolkodásra, ezen túlmenően pedig a megszerzett tudás gyakorlati alkalmazására. Mint ismeretterjesztő, érzékenyítésre is szánt kötet a laikusok számára is érthető módon mutatja be a magyarországi kistelepüléseken élők problémáit, azok megoldásának lehetőségeit vagy éppen lehetetlenségét.

Bizonyos értelemben mindannyian különböző kisvilágok lakói vagyunk, életünk, életlehetőségeink azonban a végtelékig eltérhetnek egymástól. Azt gondo-

lom, hogy a társadalmi integráció kérdéseivel, a kötetben szereplő és a hozzá hasonló kisvilágok valóságával, nehézségeivel és küzdelmeivel való szembenézés nemcsak lehetőség, hanem kötelesség is – jelen kötet pedig ehhez nyújt segítséget.

Járdán-Bihari Ágnes

Magyar Zoltán: Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus 1–4. Típus- és motívumindex. Kairosz, Budapest, 2021. 1992 o.

Nem túlságosan egyszerű és hálás dolog egy mondakatalógusról recenziót írni, mert vagy egy széleskörű, vagyis a hasonló európai kiadványokkal való összevetést kellene elvégezni, ami megkíván a recenzenstől egy Magyar Zoltánéhoz hasonló felkészültséget, vagy mert meg kell elégedni a szűkszavú ismertetéssel; én ez utóbbit választottam.

Magyar Zoltánt elsősorban a Kárpát-medencei régió szorgos mondagyűjtőjeként és kutatójaként tartja számon a folklórszakma. Tudjuk róla, hogy évtizedekkel ezelőtt a folklorisztika egyik vissza-visszatérő kérdését, a katalogizálás komplex, olykor még a szakavatott kutatónak is komoly kihívást jelentő klasszifikáció feladatát tűzte ki maga elé. A minden kétséget kizáróan monumentális jelzővel illelhető tizenkét kötetes *A magyar történeti mondák katalógusa* 2018-as megjelenése az első mérföldkövet jelentette ezen az úton. A recenzióban bemutatásra kerülő *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* nagyívű és következetes folytatása az előző tudományos regiszternek. A negyedévszázados, kitaró és megfontolt gyűjtő-, valamint kutatómunkára alapozott mű nemcsak a prózaepikai almfaj rendszerezését hivatott megjelentíteni, hanem általa egy újabb színfolttal sikerült árnyalni az erdélyi néphit karakterológiáját.

A nemzetközi folklorisztikát régóta foglalkoztatja a folklórműfajok lehetséges klasszifikációjának a kérdése, miként az is, hogy a katalógusok mennyire helytállóak vagy éppen tovább bővíthetők. A finn földrajzi-történeti iskola népmese-katalógusának kiadása óta számtalan kézikönyv látott napvilágot, ezek egy-egy földrajzi régió vagy etnikai- és lokális népcsoport szóbeli hagyományában megtalálható szövegek típus- és motívumkincsének rendszerezését adják közre. Az 1960-as és 70-es években megrendezett nemzetközi konferenciák, illetve szakmai összejövetelek keretében a folkloristák igyekeztek kidolgozni egy közös szempontrendszert, melynek elméleti és módszertani javaslatai alapján a szövegek rendszerezése elvégezhetővé válik vagy válhatna. Ezen szempontokhoz kapcsolódva, néhány évtizeddel ezelőtt Magyar Zoltán is komolyan átgondolta a magyar nyelvű mondák katalogizálásának a lehetőségét, és feltette azt a kardinális kérdést: mi módon válhat

egy műfajkatalógus relevánssá és reprezentatívva. Másként fogalmazva, mi lehet az a biztos alapot, melyre egy ily' nagyszabású törekvés épülhet. Az európai mondatakutatók gyakorlatait és eredményeit áttekintve, illetve a hazai folklorista elődök rendszerezési nehézségeit értelmezve, Magyar Zoltán felismerte, hogy klasszifikációs törekvései csak akkor állhatják ki az idő próbáját, ha az általa választott régióra vonatkozó hiedelem-adatbázisa egy átfogó igényű, impozáns gyűjteményre támaszkodik. Ilyen szempontból az erdélyi tájegység kijelölése kézenfekvőnek bizonyult, hiszen, ahogy a mű bevezetőjében ő maga megfogalmazza, „e nagytájon alig van olyan magyarlakta település, ahol az utóbbi bő fél évszázadban ne folyt volna helyi hiedelemanyagot is érintő terepmunka. [...] a normarendszerezési szándékkal (is) megvalósult recens folklórgyűjtések tudatosan igyekeztek eltüntetni a még meglévő 'fehér foltokat', kiküszöbölve a nagytáji hiedelemrendszer esetleges regionális egyenetlenségeit” (22). Erdély különböző lokális közösségeiben évtizedeken át végzett fáradhatatlan gyűjtő- és terepmunkák, a már meglévő gyűjtemények számbavétele, a közel 80 kulturális intézmény archívumának és adattárának alapos áttekintése, a kutatóelődök kéziratban lévő anyagának leporolása és megfontolt szelektálása, valamint a népszerűsítő kiadványok átolvasásának eredményeképpen jött létre a 29.550 folklórszöveget tartalmazó Erdélyi Magyar Hiedelemmonda Archivum. Erre az archívumra alapozva kezdte meg rendszerező munkáját a szerző. Úgy szintén a szövegbázis létrejöttében meghatározó szerepet játszó intenzív terepmunka által a négy kötet előzményének tekinthetők az utóbbi húsz évben megjelent erdélyi táji mondagyűjteményei is a szerzőnek (*A csángók mondavilága. Gyimesi csángó mondák*. Budapest, 2003; *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya*. Budapest, 2008; *Erdélyi népmondák I–II*. Marosvásárhely, 2011; *Mezőségi népmondák*. Budapest, 2012 stb.), illetve a különféle mesemondói egyéniség-monográfiák (*Így beszéltek Farkasok patakán. Tankó Fülöp Gyugyu története*. Marosvásárhely, 2008; *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya*, 2009 stb.). Bátran állíthatjuk, hogy Kriza Ildikó a történeti mondák katalógusára vonatkozó egykori megállapítása Magyar Zoltán második kézikönyve esetében is helytállóan tűnik: a katalógusnak kétségtelenül az az egyik legnagyobb érdeme, hogy az erdélyi hiedelemmonda-hagyomány világos áttekintését adja, és az adatok sokaságával reprezentálni tudja a szájhagyományban őrzött néphitét. (Kriza Ildikó: A történeti mondatakutató mérföldköve. *Erdélyi Múzeum*. 2019. 81. 2. 164.)

Magyar Zoltán a hiedelemmonda-katalógus rendezőelvének kiválasztásánál számba vette az európai mondatakutatók eredményeit, megismerte és szétszálazta a már megjelent kötetek belső és nyilvánvaló ellentmondásait, majd ezeket átgondolva kidolgozta saját rendszerezési elvét. Mondhatnánk azt is, hogy követte a történeti mondák regisztrációjánál bevett gyakorlatot, vagyis a típus és a motívum klasszifikációs módszerét ötvözte. A szerző a kiválasztott bőséges anyagot tizenöt tematikai egységre osztotta; ezután alfejezeteket és további alszinteket hozott létre, ame-

lyekben elhelyezte *a* típusokat. A típuszámon és címen kívül a szerző a szüzsét (a típus tartalmának vázlatos leírása) és az előfordulás listáját ismerteti, a forráshelyek bibliográfiai adatainak földrajzi (Partium, Észak-Erdély, Dél-Erdély, Székelyföld, Gyimes) és kronológiai sorrendben történő megadásával. Teljes mértékben egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy e mű akkor válhatna igazán teljessé és az olvasóközönség számára valóban élvezhetővé, ha az egyes típusokat rendre szövegekkel is illusztrálná. Azonban terjedelmi okok miatt – az így is közel kétezer oldalas katalógus – szöveggyűjteménnyel már nem gazdagodhatott.

Vegyük sorra a katalógus tematikus felosztását! Az első kötet öleli fel a természetfeletti világra vonatkozó mondákat, az ártó szándékkal megjelenő hiedelem-lényekről, természeti démonokról, mitikus történeti lényekről, óriásokról, tündérek- és szépasszonyokról, sorsról, végzetről, halálról és túlvilágjárásról szóló folklór-szövegeket. A természetfeletti tudással és rendkívüli képességgel rendelkező emberekről szóló hiedelemmondák a második kötetbe kerültek. Ahogyan azt a szerző a kötet fűlszövegében is kiemeli, „e témacsoport a magyar hiedelemrendszer legfőbb sajátossága, hiszen míg a nemzetközi folklórban e történeteknek más hiedelem-témákhoz képest csekély a számuk, a magyar néphitben minden másnál számottevőbb”. Olyan fejezetekre tagolva mutatja be e témakört, mint boszorkány, tudós, halottlátó, szellemidéző, táltos/jövendőló, garabonciás diák, idővarázsló, mágikus erejű papok, mesterségek tudósai, szemfényvesztő, ígész vagy különleges módon született alakok. A harmadik vastag kötetben megtaláljuk az átváltozó emberek és fiktív lények, az állatok és szörnyek, a mitikus-gyógyító növények, a mágikus tárgyak és kincsek, tabuk, a mindennapi mágia, az ál-hiedelemmondák vagy a modern mondák csoportját. Ezt követi a szerzőtől már megszokott átfogó bibliográfiai jegyzék. Az elkészült katalógus negyedik, egyben záró kötete tartalmazza a Stith Thompson *Motif-Index of Folk Literature* témájára kialakított motívumindexet és konkordanciajegyzéket, mely a magyar és nemzetközi mesetípusok ismertetésével a magyar nyelvű folklorisztika távolabbi kapcsolataira igyekszik rámutatni. Ez a passzus, a típuscímek angol nyelvű fordításával megteremti a határokon átívelő összehasonlító vizsgálatok lehetőségét, illetve tovább erősíti a magyar mondatkutatás nemzetközi folklorisztikai színtéren való jelenlétét. Üdvös lenne a szakma számára, ha a magyar mondakatalógusokból angol nyelvű kivonat is készülne, ahogyan azt a szerző már tervbe vette. A negyedik kötet további értékét növeli „Az erdélyi magyar hiedelemmondák rendszere” című fejezet, mely minden bizonnyal önálló műként is megállná a helyét. A szerző mintegy sporadikusan megjelent korábbi tanulmányait fűzi csokorba azzal a céllal, hogy az olvasóval megismertesse a magyar és nemzetközi hiedelemmonda-katalogizálás történetét, a már említett adatbázis létrejöttének körülményeit, a szöveghagyomány történeti és kulturális rétegzettségét, földrajzi és tematikai tagolódását, valamint regionális sajátosságait.

A történeti mondakatalógus hagyományát folytatva a kötet kimagasló szerkesztői és nyomdai kivitelezésben öltött formát, melyet tovább emel a Budai Sámuel és Budai András által 1778–1779-ben festett szilágylompéti református templom mennyezetkazettáján látható festményből készített borítótér Kaszta Móni jóvoltából. Ismét Kriza Ildikót idézve, a kép által „vizuális impressziót kapunk a néphagyomány összetett létezéséről a mondákon kívüli dimenziók felidézésével” (Kriza 2019: 164.).

Zárszóként ismételten üdvözölhetjük a mű elkészültét, melynek használata nemcsak a folklórtudomány művelőinek megkerülhetetlen, hanem az irodalom- és kultúrtörténet iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is szemléletes kiadvány.

Kormányos-Bálint Zsuzsa

Kovács Henrik: A néptánc társadalmi funkcióváltozásai. A néptánc szerepének vizsgálata a 20–21. század revival közegében. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, MTA – DE Néprajzi Kutatócsoport, 2021. 209 p.

Az elmúlt két évtized során dinamikusan fejlődő, új értelmezési látóköröket integráló és különböző megközelítési utak felé nyitó hazai táncstudomány egyre inkább interdiszciplináris jelleget öltött. Paradigmáinak folyamatos elmélyítése során az eltérő területekről érkező képviselői más–más tudományos attitűddel és tapasztalatokkal rendelkezve gazdagították a diszciplína eredményeit, miközben maguk is kapcsolódtak rokon- és társtudományok elméleteihez, produktumaihoz. A tudományág egyre sokrétűbbé váló szövetében többek között a hagyományos megközelítésnek számító történeti, táncfolklorisztikai, pedagógiai kutatás és elemzés mellett újfajta szempontokat és vizsgálati módszereket alkalmazó területek is helyet kaptak a bölcsészeti- és művészettudományi, a pszichológiai viszonyulás és a táncmedicina elveit érvényesítő szemléletekkel.

A táncot sokrétűen, komplex módon vizsgáló modern tánckutatás újfajta nemzetközi irányzatai a táncstudomány magyarországi szakembereinek látásmódjára, munkásságára több évtizede hatást gyakorolnak. Bár az Egyesült Államokban már a 20. század első felének végén Franziska Boas, illetve Gertrude P. Kurath is felhívta a figyelmet a tánc vizsgálatában rejlő antropológiai kutatások fontosságára, a táncantropológia valódi fellendülése Kürti László szerint az utóbbi 3–4 évtized eredménye. (Kürti László: Táncantropológia és kritikai táncstudomány. In Magyar Tudomány. 2014. 6. 740–748.) Az új nézőpontokra támaszkodó – és új vizsgálati eredményekkel kecsegtető – tendencia az 1990-es évek óta van jelen a hazai kutatásokban.

A magyar táncstudomány tekintetében a legrégebbi múltra visszatekintő néptánc kutatás igen sokáig két, egymást sokszor metsző úton, a táncok formái, strukturális vizsgálatán, valamint a táncfolklorisztikai elemzésen és leírason haladt. A mindezek nyomán kiforrott módszertan viszont – Kavecsánszki Máté a néptánc kutatás megközelítési módjait bemutató, 2022-ben megjelent átfogó tanulmánya alapján (Kavecsánszki Máté: Hagyományos és új megközelítések a magyar néptánc kutatásban. In Bihari Nagy Éva (szerk.): Tánc – tananyag – módszer. Módszertani jegyzet. 2022. 17.) – megmerevedett és elkerülte látókörét a tánc társadalmi környezetének vizsgálata, s ezzel együtt a hagyományos közegéből kiváló paraszti tánckincs revival jelenséggé válása folyamatának értelmezése is. A táncfolklorisztika módszertanát újfajta nézőpontokkal gazdagítva, mintegy azt kiegészítve az antropológiai szemléletet tükröző táncstudomány vizsgálatának középpontjában a tánccelekményt megalkotó közösség, a tánc, mint jelrendszer manifeszt és látens kommunikációs tartalma, illetve a tánc által az azt tudatosan létrehozó közösségben keltett együttes hatás áll. Így legfontosabb feladatai között helyezkedik el a tánc társadalmi szerepeinek vizsgálata. Mindenképp fontos kiemelni, hogy a táncantropológia, ellentétben a táncfolklorisztikával, kutatási területét nem szűkíti egyetlen meghatározott társadalmi csoportra és periódusra sem, hiszen módszereivel egyaránt viszonyul a hagyományos paraszti tánckincs természetes megnyilvánulásának környezetéhez, illetve korunk revival közegéhez is. Elsősorban ezen újfajta szemléletek és megközelítési módok érvényesítése teszi időszerűvé Kovács Henrik sokrétű kutatómunka eredményeként megszülető művét, melynek legfontosabb kérdése és egyben központi témája: „milyen szerepet tölt be a néptánc a 20–21. század revival közösségekben? (11. o.)

A kötetet jegyző szerző – ahogyan erre személyes hangvételű előszavában (9. o.) ő maga is utal – gyermekkorától aktív szereplője a néptáncot már intézményesült, színpadi és tánc házi közegben megjelenő kultúra részeként „fogyasztó”, igen széles társadalmi bázissal rendelkező közösségnek. Táncos pályafutása a több évtizede magas szakmai színvonalon működő százhalombattai Forrás Néptáncgyűttesben kezdődött, ahol már fiatalon asszisztensi, próbavezetői és pedagógiai feladatokat is ellátott. A kezdetek óta prosperáló néptáncoktatói tevékenysége az alapfokú művészetoktatástól a felnőtt amatőr néptáncgyűttesek vezetésén át kiterjed a hazai felsőoktatásra, professzionális képzési rendszerre is. Az állandó szakmai fejlődés jegyében folytatott pedagógiai munkásság mellett továbbra is tevékeny résztvevője maradt a néptáncmozgalom különböző fórumainak, ahol aktor, organizátor és az iránymutató értékelést megfogalmazó szakember szerepkörét is betöltötte. Az így kialakult széles rálátásra és mélyen gyökerező tapasztalatokra támaszkodva a Magyar Táncművészeti Egyetem főiskolai adjunktusaként kibontakoztatott és vizsgálatainak határozott elméleti kereteket kölcsönző kutatásaihoz igen korán releváns, empirikus módon megszerzett, hiteles információkkal rendelkezett. Bár természetesen nem előzmé-

nyektől mentes, de Kovács Henrik a magyar (nép)táncstudomány recens feltáró munkáinak sorában különlegesnek számító vizsgálati és azok eredményeit kiértékelő módszereket alkalmaz könyvében. Az egzakt mérési eljárásokból származó adatok értelmezését és összefüggéseik magyarázatát preferáló kutatás motivációjának magyarázatához mindenképp fontos életrajzi tényezőként kell kiemelnünk a szerző agrármérnöki végzettségét.

Az eredeti, hagyományos társadalmi közegéből kilépő paraszti táncmateria fogalmi meghatározása, funkcióinak átalakulási folyamata, mesterséges környezetben való revitalizációjának lehetőségei a revival mozgalom megjelenésétől napjainkig foglalkoztatják az eltérő irányokból közelítő kutatókat. E jelenség több szinten is igen látványos módon tetten érhető, melyek deskriptív jellegű tanulmányokban történt ábrázolása mellett a paraszti táncalkalmak városi közegbe való átemelésének társadalmi hatásait, funkcióit elemző munkák is születettek. A néptánc az urbánus kultúra társadalmi és gazdasági viszonyaihoz való adaptációjának kérdéseit tárgyaló szerzők közül mindenképp ki kell emelnünk Maác Lászlót, Bólya Anna Mária, Sándor Ildikót, Deme Tamást, Könczei Csongort és Varga Sándort, akik eltérő tapasztalati háttérrel, széleskörű tudományos reflektív érzéssel viszonyultak eddig is az adott témához. A táncantropológia vizsgálati módszereit alkalmazó, a tánc társadalmi funkciójára koncentráló kutatások eredményeinek publikációi is egyre gyakoribbak a hazai táncstudományban. A különböző periódikákban megjelenő tanulmányok, doktori értekezések és önálló kötetek formájában megfogalmazott művek tekintetében iránymutató Szőnyi Vivien és Kavecsánszki Máté tudományos munkássága. A tárgyalt kötet egyik fő tartalmi irányvonalát jelentő kérdőíves vizsgálatra pedig Lévai Péter egy 2011-es felmérése is példaként szolgálhat. (Lévai Péter: Néptánc pedagógia módszerének szükségessége. Kérdőíves vizsgálat a Magyar Táncművészeti Főiskolán. Kézirat.)

Kovács Henrik, számos szempontból hasonlóan a fent említett szerzőkhöz, a táncantropológia komplex vizsgálatra törekvő szemléletén keresztül tanulmányozza a kutatás tárgyaként megjelölt revival közösséget. A szerző társadalomtudományi és táncantropológiai kutatómunkája viszont több tekintetben is újszerű. Hiánypótló jellege elsősorban a vizsgálat céljából általa alkalmazott módszertani eljárásokban, kutatói pozíciójában, valamint az aktuális jelenkori helyzetre való rávilágításban, reflexióban rejlik. A kutatás során kvalitatív és kvantitatív megközelítési módokat szimultán alkalmazva a 21. századi városi kultúra részeként megjelenő tánckincs funkcióival, az ember egyéni élete során betöltött szerepeivel kapcsolatos feltevéseit a táncot aktívan használó közösséget vizsgálva kutatja. A posztmodern szemléletet képviselő munka megalapozott elméleti háttérrel rendelkező kutatómódszertant alkalmaz, mellyel igazolni kívánja egyes hipotéziseit.

A didaktikailag jól strukturált mű a szerző 2019-ben a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának (Néprajz Doktori Programja) hallgató-

jaként elkészített és benyújtott doktori disszertációjának kisebb mértékben átdolgozott és 2021-ben könyv formájában megjelent változata. A kötet a *Studia Folkloristica et Ethnographica* sorozat 84. részeként az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport kutatási programjának és az EFOP – 3.4.3–16–2016–0021 számú projekt támogatásával készült, s a Néprajzi Múzeum és a Debreceni Egyetem Tanszékének közös programjában, a Néprajzi Múzeum támogatásával került az olvasóközönség elé.

A kötet két fő tartalmi egységre bontható: a tánc funkcióinak szakirodalmi forrásokra támaszkodó összefoglalására és a Kovács Henrik megfogalmazásában „az önszórakoztató és a szórakoztató funkciójú néptánc szerepének vizsgálata a revival közösségekben” pillérre. (15. o.) A világos, logikailag kiváló vonalvezetéssel és arányérzékkel rendelkező írásmű öt jól elkülöníthető szakasza koherens egységet alkot. Címe széles horizontra tekint, mely számos értelmezési lehetőséget tartogat magában. Már a könyv látszólag ambivalens tartalmakat paralel módon szerepeltető borítója is igen figyelemfelkeltő – a Martin György és Kallós Zoltán által 1969-ben a kalotaszegi Türen végzett, azóta legendássá vált gyűjtés egyik jelenete (ELKH BTK Zenetudományi Intézet. Tf. 24999.) látható a diagrammok és százalékos kimutatást jelző ábrák részleteinek háttérében. Az izgalmas ellentét így már a könyv kézbevételekor fokozott érdeklődést generál. A szerző a kötet belső borítóján jelzett alcímmel szűkíti le, illetve teszi az olvasó számára egyértelművé kutatási témájának pontos határait, körvonalait.

Az előszóban (9. o.) megfogalmazott gondolatok, fentebb már hivatkozott életrajzszerű utalások egyértelműen alátámasztják a mű írójának hitelességét a téma mély és többrétű kutatásának, értelmezésének szempontjából. Már ebben a felütészerű, rövid szakaszban felteszi a szerző a kötetben kibontott kutatás gyújtópontjának, legfőbb motivációs tényezőjének számító kérdést: „Tehát akkor mire való a néptánc?” (9. o.) Teszi ezt látszólag maga felé, de elkerülhetetlen módon az olvasó irányába is, aki – esetleges személyes érintettségéből fakadóan – önmaga is megpróbál tapasztalataiból származó válaszokat keresni, melyek esetleg további kérdésekhez, de mindenképp a műben való elmerüléshez vezetnek.

A kötet bevezetésében (11–13. o.) a kutatás alapgondolatának részterületeit, mint a vizsgálat egyes főbb pontjait határozza meg Kovács Henrik. Ezek szerint munkájában fontos szerepet kap a néptánc terminus értelmezése, illetve értelmezési lehetőségeinek összegzése is, melynek számos oldalról problematikus területe a tánctudománynak. E mellett a néptánc funkcióinak vizsgálatát, a néptánc 20–21. században betöltött szerepének ábrázolását, valamint a néptánc szerepváltozásának elemző bemutatását jelöli meg kutatásának legsarkalatosabb pontjaiként, kiemelt céljaiként. Teszi mindezt újabb aktuális kérdésfelvetésekkel összekapcsolva, melyek megválaszolása a modern irányzatokat integrálni képes, a jelen kihívásaira szenzitív módon reagáló magyar (nép)tánc kutatás feladatai lehetnek. A magyar néptánc kutatás tudománytörténeti síkját érintve helyezi el a szerző saját, komplexitásra törekvő

munkáját az előzmények tükrében, kijelölve az általa követendő irányvonalat, valamint meghatározva a kutatás módszereinek empirikus jellegét. A szakasz lezárásaként a mű struktúrájának átláthatósága érdekében néhány szóban ismerteti az egymásra épülő további fejezetek és alfejezetek tartalmát és szerepét.

A mű második, több rövidebb alfejezetre tagolódó része (15–24. o.) a recens kutatás egyes fő szegmenseit, a vizsgálat izgalmas részterületekhez közelítő hipotéziseit, továbbá az alkalmazott kutatómódszertan elméleti és gyakorlati hátterét fejt ki az olvasó számára. Véleményem szerint a szerző által megfogalmazott feltevések a tánctudomány, mint diszciplína vizsgálódási területeit és a laikus, „amatőr”, illetve „professzionális” néptáncos szféra érdeklődési körét egyaránt érintik. Már megfogalmazásaik is egyfajta tükröt állítanak a revival közeg számára, de több szempontból jóval túlmutatnak ezen, hiszen társadalom- és művészettudományi kérdéseket és megközelítéseket is feszegetnek. Az összetett vizsgálat során használt kutatómódszertan teljes körű bemutatása az egyes eljárások alkalmazási módjainak mintaszerű iskolapéldája. A szerző behatóan ábrázolja a vizsgálat általános jellemzőit, kiemelve a módszertan szemléletének sajátosságait, a kutatás (dokumentumelemzés, fókuszcsoporthozos interjú, megfigyelés, kérdőív), valamint az eredmények feldolgozása során alkalmazott módszereket. Kovács Henrik a tanulmányozott revival közeg különböző státuszokban megjelenő szereplőjeként kutatói pozíciójának énikus voltát hangsúlyozza a fejezet során. E tényező egyrészt egyedivé tette a vizsgálatot, másrészt a kutatói helyzet étikus irányba való alakításának feladata elé állította a szerzőt.

A kutatástörténeti előzményeket taglaló harmadik fejezet (25–82. o.) a kibontásra kerülő témát pozicionálja az egyre interdiszciplinárisabb jelleget mutató tánctudomány területén. A három nagyobb alfejezetre tagolódó rész első szakasza (25–44. o.) a mű fogalmi hálóját, tudatosan kialakított elméleti keretét, illetve annak pontos meghatározását tartalmazza. Az antropológiai szemléletet előtérbe helyezve a szerző a néptánc 21. századi, jelenkori „életének” vizsgálatát jelöli ki a kutatás egyik fókuszaként. A téma összetett tanulmányozásának érdekében a nemzetközi és hazai szakirodalmak feltárására támaszkodva foglalkozik többek között a hagyomány, a különböző társadalmi rétegek kulturális kölcsönhatásának, a szórakozás mibenlétének, a tánc társadalmi funkciójának meghatározásával. Az alfejezet fontos tartalmi egységeit jelentik a tánc, a táncnyelv és néptánc terminusait, valamint a survival, revival, revitalizáció és hagyományos közeg kifejezéseit definiáló részek, melyek a recens kutatás szempontjából a néptánc tudományos, tágabb horizontra tekintő és a hétköznapi értelmezésének kiemelten fontos különbségeire is rávilágítanak. Minden esetben mélyreható szakirodalmi feltáró munkáról tanúskodik az egyes fogalmak tudománytörténeti kontextusba ágyazott, legfrissebb kutatási eredményeket is integráló, széles skálán mozgó értelmezési lehetőségeinek összegzése. A szerző a fejezet következő alfejezetében (45–79. o.) a néptánc kutatás funkcionista szemléletű kutatástörténetét taglalja, kiemelten foglalkozva a szórakozó, mulató táncok és a

színpadi néptánc eltérő szerepköreinek összehasonlító vizsgálatával. A színpadi néptáncot a bemutató-mutatványos táncfunkció egyik egyedi csoportjának tekintve a történeti múltban is értelmezi, s legkorábbi megnyilvánulásait az egyes tánc történeti emlékek segítségével a 16–17. századra vezeti vissza. A néptánc színpadra kerülésének folyamatával és eltérő fejlődési irányjaival foglalkozó munkákra hivatkozva nyújtja a színpadi néptánc történetének vázlatos keresztmetszetét a gyökerektől egészen a napjainkban tapasztalható jelenségek számbavételéig. E tömören, lényegre törően kifejtett, a kutatás szempontjából meghatározó vonásokat kiemelő részben Maácz László 1980-ban megfogalmazott gondolataihoz hasonlóan (Maácz László: A magyar néptáncmozgalom a hetvenes években. In Táncstudományi Tanulmányok 1980–1981. 11. évf. 71–103.) Kovács Henrik is utal a színpadi néptánc funkciójával, tartalmával kapcsolatos, egymással ellentétes irányvonalakat képviselő nézőpontok közti feszültségekre, az élénkebb társadalmi párbeszédet generáló kérdésekre, melyek már a hagyományos paraszti tánc kincs 1930-as évekbeli színpadra kerülése óta folyamatosan jelen vannak. A szerző, kiemelve a színpadi néptánc számos szintén való megjelenését, sokszínűségét, új kutatási területek felé nyitás lehetőségét sugallja. A fejezet záró akkordjaként (80–82. o.) a kutatástörténeti előzmények összefoglalását olvashatjuk, melyben Kovács Henrik röviden, áttekintés szerűen rögzíti azt az elméleti keretet, mely fogalmainak pontos meghatározására támaszkodva az önálló kutatás során operál.

A negyedik, szintén két alfejezetre és részösszefoglalásra tagolódó rész (83–148. o.) tartalma a könyv alakját öltő vizsgálat másik nagy pillérét, tartalmi egységét jelenti, mely a 2011 és 2016 között, hatalmas mintavétellel – a Magyar Táncművészeti Főiskola hallgatójaként én magam is szerepelhettem a vizsgálatban – zajló kutatás eredményeinek bemutatását foglalja magában. A rövidebb szakaszokra bontott első alfejezet (83–132. o.) a revival közösségre vonatkozó kutatás eredményeit tartalmazza. A kötet e részében a szakirodalmi feltáró munka eredményének tükrében meghatározott szórakozó-mulatsági és szórakoztató táncfunkciók revival közegben megnyilvánuló folyamatainak elemzésére tér ki a szerző, továbbá a kérdőíves kutatásból származó eredmények kiértékelését, illetve az azokból levont konzekvenciákat olvashatjuk. Előbbi rész kifejtésének olvasatakor az előző fejezetekben tapasztaltakhoz hasonlóan nemcsak sokrétű szakirodalmi kutatómunkájának, hanem az összefüggésekre rávilágító kutatói szemléletének is tanúi lehetünk. A néptáncos szakma szempontjából valóban újszerűnek számító kérdőíves vizsgálat kiértékelésén világosan követhető logikai szálát alkalmazva, százalékos kimutatásokat jelző oszlop diagramokkal, táblázatokkal szemléltetve vezeti végig az olvasót. A fejezet második, rövidebb alfejezetében (132–139. o.) Kovács Henrik a revival közegben megváltozott szerepkörrel rendelkező néptánc funkcióváltozásait a tetten érhető hangsúlyeltolódás folyamatával együtt ábrázolja, vázlatos formában összevetve a paraszti tánc kultúra szerepkörével, melynek segítségével „felvázol-

hatók a revival közegben mért eredmények változásának irányai.” (12. o.) A fejezet végén található részösszefoglalásban a vizsgálat során nyert hatalmas információ-mennyiség könnyebb átláthatósága és értelmezhetősége érdekében a legfontosabbnak ítélt eredményeket összegzi a kutató.

A kötet ötödik, egyben záró fejezetében (149–159. o.) a szerző áttekinti kutatásának irányultságát, főbb jellemvonásait, egyes szakaszainak, valamint motivációinak meghatározásával együtt, így nyújtva a vizsgálat produktumának minden egyes szegmensére kiterő, teljes értékű összefoglalását. Az utolsó tartalmi rész önálló értékkel bíró egysége (156–159. o.) a kutatás eredményeit egyfajta kitekintésként távlati horizontra helyezve, végkövetkeztetéseket levonva foglalkozik a néptánc társadalmi szerepének, valamint a néptáncoktatás következő évtizedekre vonatkozó kérdéseivel. A pozitív kicsengés mellett a sejtett, de a megismerési folyamatok során egyértelműen feltárt veszélyekre is felhívja a figyelmet, melyek a szerző kutatása szerint elsősorban az amatőr közeg egyre inkább tapasztalható színpad-centrikusságában, így a néptánc rejtett tartalmi, lényegi értékei háttérbe szorulásában jelentkezik. Olvasóként, valamint gyakorló néptáncpedagógusként azonosulni tudok Kovács Henrik azon meglátásával – illetve félelmével – miszerint elmosódni látszik a határ az alapfokú művészetoktatás, mint az amatőr néptáncmozgalom fő bázisa, valamint a professzionális néptáncegyüttesek utánpótlását „termelő” művészeti szakképzés feladatai szerepei között. Ennélfogva a színpadi előadóművészeti jelleg erősödése a néptánc hagyományos közegben megjelenő funkcióinak eltűnését vonhatja maga után.

A kutatás teljes körű ismertetésének szerves részét jelentik a gazdag mellékletben szereplő tartalmak, melyek a vizsgálat egyes fázisainak értelmezéséhez járulnak hozzá, mintegy láthatóvá téve azok elemeit.

Kovács Henrik magas szintű elemzői látásmódot tükröző, megkérdőjelezhetetlen tudományos igényességgel írt alkotása elsősorban a táncstudomány, a néptánc kutatás képviselői, szakmai közössége számára készült. Kutatói attitűdjéhez világos és egyértelmű megfogalmazási mód társul, így művének minél szélesebb körű disszeminációja – a szerző szándékának megfelelően – a néptáncpedagógia és a néptáncmozgalom más színterein is termékeny talajra találhat. A fiatal kutatók számára új területeket ajánlva, példát mutatva a szokásostól eltérő megközelítési módok alkalmazására a kötet fontos és valódi hiánypótló, gondolatébresztő kutatási eredménnyel járul hozzá a táncstudomány dinamikusan fejlődő diszciplínájának értékeihez.

Mikulics Ádám

Selyem Tünde: A kolozsvári hóstáti közösség. Öt család három nemzedékének életmódvizsgálata (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae). Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2021, 246 o.

A Kriza János Néprajzi Társaság 2018-ban indította el a Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae sorozatát, melyben doktori értekezések, néprajzi-antropológiai alapmunkák kiadását vállalta fel. Ebben a sorozatban látott napvilágot jelen kötet is, mely a szerző 2012-ben, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Hungarológia Doktori Iskolájának keretein belül megvédett doktori disszertációjának szerkesztett változata. A 19. századig visszavezethető, történeti, nyelvészeti, néprajzi és szociológiai munkákat is felvonultató Hóstát-kutatás a közelmúltban újabb eredményekkel gazdagodott. Selyem Tünde néprajzkutató munkájában a közösség életmódját vizsgálta öt család három nemzedékének tükrében.

A történelmi Magyarország területén számos település mellett alakultak ki olyan fertályok, városrészek, amelyek a német *Hochstadt/Hofstadt* (felsőváros/udvarváros) kifejezés után hóstát néven voltak ismertek. Ilyenek voltak Kolozsvár külső területein, a középkor óta kifejlődő hóstátok is. A kolozsvári hóstáti közösségek eredete mai napig tudományos vita tárgyát képezi, köreikben azonban élénken él a Bocskai István fejedelem által telepített hajdúktól való származtatás mítosza. A 17. századi török-tatár pusztítás után elnéptelenedett, egykor magyarok és szászok által lakott külvárosi telkek nagyrészt partiumi, de Erdély más vidékeiről is származó telepésekkel népesültek be, és zöldségtermesztéssel, állattenyésztéssel járultak hozzá az egyre terjeszkedő város élelmiszerellátásához. Szakértelmüknek és minőségi terményeiknek köszönhetően hírnévre és megbecsülésre tettek szert a város polgárai, valamint a környékbeliek körében. A fokozatosan fejlődő hóstáti közösségek létrehozták saját intézményrendszerüket, és ezek a külön vagyonnal és jogkörrel rendelkező szervezetek nagy szerepet játszottak a hóstáti identitás kialakulásában és megőrzésében. A századok során a városfalakon kívül eső területek külső körzetekké, tizedekké váltak, az ott lakó földművesek pedig elnyerték a polgárjogot, majd az önkormányzati jelleg megszűnt, és a tizedek betagozódtak a városi fertályok sorába. Az utcánként, negyedenként szerveződő közösségek kapocsként működtek a környékbeli magyar falvak, illetve az azokból betelepülők és a város polgári értékei között, de az újonnan érkezőkkel szemben mégis viszonylag zárt közösséget alkottak, megtartva a régi polgári és az egyházi élet hagyományait. Sajátos élet- és szokásrendjük mellett önmegnevezésük is az elkülönülést szolgálta: a *földész* olyan nyelvújítási szó, amely csak rájuk vonatkozik, Kolozsváron és környékén csak ők használják, és mindezek a tényezők együttesen járultak hozzá a „hóstátiság” tudatának a kialakulásához és erősítéséhez. Az impériumváltások ellenére a gazdálkodó életmódjuk folyamatossága nem sérült, azonban a második világháborút követően bevezetett szocialista-típusú gazdasági rendszer a magántulajdon

felszámolásában volt érdekelt, és a hóstáti gazdák számára egyre nehezebbé vált a hagyományos földművelés folytatása. Intézményeik nagy része a megszűnés vagy a szocialista állam keretei közé való betagozódás sorsára jutott, majd az 1970-es évek végén kezdődő városrendezés végleg megpecsételte a korábban kompakt tömbökben élő hóstátiak sorsát: az amúgy is megcsonkított telkekre, a lebontott házak helyére lakónegyedeket épített a kommunista hatalom, és ide telepítették a más vidékekről érkező (többségében román) ipari munkásokat. A hóstáti bontásokkal a földeszeket megfosztották létfenntartásuk legalapvetőbb eszközétől, a ház körüli kerttől, az állattartás lehetőségétől, ezáltal pedig viszonylagos személyi autonómiájuk sérült. Többségük kénytelen volt tömbházba költözni, ami hagyományos életmódjuk megszűnését, a korábban kialakult emberi kapcsolatok szétszakadását, a történelmi hagyományok, emlékek megsemmisülését eredményezte.

A kötet bevezetőjében mindenekelőtt a témaválasztás relevanciájára és indoklására kerül sor, majd a kutatás célkitűzései és módszerei is bemutatásra kerülnek. A szerző kifejti, hogy a „kolozsvári hóstáti közösség kutatása különleges figyelmet érdemel, mivel nemzedékek hosszú során át a városhoz tartozva, de ugyanakkor nem beleolvadva, azzal egyfajta szimbiózisban élt,” és Kósa László meglátását követve a magyar néprajznak nem csak a falvak, hanem a parasztság tömegeinek lakhelyt adó városokat is kutatni kell. Selyem Tünde célja, hogy a hóstáti családok három nemzedékének vizsgálatával megismerjük az eltérő generációk életmódváltozását és az alkalmazott életstratégiákat választottak. Emellett a közösség legmeghatározóbb elemének, a foglalkozásnak a vizsgálata is fontos szerepet kap, de a telekszerkezetet és lakáskultúrát, a táplálkozást, a szabadidőt és a gyereknevelést is górcső alá veszi. A vizsgált családok tagjainak életpályáját bemutatva pedig a különböző generációkhoz tartozó egyének életét ismerteti, mely a fontosabb változások és fordulópontok nyomon követését teszik lehetővé (ilyenek pl. a párválasztás, a házasságkötés). A kutatásban szerepet kaptak a félig strukturált interjúk, a résztvevő megfigyelés, a református egyház által készített statisztikáinak feldolgozása és a személyes fotók elemzése is.

A könyv első nagy fejezete az életmódvizsgálathoz kapcsolódó eredményeket tekinti át: az életmód fogalmának tisztázása után részletesen bemutatja a tárgy-, lakás- és táplálkozásokultúrát, a szabadidőt, illetve a gyereknevelést vizsgáló magyar és nemzetközi néprajzi (és antropológiai) kutatásokat, melyek a szerző hóstátiak között végzett kutatásának egyik alappillért képezik. A szakirodalmi kitekintés másik fontos szegmense a hóstátiak múltját és a közösségben bekövetkezett gazdasági-társadalmi változásokat bemutató művek ismertetése, mely összegzi a témában született történeti, régészeti, szociológiai és néprajzi szempontokból vizsgáló munkákat is.

A *Kolozsvári Hóstát történeti bemutatása* című fejezet, a hóstát szó jelentésének részletes magyarázatával indul, majd a közösség származását, az ehhez kapcsolódó elméletek bemutatása következik. A foglalkozásszerkezetet bemutató alfejezetben

betekintést nyerhetünk a hagyományosan mezőgazdaságból, állattenyésztésből, fuvarozásból és piacozásból élő hóstátiak eme tevékenységeibe, majd ezt követően az évszázadok során kialakult intézményrendszerüket – elsősorban a Bethlen Gábor Földész Dalkört és a Kalandos Temetkezési Társulatot – ismerhetjük meg. A lakáskultúrát és a táplálkozást bemutató rövid rész után a szerző kitér a családszerkezetet érintő kérdésekre is (gyerekvállalás, házasságkötés, névadási szokások, jellegzetes hóstáti családnevek), majd ezt követően megismerhetjük a polgári hatásokat mutató, de mégis sajátosan földműves viseletként megmaradt, jellegzetes öltözeteket is, melyek az 1960-as évektől kivetkőzés szokásának köszönhetően fokozatosan visszaszorultak, és napjainkban csak nagyobb ünnepi alkalmakor láthatóak. A 19. század végétől napjainkig végbement gazdasági-társadalmi változásokról is szó esik a soron következő alfejezetben, melyből kiderül, hogy a hóstátiaknak miként sikerült a sajátos gazdálkodásmódot, intézményrendszert és szokásokat a várostól elkülönülten megtartani, illetve milyen tényezők (ipari fejlődés, urbanizáció, szövetkezetesítés, rendszerváltás) kényszerítették őket életmódváltásra. A fejezetet a hóstátiak piacozásának 2012-es állapotát és az 1989-es rendszerváltás utáni közösségi életet bemutató, illetve hóstátiak által lakott negyedeket, utcákat felsoroló részek zárják.

A következő fejezetekben a szerző öt hóstáti család példáján keresztül vizsgálja, hogy a jelentősebb gazdasági-társadalmi változások időszakában miként alakult az életvitel, illetve az esettanulmányok példáival ad választ a megfogalmazott kérdésfelvetésekre. A családtagok életpályájának bemutatását, a foglalkozást és gyereknevelést, a telekszerkezetet és lakáskultúrát, a táplálkozást, illetve a szabadidőt is részletesen taglaló részek által betekintést nyerhetünk egy-egy hóstáti család történetébe és 21. század eleji életébe.

Az összefoglaló fejezetben a kutatás eredményeinek összesítése olvasható, melyet a változásokat jól érzékeltető táblázatok színesítenek, és ezek alapján elmondható, hogy a gyökeres gazdasági, társadalmi változások hatására a különböző generációk életmódja látványosan átalakult, és mindenek előtt a harmadik generáció esetében erősen visszaszorult a gazdálkodáscentrikus életstratégia, teret nyertek a más szakmák. Ez azt eredményezi, hogy a fiatal hóstátiak az új modellek alapján alakítják jövőjüket, sajátos életrendjüket, kapcsolathálózataikat és mindennapjaikat. A gazdag forrásanyagot és szakirodalmat felvonultató kötetet a melléletek zárják, melyek között egyaránt megtalálhatóak a múltat és a jelent egyaránt bemutató dokumentumok, fényképek.

Selyem Tünde könyve hiánypótló mű, ugyanis a kolozsvári hóstátiak 20. század végi és 21. század eleji életmódjának és a változásoknak bemutatása mellett egy összefoglalót is nyújt a közösség, illetve a vele foglalkozó kutatások történetéről is. Bár a kutatás a 2012-ben ért véget (és valószínűleg érdemes lenne néhány év elteltével a további változásokat megfigyelni), ennek ellenére átfogó képet és napjainkban

is érvényes megállapításokat kapunk a földészek átalakuló világáról. A kötet nem csak a szakmabeliek számára lehet érdekes olvasmány, hanem azoknak is, akik Kolozsvár helytörténetének eme színes és izgalmas szeletét kívánják megismerni.

Nagy Ákos

Szakál Anna – Tekei Erika (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 28. „Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék.” Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2020. 527 o.

A Kriza János Néprajzi Társaság 28. évkönyve Olosz Katalin folklorista, irodalomtörténész személye és munkássága előtt tiszteleg, melyet pályatársai és barátai nyolcvanadik születésnapja alkalmából állítottak össze. A kötet szerkezete is az ünnepelt folklórkutatói munkásságára utal, az egyes fejezetek Olosz Katalin életművében meghatározó témák köré szerveződnek, ezzel is hangsúlyozva az ünnepélyes jelleget.

Szakál Anna *A kézírattáruk titkait vallató kutató* című tanulmányában elsősorban köszöntő gondolatait fejezi ki Olosz Katalin irányába, majd betekintést nyújt az ünnepelt életpályájába, felvázolva annak legfontosabb mérföldköveit, illetve személyes élmények kapcsán azt is bemutatja, hogy miként szövődhet igazi barátság két kutató között.

Az érdekesítő tanulmányok sorát Küllős Imola „[...] *perg szájamban örömmek hársfája*” *Humoros szövegváltozatok a köszöntőkben* című írás folytatja, melyben bemutatja, hogy a szájhagyományútján fennmaradt népi köszöntők és betlehemes játékok szövegei között történeti összefüggés lelhető fel. A tanulmány a szerző, 18. századi diák-köszöntőkből ihletése nyomán írt versével zárul, melyben köszönetét és jó kívánságait fejezi ki az ünnepelt felé.

Az évkönyv *Gyűjtők, gyűjtemények* című fejezetét nyitó írásában (*Az Erdélyi János szerkesztette Népdalok és mondák meséi és mesegyűjtői*) Gulyás Judit az Erdélyi János által szerkesztett, 1846 és 1848 között kiadott háromkötetes *Népdalok és mondák* gyűjteményben megjelent szövegkorpuszt és annak változását hivatott bemutatni.

A mai gyerekek körében is kedvelt Grimm-mesék a 19. században nagyban meghatározták a kor gyermekirodalmát. Domokos Mariann a *Nagy István Grimm-meséi az Ifjúsági könyvtár című kiadványsorozatban* címmel a sorozat indulását, illetve a benne közölt Grimm-gyűjtemény keletkezését mutatja be, ismertetve olyan szövegvariánsokat, amelyek által új értelmezést nyernek a már ismert és nem ismert rövid szövegrészek egyaránt.

Hermann Zoltán *A Grimm testvérek és Josef Haltrich „családi meséi”* című tanulmányában, a 19. századi meseolvasás fontosságára és a mesék által feldolgozott, akár ma is aktuális szociális problémákra hívja fel a figyelmet. Mindezt a Josef

Haltrich által gyűjtött erdélyi szász mesegyűjtemény kapcsán mutatja be, melyet a gyűjtő a Grimm testvérek segítségével adott ki Bécsben. Emellett Haltriché volt az első európai mesegyűjtemény, mely szövegfilológiáját tekintve a Grimm-mesékét követte.

Landgraf Ildikó *Régi nyomokon. Hagyománykövetés és újszerűség Vikár Béla folklórgyűjtéseiben és szövegközléseiben* fontosnak vélte alapul venni az Olosz Katalin munkásságát meghatározó gondolatot, mely szerint a kutatásban jelentős szerepet tölt be a jóhiszemű kételkedés. Ezt szem előtt tartva vizsgálja meg Vikár Béla népköltési gyűjtését, illetve folklorisztikai feltárásának hagyománykövetését és újszerűségét.

Arany János és a nagyszalontai epikus folklór kapcsolata (*Egy néprajzi forráskiadás irodalomtörténeti tanulságai*) című tanulmányában Szilágyi Márton az Olosz Katalin által a Kriza János Néprajzi Társaságnál 2018-ban kiadott nagyszalontai folklórgyűjteményt elemzi. Felhívja arra a figyelmet, hogy az 1912 és 1919 között gyűjtött szövegeket miképpen teszi kiemelkedővé a folklorista, illetve e forráskiadás meghatározó szerepét is hangsúlyozza, ugyanis az eddig leginkább az irodalomtörténet által megismert Aranyról, valamint a folklórhagyomány és Arany János kapcsolatáról is újat tudhat meg az olvasó.

Chikány Judit az *Adalékok Kanyaró Ferenc folklórszemléletéhez. Kanyaró Ferenc és a ponyva* című tanulmányában a ponyva meghatározásának nehézségeire, majd annak a 18–19. században való megjelenésére reflektál, kitérve arra, hogy a folklórgyűjtő Kanyaró Ferenc hogyan viszonyult a ponyvairodalomhoz.

A népköltészet tréfás műfajai közé tartozó anekdotákat, és azon belül Brassai Sámuel életrajzát végigkísérő prikulics-anekdotát vizsgálja Berki Tímea. A „*Jakata prikulics*”. *Anekdoták és Brassai Sámuel-bibliográfiák* című írásában a népi kultúrában megjelenő komikum meghatározását és betöltött szerepét hangsúlyozza, kitérve azokra a szövegvariánsokra, melyekben a különböző etnikumú népek hiedelmeiben megjelenik a prikulics hiedelem. A tanulmány külön hangsúlyt fektet a Brassai életpályájában fontos szerepet betöltő adomákra is.

A *Források*, szövegek tömb első tanulmányában Tánczos Vilmos rámutat arra, hogy a különböző folklórszövegek másodlagos jelentései akár ma is aktuálisak lehetnek. Az *Egy Úz-völgyi csángó asszony folklórtudása: szövegtípusok és -funkciók* című írásából özv. Fodor Andrásné szül. Póra Katalinnal készült videó- és hangfelvételek alapján ismerhetjük meg a csángó asszony folklórtudását.

Vargha Katalin a *Mailand Oszkár és a találósok* címmel az etnográfus által gyűjtött találós szövegeket vizsgálta. Ebből kiderül, hogy Mailand gyűjtőként a szövegek kiváló ismeretéről tesz bizonyosságot, illetve az is, hogy a 19–20. század fordulójának legnagyobb kézíratos találósgyűjteményét tudhatja magáénak. Nem mellékesen a Kisfaludy Társasághoz fűződő kapcsolatát Olosz Katalin kutatta.

Szabó Sámuel neve és hagyatékának bemutatása Olosz Katalin nevéhez fűződik. A 19. századi népköltési gyűjtő tanári pályafutása alatt, diákjai segítségével

kerül kapcsolatba a *Kormoska* című mesével, melynek keletkezési körülményeiről a Domokos Mariann által jegyzett *Kormoska, a csodaszép királyleány. Szabó Sámuel egy meséjének ponyvaforrása* című tanulmányból tudhatunk meg többet.

A következő tömb (*Kutatástörténeti és lokalitás*) első tanulmányában Pozsony Ferenc *Népballada-kutatás a Székelyföldön. Kutatástörténeti vázlat* címmel mutatja be azt, hogy a 19. század közepétől fokozatos figyelmet szenteltek az *őszékely* népballadáknak. Írásában felhívja a figyelmet a balladagyűjtés szakszerűségének fontosságára, ahogyan azt tette Olosz Katalin is, aki szakavatott módon rekonstruálta és kiadta Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményének a második kötetét, illetve hasonlóan cselekedett Szabó Sámuel és Kanyaró Ferenc balladagyűjteményével is.

Filep Antal *Népismeret, néprajzi érdeklődés a Délkelet-Alföldön a reformkorban és továbbélő öröksége. Kutatási vázlat* című írásában a kutatás fontosságát hangsúlyozza, és kiemelt figyelmet fordít a Körös-Maros közötti református vidék néprajzi vizsgálatára.

„A könyveknek is megvan a maguk sorsa [...]” olvasható Tompos Krisztina *Egy falumonográfia sorsa a 20. század második felében. A tisztaigrai gyűjtés fél évszázados története* című tanulmányában. Ebben előtérbe helyezi a falumonográfiát, melynek története fél évszázadra nyúlik vissza. A monográfiához kapcsolódóan pedig az ehhez vonatkozó kutatást, illetve a kiadás nehézségeit vázolja fel.

Barabás László *Búvópatakok mentén, aranyrögök nyomában. A húsvéti ünnepkör marosszéki szokásai 19. századi adatoktól az ezredfordulóig* című írásának kezdő soraiban Olosz Katalin előtt tisztelg, majd pedig a marosszéki húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó szokások változását, átalakulását mutatja be részletesen.

Az orbaiszéki Kovászna a 20. század folyamán a fafaragók és asztalosok egyik nevezetes központjának számított. Erről a korszakról és ezekről a mesteremberekről ír Szőcsné Gazda Enikő az *Asztalosok, kapufaragók Kovásznán a 20. században* című tanulmányában, és az emléküik előtti tisztelgés mellett rávilágít arra a tényre is, hogy napjainkban alig ismertek ezek a tevékenységek és örökség helyett csupán emlékké váltak.

A tanulmánykötet záró fejezete az *Emlékezés* címet viseli, és két írás hozza közelebb az olvasót Olosz Katalin személyéhez. Ráduly János *Olosz Katalin két levele* címmel a folkloristával való megismerkedését mutatja be, és a két közölt levél barátságukról és munkakapcsolatukról tanúskodik.

A tanulmánykötet záró Keszeg Vilmos elismerő szavaival a folklorista kitartó, fáradtságot nem ismerő munkáját és szakszerűségét emeli ki. Mindezt az Olosz Katalin által közreadott folklórgyűjtések recenzióival teszi, melyekből részletesen megismerjük ezeket a műveket is.

A gratulációjukat kifejező kollégák névsorával és az ünnepelt pályafutásához kapcsolódó fényképekkel záruló kötet méltóképpen jelzi kortársai részéről az Olosz Katalin munkássága iránti hálát. A tanulmánygyűjtemény ugyanakkor kiváló

olvasmányt jelenthet mindazok számára, akik érdeklődnek a népi szövegek sokszínűsége és változása, illetve a néprajzi örökségünk iránt.

Trandafir Kinga

Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. Budapest: Korall. 2017. 404.o.

Farkas Gyöngyi *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961* című kötetében a kommunizmus időszakában olyan nyira jellemző magántulajdon elvételről, erőszakos TSz-be beléptetésről, agitátorok általi zaklatásokról, illetve ezzel ellentétben az ellenállás különféle módozatairól, a lázadásokról szól, melyet 10 évet felölelő időkeretben mutat be három Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei falu (Tyukod és Porcsalma, Nyírcsaholy és Bököny) példáján keresztül. Erről a megyéről nem jelent meg korábban ilyen tartalmú könyv, így Farkas Gyöngyi műve újdonságnak számít azáltal, hogy egyrészt ezt a megyét választotta kutatásai helyszínéül, másrészt olyan falvakat, ahol mertek ellentmondani a hatalomnak.

A mű a szerzőnek az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2010-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozott, kibővített kiadása. A nyírcsaholyi asszonytüntetésről szóló kutatásait korábban már egy fejezetben összefoglalta a Nyírcsaholy története és néprajza című könyvben. A kötet a Társadalomtörténeti Monográfiák sorozat 6. köteteként. Bemutatására az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2017. január 26.-án, később a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban került sor. Szintén témába vág és a kommunista diktatúra időszakáról szól a sorozat 3. kötete is. (Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.)

A témával kapcsolatban már korábban is jelent meg írás, pl. Oláh Sándortól, aki a két Homoród menti falvak példáján keresztül mutatta be a kollektivizálást, és a lakók túlélési stratégiáját. Kollektivizálásról Ö. Kovács József, Varga Zsuzsanna írt műveket, míg ennek társadalmi hatásairól Szilágyi Miklós és Kovács Imre. Nemzetközi kutatók közül pl. Arnd Bauerkämper a kelet-európai kollektivizációról, James Scott az ellenállás hétköznapi formáiról, Iordachi és Kliegman a román mezőgazdaság kollektivizálásáról írt.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye tekintetében pl. Konczné Nagy Zsuzsanna a megye mezőgazdaságának 1945–1961 közötti időszakáról, Buczkó József pedig

Újfehértóról írt Gúzsba kötött évtized, 1946–1956: kuláksors, kitelepítettek, forradalom Újfehértón címmel.

Kutatásmódszertani szempontból jelentős, hogy a szerző – történészként – a levéltári kutatómunkát helyezte előtérbe, állambiztonsági peranyagokat, jegyzőkönyveket használt fel, mikrotörténeti kutatásokat, mélyinterjúk terepmunkát végzett, ezáltal a leghitelesebb módon nyerhetünk bepillantást ebbe az időszakba. A könyv a bevezetést követően öt nagy tartalmi egységre bomlik. Az első rész a kollektivizálás elleni védekezés formáiról szól; a növekvő állami terhek és az agitációs kísérletekkel szembeni harccal kezdődik. Majd két férfi – Balassa Árpád és Oláh János – példáján keresztül bepillantást nyerünk két gazda ellenállási kísérletébe: az előbbi vasvillával fogadta a téesszervezőket a Tolna megyei Nagyszokoly községben, utóbbi pedig a Hajdú-Bihar megyei Zsákán zavarta meg a csoportgyűlést. A rémhírterjesztés, a röplapok terjesztése, a falfirkák, a névtelen levelek (ez utóbbiak, mint ellenséges írásos anyagok) szintén az ellenállás részét képezték. Szimbolikus akciók – a termelőszövetkezeti község tábla eltávolítása a falu határából – ugyancsak egyfajta tiltakozást fejezett ki az ott lakók részéről.

A második rész Tyukod és Porcsalma 1951. évi eseményeit mutatja be. Mindkét községben az ellenállás fóruma a csoportgyűlés volt, ahol a résztvevők különféle kilépési nyilatkozatokat fogalmaztak meg a tanácselnököknek, melyben a termelőszövetkezetből aláírásukkal jelezve kilépni szándékoztak. Tervük sikertelen volt. Porcsalmán 1951. március 26-án a tszcs egész tagsága a rendőrség épülete elé vonult, hogy megakadályozzák a 3 nappal korábbi csoportgyűlés miatt letartóztatással fenyegetett három társuk elvitelét. Tyukodon pedig a Rákóczi Tszcs elnökét igyekeztek védeni, mert egy gépkocsi megjelenése az elnök háza előtt riadalmat okozott, és ebből a bent lévők azt gondolták, hogy el akarják őt vinni. A „rendcsinálás” végül az ÁVH embereire hárult. A két községből összesen 29 embert vettek őrizetbe és hallgattak ki, többségüket kuláklistára tették és családjukkal együtt kitelepítették. Később a tyukodiak Lengyel Zoltán tanácsitkárból képeztek bűnbakot, így ennek mechanizmusával zárul ez a rész.

A harmadik részben az 1953 nyarán lezajlott megyei tüntetésekről olvashatunk, a nyírbátori, nagykállói, vásárosnaményi járásból, példaként hozva egy-egy települést a Közelkép című fejezetben.

A negyedik részben az 1960-as nyírcsaholyi asszonytüntetés történetét idézi fel a szerző. Itt érdekes módon nem a férfiak, hanem az asszonyok vonultak a Tanács-háza elé, hogy visszaköveteljék a tsz-ből való kilépést. Mivel korábban már hallottak az erőszakos agitációról, úgy gondolták, hogy ha ők mennek, megvédhetik férjüket a kihallgatásoktól, elhurcolástól. A tüntető asszonyokról fényképek is készültek, az asszonyok azonban igyekeztek minél jobban elrejtőzni a kamerák elől (pl. szoknyájukat felemelve a fenéküket mutatták), nehogy felismerjék őket, a kihallgatások során is igyekeztek tagadni részvételüket. A két főbűnös szervezőt a rendőrök így is

elfogták, bebörtönözték, a harangokat félreverő, ezzel a falu lakosait a rendőrök érkezésére figyelmeztető férfiakat ugyancsak keményen megbüntették.

Az ötödik részben az utolsó településen, Bökönyben zajló eseményeket írja le a szerző. Itt 1961-ben került sor akcióra, érdekes módon már a település kollektivizálása előtt igyekezett a község lakossága összefogni az agitációs propaganda ellen. Abban reménykedtek, hogy ha megakadályozni nem is, mégis szemmel fogják tudni tartani a téesszervezőket. A tanácsházára először tanácsülés céljából vonultak fel, amelyből később népgyűlés lett, ahol agitációt ellenőrző bizottságot akartak felállítani. A házhoz járó szervezőnek pedig megtiltották, hogy este öt óra után keressék fel a parasztsaládokat. Ugyanakkor itt is érvényes volt a közösségi összefogás: a letartóztatással fenyegetett társaikat igyekeztek a bökönyiek is megvédeni, tiltakoztak elhurcolásuk ellen. A könyvet összefoglaló fejezet zárja.

A kötetben korabeli forrásanyagok is bemutatásra kerülnek, a kihallgatási jegyzőkönyvekből, egykori visszaemlékezésekből, interjúkból is idéz a szerző, valamint fényképekkel is dokumentálja a leírtakat. Legnagyobb forrás az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának titkosszolgálati iratai. Ezek szervesen illeszkednek a szövegbe, mintegy illusztrációként jelennek meg. A résztvevők többsége valószínűleg már nem él, ugyanakkor érdekes lett volna a még élő résztvevőkkel készült interjúkból is felhasználni részleteket.

A könyv három, eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei falu '50-es évekbeli történetén keresztül mutatja be a vidéki propaganda árnyoldalát. Lakosai olyan emberek, akik bátorságukról tettek tanúságot, példát mutatva más községeknek – az elhurcolások, megtorlások ellenére is. Ezek alapján a későbbiekben talán más megyék falvainak ellenállásai is feldolgozásra kerülnek tanulmányok, könyvek formájában.

A néprajztudomány szempontjából újat hoz ez a kötet. Társadalomnéprajzi szempontból nemcsak az '50-60-as évek vidéki Magyarországnak képe bontakozik ki, hanem betekintést nyerünk az ott élők mindennapjaiba, megismerjük, milyen a közösség összetartása, a védekező és védelmező magatartás, az elhurcolástól való félelem ezen időszakban.

Magdus Andrea

Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1956. Budapest: Korall. 2012. 574. o.

Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965 című

kötetében a kollektivizálásról, a szovjetizálás módozatairól, az 1956-ot követő évek vidéki Magyarországnak helyzetéről, a “népnevelő” terrorról és az ellenállásról szól. A könyv több, mint 11 évet ölel fel, és elsősorban dunántúli megyék példái alapján mutatja be ezt az időszakot. Újdonságnak tekinthető, hogy nem csupán egy megyére, illetve bizonyos településekre, hanem a vidéki Magyarországról átfogóan ad képet a kommunizmus időszakából, történész szemmel.

A szerző a könyv alapjául az MTA doktori pályázatára 2011-ben benyújtott kéziratát használta fel, illetve dolgozta át jelentős mértékben. A mű a Korall Kiadó gondozásában jelent meg, 2012-ben, a Társadalomtörténeti Monográfiák sorozat 3. köteteként. Témáját tekintve összekapcsolható a sorozat egy később megjelent 6. kiadványával (Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951-1961.)

Kollektivizálásról Varga Zsuzsanna írt műveket, míg ennek társadalmi hatásairól Szilágyi Miklós és Kovách Imre. Nemzetközi kutatók közül pl. Arnd Bauerkämper a kelet-európai kollektivizációról, James Scott az ellenállás hétköznapi formáiról, Iordachi és Kliegman a román mezőgazdaság kollektivizálásáról írt. Ő. Kovács József könyvében először azzal közelít a témához, hogy felvázolja a jelenkortörténet-írás elméleti és módszertani problémáit: a történetkutatói beszédmódot, az erőszak történeti tapasztalatait, a modern diktatúrákat, a szocializmust, mint kutatási témát, és a társadalom konstituálódását.

A szerző történészként levéltári forrásokat, állambiztonsági iratokat, leveleket, statisztikai adatokat, illetve egyéni beszámolókat használt fel kutatása során. A kötetben a bevezető fejezetet öt nagy tematikus egység követi. Az első rész a kollektivizálás olvasatairól, lehetséges értelmezési módszereiről szól. A második a szovjetizálást mutatja be, egészen 1956-ig, a vidékre helyezve a hangsúlyt. Pártbizottsági ülési jegyzőkönyvek, és „szigorúan titkos” jelentések alapján nyerhetünk betekintést a szövetkezetesítésnek, a kuláklis felállításának, a sváb ingatlanok államosításának módozatairól.

A harmadik rész a vidéki Magyarország tapasztalattörténeteit jeleníti meg, 1956 és 1962 között. Az 1956 utáni helyzetképeket különféle (hangulat)jelentések alapján ismerhetjük meg. Az agrártermelési üzemformák, falusi helyzetképek mellett a pártpropagandatevékenységeibe is betekintést nyerünk. A negyedik rész a terror társadalmi gyakorlatát mutatja be. Itt két megyét emel ki a szerző: Győr-Moson-Sopront, ahol a kollektivizálás mintáját, illetve Veszprémet és Jász-Nagykun-Szolnokot, ahol lokális-regionális szempontból mutatja be a kollektivizálást. Ugyanakkor megismerjük a kollektivizálás elleni viselkedésformákat, az ellenállás módozatait is. Ezen a ponton a téma – ha csak érintőlegesen is – összekapcsolódik Farkas Gyöngyi már említett könyvével. A fejezet végén rendőri szemszögből betekintést nyerünk a történetekhez. Az ötödik fejezet a kollektivizálás társadalmi hatásairól és a vidéki

változásokról szól, ez utóbbit részletes statisztikai adatokon keresztül ábrázolja a szerző.

Az összefoglalót és a szakirodalomlistát követően érdemes a függelék is elolvasni. Itt 33 különféle írott dokumentumon keresztül kapunk képet a kommunizmus időszakáról: a karhatalmisták túlkapásairól, a brutalitásokról, állambiztonsági eljárásokról. Több levél országos sajtóban jelent meg, a szerzők valószínűleg ezen keresztül is próbáltak segítséget kérni. A szerző érdeme, hogy a feljegyzéseket változtatás nélkül, betűhíven adja közre.

Végül képmelléklet zárja a kötetet, melyeken keresztül szintén jobban megismerhetjük ezt az időszakot. Ebbe a kötetbe is bekerült egy fénykép a nyírcsaholyi asszonytüntetésről, ezáltal is kapcsolódik Farkas Gyöngyi könyvéhez, aki külön fejezetet szentelt ezen eseménynek.

Bár a szerző történész, néprajzi szempontból is érdemes forgatni a kötetet, elsősorban a társadalomnéprajz szemszögéből. Egyrészt kibontakozik belőle az 1945-1962 közötti vidéki Magyarország élete, az erőszak mindennapjai, másrészt a függelékben bemutatott írások által még inkább kézzelfoghatónak érezzük mindezt.

Magdus Andrea

ETHNOLOGIC HORIZONS

Published by Györffy István Ethnological Association
Volume 31 Number 1-4 (2022)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

RÓBERT KEMÉNYFI (2002–2012)

VERONIKA LAJOS (2013)

Editor-in-chief

RÓBERT KEMÉNYFI

Editor

ESZTER LUPFER-JUHÁSZ

Head of the Editorial Board

RÓBERT KEMÉNYFI

Members of the Editorial Board

ANNABELLA GECSE (Szolnok), MÁTÉ KAVECSÁNSZKI (Debrecen),

ANNA KESZEG (Kolozsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Kárpátalja), ANNA SZŐKE (Vajdaság)

Illustration

MONIKA SZABÓ M.

Publication Sponsored by Museum of Ethnography.

This publication has been realized in the frame of research conducted by
OTKA NKFIH K115886

ELKH-DE Ethnology Research Group

Department of Ethnology, University of Debrecen, Hungary

Published by

ELEK BARTHA, President of Györffy István Ethnological Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajz.unideb.hu

